

BENEDEK ELEK

ÉDES ANYAFÖLDEM!

*

EGY NÉP S EGY EMBER TÖRTÉNETE

ELSŐ KÖTET

BUDAPEST, 1920

A PANTHEON IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG KIADÁSA

TARTALOM

AZ OLVASÓNAK.

ELSŐ FEJEZET.

Ebben az író a faluját s a nemzetségét mutatja be.

MÁSODIK FEJEZET.

Ebben felelet lesz arra az együgyű kérdésre: miért építettek házat Gábor bácsinak, holott még csak 20 éves volt? Ennek rendjén szó lesz a régi s mai székely házakról, sőt arról is, milyen volt az iskola.

HARMADIK FEJEZET.

Ebben az író néhány lapot szentel édesapjának, akivel az olvasónak még gyakran lesz találkozása.

NEGYEDIK FEJEZET.

Ebben az író feleleveníteni próbálja az erdei életet, amilyenek ő kis gyermekkorában látta.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Ebben az író arról az esztendőről beszél, amikor az öregek megfiatalodtak.

HATODIK FEJEZET.

Ebben az író a régi kollégiumot próbálja megeleveníteni, amilyenek gyermekszemmel láttam.

HETEDIK FEJEZET.

Ebben sok minden közt két különös emberről s egy igen szomorú temetésről lesz szó.

NYOLCADIK FEJEZET.

Ebben az író bocsánatot kér, hogy nem is egy, de két igen szomorú temetésről kell megemlékeznie.

KILENCEDIK FEJEZET.

Ebben az író egy falut próbál megeleveníteni, melyben a lelkek még nem szabadultak fel.

TIZEDIK FEJEZET.

Ebben megtudjuk, hogyan lesz a diákból ur, s többek közt azt is, milyen hasznos dolog a legáció?

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Ebben sok mindenről lesz szó, többek közt egy pár csizmáról is, sőt egy kis kapunak a kilincséről is.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Ebben egy székely fiú igen megütődik azon, hogy az „ország szíve” nem magyar.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Ebben egy igazi tékozló fiúról lesz szó, aki meghalni készül, mivelhogy töredelmes vallomásra képtelen.

AZ OLVASÓNAK.

A magyar nemzet ezeréves életének legszomorubb tavaszán fogtam e könyv írásába: az első fejezetek egy-két keserű kiszólását ez magyarázza. Azzal az érzéssel ültem íróasztalomhoz, hogy e könyv írói pályám utolsó könyve lesz - halálom után ha nyilvánosságra kerül. A vörös fergeteg elviharzott, úgy tetszik, dereng a magyar ég, nem kell írásomat az asztalfiában rejtegetnem. Az ország színe előtt róhatom le régi adósságomat ama nép iránt, amely ezer évig őrizte, védte a keleti határt, s jutalma: „honját a hazában” nem leli... Ugy állítom ország színe elé a székely népet, amilyennek gyermekifjuságomtól életem alkonyáig láttam: erényeit nem tulozom, hibáit el nem titkolom. Gyermekifju koromban e népnek élete kedves, mosolygó idill, férfikorom s főképp életem alkonyának idején - dráma. Lélekrendítő dráma. A népem élete is, az enyém is. Az olvasó választhat hajlandósága szerint a két könyvre nőtt történet közül: idill az egyik, dráma a másik. Ám jól esnék, ha amazt nem mosolyogná le, emettől nem riadna vissza.

A Nagykunság földjén, Tóth János kedves barátom meleg fészkében, folytattam s fejeztem be könyvemet. Reggelenként kaszálgattam, kapálgattam: így tápláltam az őserőt, az édes anyaföld legdrágább ajándékát. Így tudtam megóvni testemet, lelkemet az elernyedéstől. Kaszálgatás, kapálgatás. Kelet felé sóhajtozás, közbe-közbe irogatás, körülöttem hontalanságomnak, lelkem felétől elszakadt árvaságomnak nehéz bánatát enyhítő meleg szívek - legyen áldott a Móricztanyai ház, annak gazdája, minden lakója!

Móricztanyán, 1920 szeptember végén.

Benedek Elek.

ELSŐ FEJEZET.

Ebben az író a faluját s a nemzetségét mutatja be.

Kicsiny falu az én falum, legkisebb az egész vidéken s a legszebb. Gyermekkoromban alig hatszáz lakója volt s ennek is jófelerészét az én nemzetségem tevé.

- Ez a falu, ennek a falunak erdeje, mezeje - emlegette gyakorizben édesapám - *ősfoglalás*. Három nemzetség az ősfoglaló: a Benedek-, a Benkő- s a Boda-nemzetség. A többiek: a Gálok, a Vajnák, a Bakók, a Putnokiak, a Lakatosok mind *jövevények*.

Két-háromszáz esztendeje éltek már itt a Gálok, a Vajnák, a Bakók, a Putnokiak, a Lakatosok, s édesapám szemében még mindig jövevények voltak. Nincs e mondásban kicsinylés, egyszerűen a történeti igazság megállapítása ez. Szegről-végről csaknem valamennyi jövevény familiával atyafiságba keveredtünk, s hogy messzebb ne menjek, édesapám anyja Gál Rebeka volt.

Már a Rebeka név sejteti az avatottabb olvasóval, hogy az én nemzetségem annak a népnek sarjadéka, amely még nem oly régen Mózes népének neveit igen kedvelé. Az öregebb rend emberek közt még szép számmal vannak Mózesek, Jakabok, Jákókok, Judák, Ezékiások, Izsákok, Timotheusok, Benjáminok, s dédapámnak, aki, a hagyomány szerint, nagyerejű, nagyvirtusu ember vala - Jeremiás volt a neve. Ezeknek a neveknek a gazdái - e könyv írójával együtt - már mind a temetőkert felé tekintgetnek; a fiak, az unokák közt már alig akad bibliai nevű: a mi nevet az uri rend magához méltónak talált, mind eljutott az én falumba. Elhozta a vasut. Ide, az Isten háta mögé. Mind a temető felé tekintgetnek a Rebekák, Rákhelek, Judithok is, s bár büszkén emlegeti a nemzetségem, hogy Judith volt az ősanja, (e névnél merül homályba a nemzetség terebélyes fája a XI. században), egyetlen Judith sincs köztünk, pedig ugy-e, szép e név?

Az én falum szinte félve huzódik meg Barót-patak jobb- s balpartján, igen szűk völgyecskeben. Nemcsak a falu kicsiny, de a neve is: Kisbaczon. Nem csuda, ha szűk völgyecskeben huzódott meg, ugyebár? Olyan szűk e völgy, hogy a falu hasonfelét szép szeliden emelkedő, lankás hegyoldalra tolta-tologatta idők során a szaporodás. Észak, kelet s dél felől szeliden csendesesen emelkedő hegyek karimázzák, s ha nyugoti oldalára is vet még egy kis hegyet a Világteremtő, tökéletes volna a kép rájá, legteljesebb a nép nyugodalma: nem háborítaná a nyugati szél, mely a civilizációval fagyos szeleket is röpit szárnyain. Ennek a szélnek *német szél* a neve. Nyilván sűrű oka volt őseinknek, hogy ennek nevezzék...

Egy hosszukó tál, melynek kicsorbult egyik vége, ebben a tálban egy csudaszép bokréta: ez az én szülőfalum. Ebben a faluban minden háznak van gyümölcsfás és virágos kertje, s május havában, amikor itt a gyümölcsfák virágba borulnak, Csikorra tetejéről (a szomszédos „Csikország” orra ez a hegy) óriás bokrétát lát ájtatosan bámuló szemed. Bokrétát, melynek szépségét a kikandikáló piros cserepes házfödelek nem rontják, de sőt emelik. Az én gyermekkoromban ritka volt még a piros cserépfödél. Széles cserfa-zsindely barnállott az alacsony falu, magas tetejű házakon; naptól, esőtől fakult szalmazsupfödél jutott a pajtáknak meg a csűröknek; de akkor is megvolt minden háznak uccára mosolygó virágos kertje, minden kertnek a maga gyümölcsfája: rozsszaléró, fótos, zsiros, édes, irós (más néven: sólyom) paris almát, eleinérő, vagyis koránérő, nyakas, bartamisz körtét, moskotár, madárka perpençe¹ szilvát termő fája: - akkor is egy szépséges szép bokréta volt az én falum, talán szebb a mainál. Bizonyosan szebb.

¹ A besztecei, néhol Berzenczey-nek nevezett szilvát így hívják nálunk felé.

Vajjon az én unokáim gondolnak-e majd azzal a könnyező meghatottsággal az én gyümölcsös kertemre, mint ahogy én gondolok András nagyapámra, mely századrésze sem volt az enyémnek? Az ő kertje - kert volt, semmi egyéb. Kert, amelynek minden fáját maga ültetvé, a XIX. század hajnalán. Minden fa egy-egy óriás, kik szép sorjában álltak s hirdették a dédunokáknak is András nagyapó meleg szívét. A falu alsó végén volt a kert, a felső vége táján a mi házunk, s nyárnak és ősznek nem volt egy napja tán, hogy egy mezitlábos kis fiú a faóriásokra föl ne mászon. Ma is érzem szájamban az eleinérő körte édes levét; ide száll a babos pettyes „zsiros” alma illata a tulipántos ládából, melynek ruhanémüi közé néhányat elrejtegetett édesanyám. Ez az illat megörökösödött a ládában, a ruhanémü minden darabján, a lehelletemben, s hogy soha el ne szálljon, a lelkemben is. Látom az öklömnyi nagy nyakas körtét, a borizü írósalmákat, s még mindig mosolyognak rám a kerítés tövéből a sötétpiros málnaszemek - óh, édes jó András nagyapó, be nagy szived lehetett neked, hogy még málnabokrokra is ültetél, nekem, aki világon sem voltam akkor! Nekem, aki sohasem csókolhatám kezdet: tiz esztendő esik a te halálod s az én születésem közé.

Ezt a kertet nem őrizte senki más, csak Isten s a még romlásnak nem indult Becsület. Magas, födeles kerítés vette körül, nem a tolvajok ellen, csupán azért: ha kert, - legyen kert. Illő, hogy a képnek rámája is legyen, ugyebár? Galambbugos, ősrégi módi székely kapu szabta meg az elejét; madár- és virágdiszét nagyapó véste, faragta.

Vén emberek, kik 48 előtt játszottak a porban, - még görnyedez egy-kettő közülök - ma is büszkén emlegetik nagyapót, aki írásban és faragásban a falu s a vidék első embere vala.

- Azóta sem születék - vallják erős hittel - „Erdővidék országában” ilyen soktudó ember.

Igy növeszti a nagyot még nagyobbra a távolság, az emlékezés, de bizony nagy volt András nagyapó: ő a halhatatlanságnak dolgozott, mivelhogy gyümölcsfát ültetett. Nemcsak ültetett, de kedves fáinak külön kertet is szentele.

Ludpennával rajzolt gömbölyű betűi mind egy-egy nevető gyöngyszem. Minden mondata, mit kontraktusokba, protokulumokba vésett, kerek mondat, nincs egy henye szava. Pedig iskolája a falusi, akkor még latin szavakat is tanító iskola volt s a katonaélet! A katonaélet tizenkét esztendeje. Többet idegen tartományokban, mint a haza földjén. Mégis magyar betű volt az ő betűje s nem az a jobbra dülő, amely a Bach-korszakból maradt ránk örökölni...

András nagyapó asszeszor volt, Bardocz-szék asszeszora, amely hivatalnak azért meg nem felelője a táblabíró, mert a táblabíró emléke hosszúsáru pipából pőfékelő, lustálkodó, nekigömbölyödött típusban maradt reánk, ellenben András nagyapó „fakó szekéren” meg gyalogszerrel járta be falvait; nem volt nekigömbölyödött, de sőt inkább sovány ember vala; nem vette fel az uri viseletet: háziszóttas ruhát viselt, tán valamivel csinosabbat, mint az atyafiai. Olyan táblabíró volt ökigyelme, ki hol az ekeszarvát fogta, hol a pennát, hol a faragó fejszét, de az ő hivatalában restancia mégsem találtaték.

Vannak-e még ilyen emberek?

*

Hugó Viktor írja, hogy sok apát ismert, aki nem szerette a gyermekét, de egyetlen nagyapát sem, ki az unokáját ne szerette volna. Nem volt gyermeknek szeretőbb, melegebb szívű apja, anyja, mint nekem s még ma is, életem 60-ik esztendejében, meg-megsajdul a szívem, igaztalansággal vádolom a Sorsot, mely tőlem a nagyszülők becézó szeretetét megvoná. Csak *anyókára*, András nagyapó életépárjára emlékezem haloványan: szélütötte, tehetetlenül feküdt öt esztendőt a mi házunkban. Anyókának hívta, emlegette sokáig az egész falu: ennél jobbat, szebbet öröla jegyezhetek-e föl? Utolsó *anyókaságát* az én ébredező életemnek szentelé. Kisdiák bátyám, néhány héttel az én születésem után, szörnyű halálnak halálával halt

meg, s édesanyám az ő halálának *búsbetegje* lett. Egy hónapig szoptam a búsbeteg tejet, s most már értitek ugy-e, kevészavú, méléző ember mért levék? Anyóka gyöngye, reszkető keze leszakított édesanyám kebeléről, megmentvén ezzel anya és gyermek életét.

Amint nyílt, nyiladozott az elmém, sokat háborgott lelkem a nagy, a kegyetlen igazságtalanságon, amely anyókán esett. Hát ez a jutalma egy hosszú élet soha nem pihenő szeretetének? Őt esztendőit sinylődni magával tehetetlenül! A maga kezével nem moshatja arcát, nem fésülheti haját. A maga erején nem fordulhat Isten áldott napja felé. A maga kezével nem vihet ajkához egy kanál levest, ő, ki annyi gyermeket, unokát dajkált szent türelemmel.

De én láttam, mint ápolá anyókát a leánya, az én búsbeteg anyám. Mely gyöngéden emelte, forgatta gyöngye karjával anyókát. Én láttam, mint étette, mosdatta, törülgette a holt halovány arcot. Én hallottam az ő vigasztaló szavait. És emlékszem és soha el sem is feledem azt a pillanatot, amikor szólt nekem az édesanyám, megmosdatván anyókát: hamar, hozd ide a törülközőt! - igen, emlékszem, leakasztottam a kendőszegről, de nem vittem, hanem oda-dobtam anyóka ágyára... és - - és - akkor vert meg engem először az édesanyám.

- Ó, ó, ne bánts, ne bánts. Gyermek. Nem tudja még, mit cselekszik.

Áldott jó anyókám!

Igazán nem tudhattam, mit cselekszem, hisz még négyéves valék. Én nem tudtam, mit cselekszem, de tudta a mindent tudó, mindent látó Isten, hogy mit cselekszik, amikor anyókát hosszú sinylődéssel jutalmazá. *Váratlan* gyermek volt az édesanyám. Anyóka öregedő asszony, amikor édesanyámat szíve alatt rejtegeté. Igen, rejtegeté. A falusi hit szerint kései volt az ő termékenysége, s anyóka szégyenkezve rejtőzött az emberek szeme elől. Az uccára ki nem merészkedett, lopva, ijedezve osont végig a maga udvarán. És ime, anyóka csudálatos szép leánygyermeknek adott életet, akinek szépségénél csak jósága, hűsége volt teljesebb. Anyókával nem történt igaztalanság, mert ő, a szentéletű asszony is egyszer bűnben találtatik: szégyenkezvén az ő áldott állapotának miatta. Az ő bűnének büntetésével Isten megintett minden asszonyi állatot: ne *sokalljátok az én ajándékomat*. Imé, tekintszen szemetek ide: itt fekszik magával tehetetlenül egy anya, ki titkos könnyeket hullatott, mert én az ő méhét megáldottam vala. Az *idejében* született gyermekek hol, merre vannak? Ki a temetőben, ki messze földön. De meghagytam néki az utolsót, a váratlant, a szégyenlettet. Tekintsetek ide: láttatok-e anyát, aki szívéből szakadt gyermekét szentebb türelemmel ápolá, amilyen szent türelemmel ápolja anyját e leány?

Most már vallom és hirdetem, hogy ez a büntetés nem volt igazságtalan, sőt kegyetlen sem vala. Büntetés-e látni, hogy oly gyermeknek adtam életet, akinek jósága, türelmessége, szeretete a közönséges, az általános emberi jósnál, türelmességnél, szeretetnél igazibb, nagyobb, teljesebb? Ezt a jószágot, ezt a türelmességet, ezt a szeretetet Istennek különös nagy kegyelme oltja szívéinkbe, - bizony, nem minden emberébe.

Anyóka zugolódás nélkül türe a - büntetést. Anyóka megnyugodott, örvendező szívvel feküdt koporsájába: ez az öt esztendő győzte meg, hogy nemcsak a legszebb, de a legjobb leánynak adott életet.

*

Édesanyám Benedek-leány volt. A gyökér, melyből a Benedek-nemzetség kisarjadzott, valamikor, sokszáz esztendővel ennekölte, nyilván egy volt, de századok során úgy szerte-ágadott, leveledzett, hogy az én szüleim frigyéhez diszpenzáció nem szükségeltetett. Nem az én családom az egyetlen, melyben a férj is, a feleség is Benedek. A régi világ legénye még a szomszéd faluba is ritkán tévedt át asszonyért. Ha nem is ítélem a legfinomabbnak s a legbölcsebbnek, nyilván volt némi értelme a szójárásnak: Ha kapsz malacot a faludban, ne menj

disznóért a szomszéd faluba. De ha át is tévedt egyik-másik legény a szomszéd faluba, már az ötödik-hatodikba nem. Itt már idegen volt. Itt már gyanakodva fogadták. Mi hibája lehet, hogy otthon nem kap feleséget?

Ez a fajta, az én fajtám, valameddig a vasut meg nem közelíté, oly tiszta maradt, mint a buza, mely csak addig igazán buza, míg semmi másfajta szem közéje nem keveredett. A velencei doge-palotán apró fejszobrok láthatók, mindenféle népek jellegzetes típusai. A leányom, ottjártában, nézte, nézegette a szobrocskákat s egyszerre csak lángba borult az arca: Ni! Az édesapám! És felmutatott egy fejre.

- Igen, kedves hugom, - mondta egy öreg magyar barátom - ez a maga édesapjának a képe. Olvassa el, mi van alatta.

- Turk.

- Turk volt a magyar neve, amikor e szobrocskákat faragták. Régen volt ez. Szent István király idejében.

Egyszerű megállapítás ez, nem hivalkodás. Mindössze azért történt, hogy az én leányom fedezte föl a nemzetsége képét Velencében, mert Nagy Lajos király óta ő volt az első Benedek-leány, akit nászutja Velencébe vitt. Benedek, más néven Bánk Margit, a Nagy Lajos korabeli, nem jószántából került ide. Őt török martalócok rabolták el, vitték Konstantinápolyba (lásd Acsádynak „A magyar birodalom története” c. könyvében), ott megvásárolta egy olasz kereskedő. Apja, bátyja lóra kerekedtek, Konstantinápolyig nyomozták, onnét el Taliánországba, ottan meg is találták Margitot. Akkor már két gyermeke volt. Hiába könyörögték haza - oda-láncolta ez a két gyermek.

Ha sietnének a Benedek-lányok, ezek a ma élők, még ők is felkiálthatnának, mint az én leányom: Ni! Az édesapám! Még vannak turk-arcok, számosak. De már keveredünk, kavarodunk, idegen arcokat látunk s ezeknek is a neve - Benedek.

Az a veszedelem fenyegeti e könyv szerkezetét, hogy sok minden kívánczik tollam hegyére, aminek ha nem is „ajtó mögött” a helye, de arra sincs jussa, hogy soron kívül lépjen előre. Hallani vélem apai nagyapám, a zsémbes természetű „vén huszár” méltatlankodását, aki kétszer „járt ki a franciára”, száz esztendővel ennek előtte, s lám, elébe teszem a leányomat, aki száz évvel később látta Párist, mint ökgigyelme. De hiába siettet Benedek Huszár István nagyapó, az én türelmes olvasóimnak egy s más még meg kell magyaráznom.

András nagyapó is, István nagyapó is az „osztály” szónak csak egy értelmét ismerék. Ma ezt így mondják: *osztozás*. Egy mondat még világosabbá teszi a szót: „A testvérek közt megtörtént az osztály, annyi földet kapott egyik, mint a másik.” A mai, sokat emlegetett osztálynak „rend” volt a neve. Csak a neve, nem a lelke. Az egyik rend nem gyűlölte a másikat, mint ahogy gyűlöli, feneketlenül gyűlöli a proletár a burzsujt s a burzsuj a proletárt. „Omnes gentes sicularum nobiles sunt” (Minden székely nemes), de ennek a székely nemességnek három rendje volt. Az első rend volt a „*primor*”. Ehhez a rendhez tartoztak azok, akik legalább 3-4 vitézzel s ugyanannyi lóval kerekedtek fel, a véres kardot ha körülhordozák. A második rendnek *primipillus*, népiesen *lőfőszékely* volt a neve. A lőfőszékely közepes módu familia fia volt, s lett-légyen tiz fia egy lőfőszékely apának, ezek közül csak egy ült lóra, melynek árát az egész család fizette. A harmadik rendnek *pixidárius* volt a neve. Ebbe a rendbe tartoztak azok a családok, melyek nem tudtak lovat adni, tehát gyalogosan szolgálták a hazát, meg a császárt. Többet a császárt, mint a hazát.

Sok *primor* lehanyatlott az idők során *primipillussá*, sőt *prixidáriussá* is, viszont a *prixidárius* felemelkedett *primipillussá*, de még *primorrá* is. A jobbmódu jobbágyok sorából is sokan emelkedtek a *primipillusok* rendjébe, ha annyi vagyont kuporgattak össze, hogy a maguk

lován szolgálhatták a császárt, aki kardnál s karabélynál egyebet nem adott. Ló, ruházat a primipillus gondja volt, sőt az esztendőnként 2-3 hetes gyakorlatozáson az élelmezés is. Még a konyhára való fát is maguk vitték a székely huszárok. A maguk erdejéből s bizony nem a máséból.

Az én legrégibb ősöm, Orbán ükapó, kinek neve régi írásokban megmaradt, primorságon kezdte Mátyás király korában, de nem sok nemzedék örökölhette a primorságot: a császárokért már primipillus Benedek fiak onták vérüket. Apaffy Mihály uram, Erdély boroskedvű fejedelme, íratott ugyan egy akkori ősömnek kutyabőrös levelet, de ez szőrin-szálán eltűnt, s Mária Terézia óta, aki simogató kezével „az ugys katonáskodó kedvű” székely nemzet vállára kényszeríté a fegyvert, teljes száz esztendeig szüntelen nyomozták nagyapóék Apaffy uram levelét, hogy a vagyonpusztító, költséges katonaság terhe alól megszabaduljanak. De nagyapóék már rég por és hamu valának, amikor előkerült a kutyabőr (zászlós huszár a cimere) - egy messze vidékre távolodott Benedek s annak maradvái ültek rajta, mignem ennek az ágnak magva szakadt s ennek utolsó, magtalan fia elhozá nekem, mondván: - Imé, öcsém, itt a nemeslevelünk. Átadom néked, mint familiánk „legdicsőbb” fiának, őrizd kegyelettel.

Jó arcot vágtam a váratlan ajándékhoz, ötven esztendővel - *48 után*. Nem szomorithattam meg a jó öreget, gondolván, de nem mondván: Most már füstre tehetem. Hozta volna el az ükapád az én ükapáimnak: mi tenger költségtől, bajoskodástól, mi nehéz terhektől váltotta volna meg őket! Hány darab földet szánt „jövevények” ekéje a te ükapád szűkkeblősége miatt!

A nemeslevelet kegyelettel fiókba zártam, édesapámnak soha meg nem mutattam. Akkor már 83 esztendő volt édesapám. Hadd higgye halálig, hogy a nemeslevél elveszett. Hogy szerencsétlenség s nem egy vérünkből való vér lelkiismeretlensége, hogy István nagyapó 24 esztendeig tartott lovat a császárnak, ő maga, ki 18 éves korában váltotta fel apját, 14 esztendeig, amikor is „kiűtött a szabadság” s Kossuth Lajos hívta fegyverbe a magyart.

István nagyapót sem ismerém: születésemet két évvel előzte meg halála. A nagy Benedek nemzetségből egymaga volt huszár, nem volt, aki felváltsa, viselte a fegyvert, mignem felváltá egyetlen fia. A nemzetség többi ága a pixidiárius rendhez tartozott.

- Volt idő, - mondogatta édesapám, - amikor tíz fegyverfogható fia is volt a mi águnknak: ezek egymást váltogatták. Ám lassanként elszéledtek: ki papnak, ki gazdatisztnek a vármegyére,² de még Nagymagyarországba is - így szabadultak meg a császár keze alól. Kicsi fiú voltam, amikor Miklós nagybátyámat a Szilágyságba hívták el papnak. Az egész familia elkísérte a szomszéd faluig. Mintha temetőbe kísérték volna, úgy elsiratták. Igazuk volt: sohasem látták többet. Mert akkor még vasutnak hire sem volt. Én már huszár voltam, amikor egyszer lejön Kolozsvárról Bodola püspök s kihirdetik a parancsot, hogy mind a vidék székely huszárai jelenjenek meg a nagybaconi templomban, parádés gunyában. No, elmentünk. Az ő szentbeszédjéből tudtam meg, hogy mely nagyot haladt a világ s mely dicsőséges uralkodónk nekünk V. Ferdinánd, kinek legdicsőségesebb uralkodása alatt „jött bé” a vasut. Olyan ut, mondá, melynek két szélén vaslénia fekszik, ezen szaladnak egybekötözött, mahomet-nagy szekerek s nincs ló eléjük fogva. A huszárpajtások - mintha ma is látnám - egymást döfködtek, hitetlenül csóválták a fejüket, de sőt Keresztes Samel pajtásom nem is állhatta meg szó nélkül. - Már olyan Isten nincs, hogy azt megcsinálja, - mondta Samel pajtás. De ezt csak mi hallottuk, a püspök nem.

Csuda-e, ha Miklós papot mint halottat siratták el?

² Erdélynek a Székelyföldön kívül eső részét *vármegyének* hívják a székelyek.

István nagyapót is életében kétszer siratták el mint halottat: kétszer zavarták ki a falujából, hogy segítse megverni világhódító nagy Napoleont. Láta Páris városát, hová az unokája soha, csak a dédunokái jutottak el. Második utjából hozott egy sebet, mely minden télen kibomlott; egynéhány juharmagot s ezzel kapcsolatban egy szép, egy szent fogadalmat.

- Ugy kapta a sebet, - mondotta az édesapám - hogy atakkot fujt a trombitás. Nosza, kard, ki hüvelyből! - vágatnak a székely huszárok, mint a sebes szél, még annál is sebesebben, s hát egyszerre csak apámuram összeakad egy mahomet-nagy franciával. Küzsdég ember volt a nagyapád, de erős, tagbaszakadt, szélesvállu, kemény, markos ember. No, összezsapnak nagyhevesen, a francia már kiált is: kújon! s már döf is a pikájával, fültön döfi nagyhirtelen az én apámat. Még ez sem elég, balkezével nagy oktan elkapja a nagyapád kardja végét, hogy a keziből kifacsarja. Hiszen, nagyapád sem tátotta el a száját. Ha te facsarintod, én is facsarintom, gondolta magában s olyant facsarintott, hogy a francia keze markolatja töből esett a földre. Még egy vágás nagyhirtelen s keze markolatja után földre dőndült maga is. No, vége volt a csatának, apámuram félrehúzódott egy erdő szélébe, ott talált egy forrást, annak vizével locsolgatta, mosogatta a sebjét. Aztán egy nagy burtukos fa alá heveredett. Öreg juharfa volt, az alja tele csenkával.³ Előbb ügyet sem vetett rá, gondolta: csenka - csenka, akár francia, akár székely juharfán termett. Szépen elszenderült. Jó sokáig aludt, s amikor felébredt, a sok csenka ismét csak szemébe ötlük. A sebje nem fájt, teste-lelke megkönnyebbedett. S hallj csak ide, most már a csenkára más szemmel tekintett. De más szemmel a juharfára különösen, kinek a tövében megpihent, sebjének sajgása lecsendesült. - Áldjon meg az Isten, francia juharfa, bucsuzkodott apámuram. Te szállást adál a székely katonának. Ágaddal, leveleddel béárnyékolád fáradt testemet, új életre viditottad a lelkemet. Ugy-é, nem bánod, ha csenkaidből kettőt-hármat elviszek? Ugy-e, jó néven veszed, ha magjaidat otthon, a kisbaconi templom cintermében, Istennek dicsőségére majdan elültetem? Ha Isten hazavezérel, el is ültetem, fogadom néked, francia juharfa!

Te feletted, öreg íróasztalom, van egy festmény. Ezzel a festménnyel, itt a messze Babylonban, ebben a testet s különösképpen lelket fertőztető Babylonban, hol láncon tart most engem a sors, a kegyetlen, - lelkem mindennap társalkodik. Áll pedig a festmény előterében a mi templomunk, s tőle néhány lépésre egy hatalmas törzsű, széles koronájú juharfa, melynek francia magját ennekelőtte százesztendővel István nagyapó ülteté; s mely, imé, Istennek dicsőségét már a harmadik rend unokáknak hirdeti. Irván e bús emlékezést, feltekintek a képre, szemem könnyel megtelik - vajjon e kép élőmását látom-e még valaha?...

Francia juharfa magjának elültetése mellett egyéb fogadalmat is hozott haza István nagyapó. Öt álló napig színét sem látta kenyérnek. Ihattak bort a huszárok, volt az nagy bőségben, de kenyér egy karéj sem akadt. Ám a bor csak úgy csuszik, ha meg van az ágya vetve. Rettenetes öt nap volt ez. Akkor felkerekedének a székely huszárok, kocogtak nagybusan erdön-mezőn át, s im, István nagyapó utszéli bokor tövében egy darabka kenyeret pillanta meg. Sorból kiállani, lóról leszállani nem volt szabad. Se baj, nagyapó jól megjegyezte a bokrot s éjnek éjszakáján visszakocogott. Megtalálta a kenyérdarabkát. Kemény volt, mint a kő. De nagyapónak nem törött belé a foga - megrágta, megette, morzsácska sem maradt belőle. Ekkor jutott eszébe nagyapónak, mely Isten ellen való nagy vétket követett el otthon, amikor a buzakenyér kormos héját lehántogatta.

- Ó, édes Istenem, csak segélj haza, ételben, italban többet nem válogatok. Kenyér kormos héját le nem hántom, - úgy eszem meg, ahogy a kemencéből kiszedik.

³ A juharmag tokja.

Haláláig megtartotta fogadalmát. Zsémbses természetű ember volt István nagyapó, hirtelen lobbanó, hirtelen csendesülő. Az unokái közt - mondogatta édesapám - valósággal gyermekké lett, játszott, játszott, aztán egyszerre csak összezőrdült velük, s amilyen hirtelen összezőrdült, olyan hirtelen meg is békült.

- No-no, - mondotta édesanyám, - magával is sokszor összezőrdült. Hol ez nem tetszett, hol az nem tetszett a gazdaságban. Folyton békítettem magukat, mert egyik sem akarta hagyni a maga igazát.

- Igaz, igaz, - mondta édesapám, - de hamar lecsendesültünk, ugye?

- Hát nannymasszony milyen asszony volt? - kérdeztem édesanyámat.

- Áldott lélek. Isten nyugtassa meg. Tíz esztendő teltünk egy fedél alatt, főztünk egy tűzhe-lyen, egymás útjába soha egy szalmaszálat nem tevénk. Olyan szelid jóság volt, mint anyóka.

Igen, igen, zsémbses ember volt nagyapó, de melyik öreg ember nem az? Az ő zsémbsességé-nek a jóakarata volt a forrása. Ismerem én ezt a zsémbséget, példát mutatott erre édesapám, mutogatom én is. Láttál-e zsémbses ifjút? Kőtekedőt láthatsz sokat, zsémbsést soha.

- Nem tudod, hogy miféle munkába fogj, - mondotta István nagyapó a fiának, - menj ki Nagy-födre,⁴ ott állj meg, tekints körül. Innét láthatod nemcsak a kisbaconi határt, de láthatod a nagybaconit, a bodosit, a bibarcfalvit. Nézd meg, mit csinálnak ott a népek. Csináld azt te is.

István nagyapó-e a kutfeje ennek a bölcs tanácsnak, nem tudom. Talán régmúlt idők-ből, apáról fiura szállt e tanács, de bölcs volt, annyi bizonyos. Irói pályámon magam is sok hasznát vevém. Igyekeztem fölemelkedni a nemesebb gondolkodásnak, a szemérmetesebb érzésnek Nagyföldjére, a tisztultabb levegőbe, s ha gyenge szárnyam nem is tudott egymagasságban repülni a fellegeket verdeső sasokkal: valamint a sasok repülését hiven kíséri lent az árnyék - megelégedtem azzal, ha mint árnyék, a nagyokat hiven követhetem.

A házasságra is voltak István nagyapónak igen bölcs mondásai.

- Szépséggel főtt káposztával nem lakol jól. Aztán: A jó leány mellett meg kell tapodni a földet. (Vagyis: Sokat kell körülötte forgolódni. Ma így mondanák: legyeskedni.)

Édes apám úgy fogadta meg István nagyapó tanácsát, hogy buzgón tapodta a földet egy jó leány mellett, aki véletlenül legszebb leány volt messze vidéken, nemcsak a falujában. Nem az a piros-pozsgás arcú falusi szépség volt, de az az arc, melyről a Madonnák képét másolják a piktorok. Szelid, méléző arc, fekete szemében könny és mosoly, kicsiny száj, melyen rossz szó ki nem fér. Hogy az én gyermeki szememnek ő volt a világ legszebb asszonya? - Van-e gyermek, akinek anyja nem a legszebb kerek e világon? Hogy mifajta szépség az én édes-anyám, ezt csak nagy diákkoromban mutatta meg nekem az első Madonna-kép, mely a kép-tárban megállított. - Ni, az édesanyám! - dobbant meg a szívem. Hogy milyen volt gyermek-korában, leány- és fiatalasszony korában, Madonnaarcú Mária leányom mutatta meg nekem. Az ő arca, termete rekonstruálta édesanyám Madonnaarcát, gyenge, törékeny, nádszál termetét. - Szakasztott a nagyanyja, - mondják egy szívvél-szóval a falu öregei.

A nagy vakációra rendszerint gyalogszerrel (az apostolok szekérén) jöttem haza a székel-yudvarhelyi kollégiumból. Nagy csapatokban indultunk el, faluról-falura oszlott-foszlott, fogyott a csapat, s emlékszem, hogy egyizben Olaszteleken (harmadik falu a miénktől) egy-magam maradtam. Kis fiú voltam én akkor, talán első-, talán másodikosztályos diáklegényke. Mentem, mendégéltem az olaszteleki uton s egyszerre csak szembekerekedik egy pár ember. Magas szál ember volt a férfi, kasza a vállán, mellette a felesége, szépen megtermett az

⁴ Hegy tetején egy nagyobb darab szántóföld neve, ma is a Benedek-Huszár-nemzetség birtokában.

asszony is. Az ő vállán gereblye volt. Szénagyűjtésből igyekeztek hazafelé. Ritkán láttam ilyen egymáshoz illő szép pár embert. Megakadt rajluk a szemem. Szinte beléjük ragadt.

- Jó napot adjon Isten, köszöntem illendően.

- Adjon Isten, édes fiam, fogadták egyszerre mind a ketten, s ugyancsak megnéztek s ugyancsak nagy szeretettel néztek reám. Megállottak.

- Állj meg, fiam, állj meg, szólított meg a férfi. - Ugyan bizony nem a Benedek Huszár János fia vagy-e?

- Az vagyok, szolgálatjára.

- Mindjárt gondoltam.

- Én is, mosolygott rám az asszony s megsimogatta arcomat. Az édesanyja képit hordja.

- Az apjáéból is valamit. Övé a széles homloka. - No, mondta az ember, hiszed-e, hogy mi ott voltunk az édesapádék lakodalmán? Ott bizony. Huszárpajtásom volt a te édesapád. Az bizony. S hiszed-e, hogy nem volt olyan szép pár ember Erdővidéken akkor időben, mint a te apád s anyád. Hát mondd meg, fiam, édesapádnak, tiszteli az olaszteleki huszárpajtás. Tudja ökeme, hogy ki az, - nyomta meg büszkén a szót, - mert ebben a faluban csak az én nemzetiségem volt huszár, a többi mind gyalog katona.

- Én pedig csókolom az édesanyádat, s csókollak téged is, mondta az asszony, s mindjárt meg is csókolt.

Vissza-visszanéztem, vissza-visszanéztek ők is, mosolyogtak, integettek, míg az ut fordulója el nem takart.

- Tudja-e, édesanyám, kikkel találkoztam az olaszteleki határon? - kérdeztem otthon.

- Ugyan kikkel? mosolygott vissza a kérdés édesanyám szeméből.

- Egy szép magas szál emberrel s annak a feleségével. Az is szép szál asszony volt.

- Vajjon kik lehettek? - ravaszkodott az édesapám mosolygása, aki már nemcsak sejtette, tudta is, hogy ki volt az a szép pár ember.

- Azok bizony azok voltak, akik ott voltak a maguk lakodalmán.

- Ó, ne mondd! - csudálkozott egyszerre édesapám s anyám.

- De bizony, ott. S tudják-e, mit mondtak magukról?

- Bizonyosan valami rosszat, enyelgett édesapám.

Nagyot kacagtam, hogy csak úgy csengett belé a ház.

- Ugy látszik, mégsem mondtak erős rosszat, enyelgett tovább édesapám.

- Nem bizony. Azt mondták, szóról-szóra, betüről-betüre: Hiszed-e, hogy nem volt olyan szép emberpár Erdővidéken akkoridőben, mint a te apád s anyád?

Gyenge pirosság villant meg édesanyám halovány arcán. Mondta:

- Ó édes fiam, csak kedveskedtek neked.

- Magam is azt mondom, tette hozzá komoly ábrázattal édesapám.

- A nevét nem mondta meg a bácsi, csak annyit, hogy huszárpajtása volt édesapámnak. De maga anélkül is tudja, ugy-e, édesapám.

- Tudom fiam, tudom. De azt is tudom, hogy kedveskedtek neked. Mert az édesanyád meg én sokszor elemlegetjük, hogy akkoridőben Erdővidéken nem volt olyan szép emberpár, mint Márkó Balázs s a felesége.

- Nem, fiam, nem, erősítette édesanyám, akinek arcán a gyenge pirosság még mindig ott játszadozott.

Zavarodottan néztem a szüleimre. Már most hol az igazság? Márkó Balázsék azt mondták, s olyan őszintén mondták, hogy akkoridőben Erdővidéken nem volt olyan szép emberpár, mint az én apám s anyám. Ők meg Márkó Balázsról vallják ugyanezt. Mint ahogy rossznnyelvű emberek dobálják egymás fejéhez a gyalázkodó szavakat, úgy dobálja ez a két emberpár egymásnak a virágbokréát: nesze, nesze, téged illet, nem engem! Lehet, hogy mi is szépek voltunk, de ti szebbek voltatok.

Vannak-e még ilyen emberek?

*

Volt még István nagyapónak egy mondása, amely nyilván apáról-fiúra öröklődött a századok során. Ez a mondás gyönyörű mondás volt. Csak szeplőtelen erkölcsű népnek a lelkében fakadhatott a forrása, oly népében, amelynek a szeplőtelenység szüntelen élő törvény vala. Törvény, amelyet kőbe nem véstek, de megmaradt: nagyapám örökölte az apjától, apám örökölte a nagyapámtól, én az apámtól - s im tovább adom a fiaimnak, hogy ők meg hirdessék tovább a fiaiknak.

Amikor édesapám legénnyé serdült s leányos házakhoz megkezdé a járását, István nagyapó ezt az utravalót adta neki: - Fiam, jól megjegyezd, amit mondok: *a legénynek éppen úgy kell vigyázni a tisztaságára, mint a leánynak.*

Ezt az utravalót újra meg újra ismételte István nagyapó, s bizonyos ismételték mind az apák. Ugyan erősen össze kell szednem emlékezetemet: gyermek-ifju koromból két leány emléke maradt meg, akiknek a templom utolsó padjában volt a helyök; akiknek nem volt szabad hajadonfővel mutatkozniuk: fekete kendő borult a fejükre s a kendőnek széle lecsuszott az arcukra, le a szemük fölé. Legénynek, leánynak, kik magukról megfeledkezének, meg kellett követniök az eklézsiát. Az anyaszentegyházat...

*

Mondám, hogy István nagyapó hirtelen lobbanó ember volt: e hirtelen lobbanó természete fosztott meg engem ama szép emlékektől, melyeknek hiánya meg-megsajditja még ma is a szívemet. Igen, ő naphosszat eljátszott az unokáival (közbe-közbe összekapott velük), négykézláb mászott a szobában, a kertben, a hátán két-három unoka is lovagolt egyszerre s a vén huszárt nem egyszer fogták azon, hogy felmászott a bartamisz körtefára s onnan vetegette le a szép sárga körtét Gáborkának, Ignáckának, Évácskának.

- Vessen nekem is, nagyapó! Még egyet! Még egyet!

- Vetek, fiam, vetek. Hogyne vetnék.

Kilencven esztendőre volt teremtvé István nagyapó, de hirtelen lobbanó természete, szittya bátorsága miatt jóval előbb Megállj!-t kiáltott a Halál, amikor mindössze 72 esztendő vala. De ki hallott ilyet? Egyedül volt otthon nagyapó, a ház népe künn a mezőn. - Ejnye, ejnye, de sokáig maradnak el! - zsémbelődött magában. S nem ok nélkül, mert Nagyföldről rohanást gomolygott befelé a disznócsorda, farkaséhesen. Mert a disznó - mindig éhes. Kora reggeltől alkonyatig turja a földet, rágcsálja a gyökeret, a fűvet, a burját, de jóllakni képtelen, s esze nélkül szalad a vállunak, amikor az udvarra begurul. És csapnak szörnyű zenebonát, ha üres vállut találnak. Igen, Nagyföld felől rohanást rohantak a disznók; Romhány oldalán csen-

desen eregéltek befelé a tehenek; Csikorra-hegy kanyargós lejtőjén vágtatott a ménes, s nyomban utána tétozva eregelt a meddű csorda (egy-hároméves borjak és tulkok) s végezetül jöttek nagy méltóságosan az ökrök is. És István nagyapó egyedül! Alig hogy teleöntötte korpás vízzel a disznók válluját, megérkeztek a lovak, a csikók, a borjak, az ökrök: most ezeket rendezze el mind a pajtákban, kit-kit a maga helyére. Hát csak rendezte, rendezgette nagyapó, de még félig sem készült el velük, megjöttek a jámbor tehenek is. Hiszen, ha maguk jöttek volna! De kísérő is jött velük: haragos bömböléssel rontott a pajtába Kormos bika, ki arról kapta nevét, mert koromfekete volt a homloka, testének többi része tiszta fehér.

A szomszéd telken éppen vizet meregetett vén Gál József. Ő mesélgette nekem gyermekkoromban, hogy:

- Eppeng vizet mertem, hát egyszer csak hallom, hogy a vén huszár nagyot kiált: Héj, az irgalmadat! Most kelle idejőnöd!? Oszteg hallottam, hogy a cseberruddal döngeti a bikát, az meg bömbölt nagymérgesen, hogy azt hittem, esszeduvad a pajta, közbe meg a vén huszár nagyokat rikótot: Hí ki innét, te kújon! Ez vót az utolsó szava, amit hallottam. - Hej, odaát baj van, mondom, nagyhirtelen átalhajitom magamat a kerten, szaladok a pajta felé s hát, Szüz Mária, Szent József! a Kormos gyomrozza a vén huszárt; én szaladok, mint a bolond, kiabálok: Emberek! Emberek! Őli a bika a vén huszárt! Mire emberek jöttek s hazakerült a háznépe, a vén huszárnak vége vót. Nagy vót a virtus benne, másként száz esztendeig is élélhetett volna, olyan erős kötésü ember vala.

Igen, így mesélgette nekem Gál József (s nem József) a nagyapó halálát. Ha édesapámat kérdeztem nagyapó haláláról, - hogy is mondjam? - amolyan csendes, büszke szomorúsággal válaszolt: - Bizony, szegény nagyapád még most is élne, ha nem lesz vala hirtelen lobbanó természetű. Átok a mi nemzetségünkön a hirtelen harag s a szókimondás...

S csakugyan a Benedek Huszár-nemzetségnek van még egy mellékneve: Szókimondó Benedek.

*

Amikor András nagyapó meghalt, 1848-at irtak; 1857-et István nagyapó szomorú halálakor. Melyik hónapban halt meg? Falun ezt nem tartják számon. Szénakaszáláskor. Ebből megtudod: vagy junius vagy julius havában. De a szerencsétlen eset napja megmaradt: szombati nap volt az. Nem azért, mert péntekre következik a szombat, hanem azért, mert szombat az a nap, melyen a messze erdőben legelésző nyájak is hazajönnek, még pedig minden második szombaton: egy az, hogy lássa a gazda az állatját, fejlődik-e a növendékmarha; nem romlott-e le; nem hibáztat-e meg valamelyik, akár öreg, akár fiatal; más az, hogy sót nyaljanak. Még megvan az egydarab kőből faragott, nagy potrohos sónyaló-asztal, csak a karimája kopott le egy kissé. Ez a karima arra való volt, hogy az asztal közepére kitett nagy sódarab ne guruljon le, míg télről-tulról nyalogatják, lökdösik (s közbe-közbe egymást is öklelik) az állatok. Igen, megvan a kőasztal, az ősi telekről áttelepítettem az enyémre. Ott üldögel most egy fiatal juharfa alatt, amely meg édesgyermeké annak az István nagyapó ültette francia juharnak...

Uram, teremtmőm, micsoda szabályellenes kitérések! Ilyet ma már nem követnek el azok a hosszuhaju gyerekek, akik éppen most üvöltik: le a tökéseknek udvarló öreg írőkka! Haljanak éhen! Ne engedjük irni őket! Mi vagyunk a *Ma*, a *Holnap*, a *Holnapután*! S igazuk van a gyerekeknek. Én már jóval az októberi forradalom kitörése előtt kiolvastam az ujságok sorai közül, hogy már írják a mi halálos ítéletünket, melyet meg is szövegeztem ebben az egy mondatocskában: Agyon kell verni minden öreg embert! Ime, hogy igazolom a gyerekeket. Megállapítom, igazán feleslegesen, hogy István nagyapó szombati nap halt meg. Hogy e napnak emléke ezért meg ezért maradt meg. Ebbe a megállapításba belekeveredik egy kőasztal. Ez még semmi: még azt is el kell fecsegnem, hogy ez a kőasztal az én udvaromra

került, az alá a juharfa alá, melynek az apja francia földről eredett. Így esik aztán, hogy ez a történet (ha ugyan annak nevezhető) minduntalan elakad, holott elég lett volna följegyezni édesapám sóhajtasát: - Bizony, édesfiam, akkor szomorú vasárnapra virradtunk. Ehhez aztán csak hozzá kellett volna fűznöm, mint láncszemet a láncszemhez, azt a karácsonyt, amelyet édesanyám haláláig siratott.

- Jaj de szomorú karácsonyra virradtunk!

Ez a szomorú karácsony István nagyapó halála után két esztendővel borította holtig tartó gyászba édesanyámat. Ezen a napon jegyeztet el a halálnak Ignácska.

Ignácska. Van-e még magyar ebben a Balzac számbőréhez hasonlatosan mind összéb-összéb zsugorodó országban, aki Ignácsra merje kereszteltetni a gyermekét?... Édesanyám testvérbátyja, az uzoni pap, hirdette e névvel Istennek dicsőségét: az ő iránta való szeretet adatta Ignácskának a nevét. Mondják, szelid fiú volt, kékszemű, mint a papbácsi: ritkaság a feketeszemű Benedek-családban...

Vala pedig az ötvenes években, Sepsiszentgyörgy városában, egy német iskola. Norma-iskolának hívták: több a falusinál, kevesebb a kollégiumnál. Ide vitte édesapám két fiát: Gáborkát és Ignácskát német szóra. Kitűnő iskola lehetett. Két-három esztendőt jártak ide a fiúk s folyékonyan diskuráltak németül. Különös nagy súlyt vetettek a számolásra, meg a szépírássra. Emlékeim közt őrizgetem Gáborka és Ignácska szépírási gyakorlatait: minden betű oly szép, oly szabályos, mintha vésve volna. De megmaradt Ignácskának egy kis nótáskönyve is, melyet teleirt innen-onnan mindenféle versekkel, nótákkal. Mosolygó, gyöngyszembetűkből verődnek össze a sorok, a legtekélyesebben kifejtett írás, s keresve sem talál sz benne helyesírási hibát. A füzetecske homlokára piros rózsabokrétát pingált a fiú s mindjárt alatta Petőfi e dala: Rózsabokor a domboldalon... Ebben a füzetecskében van az a vers is, amely így kezdődik:

A minap, hogy Debrecenbe jártam,
A piacon egy diákot láttam.
Hónaalja tele levelekkel.
Piros ajka mézes beszédekkel.

Tanultak a gyerekek ebben az iskolában építést is. Német könyvből tanulták: *Baukunst* a címe. S alaposan taníthatták az építés mesterségét, amint ez majd kitűnik e könyv folyamán. Amikor aztán kijárták a fiúk a normát, édesapám ezt a törvényt tette: Gáborka, aki szorgalmatos tanuló ugyan, de nehezebben tanul, otthon marad gazdának, Ignácskát pedig, akinek „olyan esze volt, mint a tűz”, viszi az udvarhelyi kollégiumba. Nyilvánvaló volt, hogy édesapámat ebben a törvénytevésben gazdasági ok vezette. Gáborból gazda lesz, Ignácsból pap. Gábor majd megváltja Ignác részét, egyedül övé lesz az ősi föld. Volt ugyan még két kis leány: Éva és Anna, de a német világban még állott a régi székely törvény: a leány csak lábas jószágot, meg kelengyét kap, a ház, a föld a fiut illeti. Ezt a törvénytevést kellemetlenül zavarta meg az én születésem. Már meghalt volt két fiugyermek csecsemő korában, (mindakettőnek András volt a neve), két fiú s két leányka élt, az ötödik gyermek váratlan érkezett. Éppen mint az édesanyám annakidején... Viruló, szép asszony volt akkor még az édesanyám, nem kellett szégyelnie engem, mint szegény anyókének őt: nem is szégyelt, de, hallottam később, sok keserves könnyet hullatott titokban miattam. Ő titokban sirt, de édesapám nem titkolta békétlenkedését. Három fiú volt - új „osztályt” kellett csinálnia, mert most már három felé oszlik a birtok... Már-már megpihent a földszerzésben, bár férfikora derekán volt még, s ime, újra földszerzéshez kell látnia. (S ezeknek az embereknek akarjátok a földjét kommu-nizálni!)

De Isten rettenetesen sujtó kézzel hagyta helyben édesapám földosztó törvénytételét. Ignácka, aki a harmadik osztályt járta az udvarhelyi kollegiumban, hazajött a karácsonyi vakációra; hazajött meghalni szörnyű halálnak halálával.

Karácsony szombatja volt. Édesanyám az ünnepi kalácsot sütötte, Ignácka meg az én bölcsőmet ringatá. Ő tizenhároméves volt, én tizenháromhetes. Szépen álomba ringatott engem Ignácka, aztán mit gondolt, mit nem, kiszaladt az udvarra, udvarból az uccának iramodott, de a galambbúgos kapunak csak a kis kapujáig ért, ott éppen szembe szaladt vele egy kan. Sohasem mutatott gonosz természetet, s most sem gonoszságból, de sőt inkább a hirtelen találkozás okozta félelemből, hatalmas agyarával Ignáckának vágott, végighasította a mellét, a gyomrát - - - ó, szegény Ignácka, ő neki hiába sült a karácsonyi kalácska, neki hiába zörgött az aranyipilis diócska, mogyorócska: két napi szörnyű vivódás után ártatlan lelkét kilehelte, szelid kék szeme örökre lecsukódott.

Édesanyám harminchétéves volt, amikor a nagy lelki megrendülés érte. Nyolcvanötéves volt, amikor leszállott érette a halál angyala. De haláláig, kezdetben minden héten, később nagyobb időközökben, kinozá gyötrelmes főfájás s haláláig siratta a szelid, kék szemű Ignáckát. És haláláig magát vádolta s nem az Istent, mivelhogy az ő búsbeteg tejét okolta az én szórtalan mélaságomért... Édes jó anyám!

*

Más a falusi s más a nagyvárosi csecsemő. A nagyvárosi hamarosan beletörődik gyakran nem is a kényszerűség szülte kegyetlenségbe, mely durva kézzel szakítja le az anyai emlőről s cuclira bünteti. A falusi gyermek piócaaként ragad az anyai emlőbe s onnét csak akkor szakad le, amikor már nemcsak hogy talpra áll, de szaladgál is. Így volt ez az én gyermekkoromban. „Történeti” tény, hogy egy falumbeli napszámosasszonynak (Szász Ferencné volt a neve) már ötesztendő volt a Gergő fia, amikor még napjában egyszer-kétszer megszoptatá. S nem anekdota, de történeti tény az is, hogy Gergő kiszaladt a kapu elé, ahol az anyja a szomszédasszonyokkal tereferélt, s szóról-szóra e szavakkal szólította be: - Anyó, az Istenit, jöjjön bé s szoptasson meg! Amint aztán nőtt, növekedett Gergő, úgy megundorodott a tejtől, hogy belőle lett a falu legnagyobb pálinkaivója. Felső malmot, alsó malmot egy hétig járatott volna az a pálinkatenger, mit ez az ember késő vénségéig megivott. De ha már megint ennyire kitértem az utból, azt is megörökitem: mért szoptatta Szász Ferencné Gergőcskét még ötéves korában is. Azt mondta (s ebben igaza volt): „Szültem már hat fiut a császárnak, többet nem szülök.” De végre is kiapadt a tejkut, el kellett választani Gergőt - „s mit tesz Isten?” Szász Ferencné megszülte a hetedik fiut is a császárnak.

Én már megizleltem volt az édes anyatejet, három hónapja csüngtem édesanyám emlőjén, amikor egyszerre csak a tejforrás apadni kezdett. Nemcsak apadt, de beteg is volt a teje. Búsbeteg tej. Szegény édesanyám sem élt, sem halt. Azt mondta a doktor: az anya is belepusztul, a gyermek is, ha el nem választják. És ekkor anyóka szép gyöngén levett az anyai emlőről s kicsi kanálkával kezdte öntögetni szájamba a tehéntejet. Hiszen, gondolhatjátok, hogy nem volt ez hamisított tej, de fennmaradt a hire, hogy az uccán megálltak az emberek s úgy sajnálkoztak rajtam, merthogy egész nap kihallott szivethasogató sirásom. Benedek Péter Andrásról, a falu legerősebb, virtuskodó legényéről ekkor tűnt ki, hogy voltaképpen puhaszívü ember, mert ő volt az, aki ekként kiálta fel: Ha csicsem volna, megszoptatnám azt a gyermeket!

Mondám, hogy szegény édesanyám sem élt, sem halt, talán azt sem tudta, hogy mikor kereszteltek meg. A szolgáló vitt a paphoz: ő lett a keresztapám is, a felesége meg a keresztanyám. Nevet is a szolgáló választott nekem utközben, amint ment, mendegélt velem a parókia felé. Ha meg nem hal Ignácka, bizony lettek volna főkomák, oldalkomák s lett volna nagy vendégség, de Ignácka halála nagynehéz bánatba borítá a házat, eltűnt onnét az öröm, mintha föld nyelte volna el.

De hiába hogy csak a pap volt a keresztapám, a papné a keresztanyám, mégis annyi volt a keresztapám s anyám, hogy bizony nehéz volna mind elészámlálnom névszerint. Ósrégi szokás, hogy mindazok, akik egy családban egy gyermeket keresztviz alá tartanak, keresztzülei a többi gyermeknek is, s nemcsak azok voltak keresztzüleim, akik az én testvéreimet keresztviz alá tartották, de azok is, akiknek a gyermekét az én szüleim tarták keresztviz alá. Nemcsak gyermek- és ifjúkoromnak, de férfikoromnak is igen kedves emléke ez a keresztül-kasul való keresztfiuság. Sorban elevenednek meg lelki szemem előtt azok az egyszerű, tisztos, fehérharisnyás székely emberek, akiket én az uccán így köszönték: - Jó napot adjon Isten, keresztapám uram! S azok a szóttos-rokolyás, fekete fejkendőss asszonyok, akiknek így köszöntem: Jó napot adjon Isten, keresztanyám asszony! S ha megállottak egy szóra, kettőre, meg is kérdeztem illendően: Hogy van? Hogy szógál az egészsége?

Elsőnek jelen meg emlékezetem tábláján a kevészavu, szelid mosolygású Benkő Dániel, kinek amilyen szelid volt a mosolygása, oly hirtelen vált az tüzes menyköveket szóró zord beborulásra; akinek a fia vala Ádám, egyik regényem bús véget ért hőse. Akinek családjában vége-hossza nincs a kegyetlen Istenitéleteknek, - ki tudná, miért, amikor keresztapám uram is, keresztanyám asszony is igen jó lelkek valának... Követi Benkő Dánielt Benkő László keresztapám uram, aki már deákos ember volt s a falunak sok esztendőn át pennája, kistermetű, puskaapor-természetű ember. Már a feketébe-kékbe játszó arca is mintha tele lett volna hintve puskaporral: szinte féltem, hogy egyszerre csak fellobban. De hozzám mindig szelid, nyájas volt, s hálával emlékszem reá, mert Udvarhelyen jártában, két nappal a vakáció előtt, kikönyörgött a szörnyű goromba Korondi uramtól, a direktor-professzortól, - nem, nem, ezt a két napot, hogy elébb borulhattam édesanyám kebelére, soha el nem felejttem: Köszönöm kigyelmednek, Benkő László keresztapám uram! Isten nyugtassa meg!

Ihol, élém perdül a fürge; csupa csont és bőr Benedek Szabó József, aki tán sohasem ült (az ő részét nyilván az apja ülte le, mivelhogy szabó vala), éjjel-nappal serénykedett, csonttá-bőrré aszalódott a szüntelen való munkában. Kaszált, kapált, csépel, közben téglát, cserepet vetett s bár kiscsorda volt, négy fia közül háromnak épített kőházat, olyan szépet, olyan mutatósat, hogyha ide vetődne egy pesti ifjú, okvetlen megkérdené: miféle úr lakik e házban? A negyediknek csak azért nem épített, mert ez a szomszéd faluban ráházasodott egy özvegyasszonyra. No, de hiába távolodott el a negyedik, még találkozunk vele: életem folyásában sorsdöntő szerepe lesz...

Dombon ülő háza, még pedig uri formájú háza volt Gál Dániel keresztapám uramnak. Amolyan hétszilvafás nemes ember vala őkigyelme. Négy, néhány lépésnyi utcácska vette körül a szűk telket; szigetcske a falu-szigetben. Ez az uri formájú ház háttal fordult a negyedik utcácskának, ellenkezően az igazi székely házakkal, melyeknek ablakai közvetlen az uccára nyílnak. Gál Dániel keresztapám uramat nem ismertem. Mondják, szakállas és nadrágos ember volt. Gyermeknek nem adott életet, nyilván, mert nemcsak a háztelek volt kicsiny, de a föld is, amelyen szántogatott... Sőt nem is volt neki nemes levele. Diákiskolát járt az apja is, ő is, tehát urnak született. Szegény urnak, akit így csufol ki a nóta:

Tekintetes, naccságos,
Csergefótos⁵ nadrágos.

Csudálatos: még volt egy ilyen nemeslevél nélküli nemes a falumban, akinek dulló volt az apja, maga is diákiskolát járt s ennek sem volt gyermeke. De mindkettőnek valóságos nemes-asszony volt a felesége - talán ez nemesíté s gyermekteleníté meg őket?

⁵ Cserge: házilag szótt gyapjutakaró.

No, még megemlékezem egy keresztapámról, Putnoki Istvánról, akinek annyi leánya volt, mint égen a csillag, mind kellemetes, szép arcu fejérnép. A szomszédságunkban lakott s jól esik rá emlékezni arcának megindultságára, amikor hosszú, hosszú idő múltán hazakerültem és megálltam a kapuja előtt: Jó napot adjon Isten, keresztapám uram! Hogy van? Hogy szolgál az egészsége? Mintha nem akart volna hinni a fülének. Hogy én őt, az egyszerű gazdaembert így megtiszttelem. Keresztapám uram! Mert akkor már akkorát haladt a világ az én kicsi falumban is, hogy a suhanc gyerekek is szájában felejtődött az „uram”. Ha ő neki jól esett a keresztapám uram, ó de jól esett nekem is hallani: Köszönöm kérdését, keresztfiam uram!

Csudaszép világ volt az én gyermekkorom. Ha öreg ember végigment az uccán, a kapuban üldögélő fiatalok felálltak s kalapemeléssel fogadták köszönését. Nem volt ez sem világi, sem egyházi törvény s mégis megtartották: Az öreg ember előtt állj fel s kalapot emelj! Az unoka a nagyapját nagyapám uramnak, a nagyanyját nagyanyám asszonynak tisztel. S hogy még csuda szebbnek - ha jobban tetszik: különösebbnek lásd ezt a világot, a fiatalabb testvér az idősebbet, ha legalább öt esztendő vala köztük, bácsinak meg néninek szólítá. Gábort, a családunk legidősebb fiát, ma is Gábor bácsinak szólítom s illő tisztelettel magázom. Igaz, közöttünk tizenhat esztendő a köz. De Éva csak öt évvel idősebb, s amíg élt, nekem mindig Éva néni volt. Csak Annával tegeződünk (l. az ő élete drámájának első felét a *Huszár Annában*), mivelhogy két esztendő van köztünk. S ha még nagyobb csudát akarsz hallani: Ignáckát, aki tizenhároméves korában halt meg s akit én nem is ismerek, mindig Ignác bácsinak emlegettem, nemcsak gyermekkoromban, de később is, sokáig. Már gyermekeim voltak, amikor édesanyám jelenlétében, Ignácnak kezdtem nevezgetni. De félve, vajjon nem ütközik-e meg ezen édesanyám. És ha még ennél is nagyobb csudát akarsz hallani, gyakran voltam tanuja, hogy asszonynővéreim, amikor a szomszéd faluból hazajöttek látogatóba, nemcsak a szüléknek, de Gábor bácsinak is kezet csókolának...

Hát ez ilyen világ volt. Azóta sok 24 óra pergett le, de hála Istennek, egészen még meg nem változott. Mert azt csak össze-visszazavarodott fejű gyerekek hihették, hogy 24 óra alatt át lehet gyurni az egész világot. Ha ugyan hitték.

*

Édesapám is tett fogadalmat, éppen mint István nagyapó a francia juharfa tövében. Tizennégy esztendeig szolgálta a császárt, bizony nem jókedvéből, ha lóháton szolgálta is. Keserves volt látnia, hogy nálánál „alábbvalók” mint haladnak előre, ő meg közlegényi sorban marad, mivelhogy az írásban gyenge volt. Gyermekkorában a tanulást éppen csak hogy megizelinté. A falusi iskolában megtanulta az „abéabót” a betűvetést is. Sőt diákszót is tanult egy jó csomót. Aztán István nagyapó elvitte Nagyenyedre, a híres Bethlen-kollégiumba, de alig volt ott hat hetet, megbetegedett. Hej, lett otthon rémület, amikor pecsétes levél hozta hírül az egyetlen fiu betegségét! Nagyanyám asszony nem hagyott békét addig nagyapónak, amíg be nem fogott s utnak nem eredt. Teljes három nap volt akkor tőlünk az ut Enyedig, három nap visszafelé. Elég az: egy hét múlva itthon volt az egyetlen fiu, - hat hét alatt kitanulta a diákiskolát. Amit tanult, voltaképpen a székely huszároknál tanulta. Itt csinosodott ki az írása annyira, hogy később egy-két esztendeig a falu pennája is vala. De keserves iskola lehetett a huszáriskola, mert megfogadta, hogy akárhány fiuval áldja meg az Isten, mind taníttatja. Annyira hü volt a fogadalmához, hogy Ignácka halála után, Gábort Udvarhelyre akarta vinni. De Gábor akkor már tizenhatéves volt, szentgyörgyi osztálytársaitól három esztendővel maradt el, nem volt rábirható, hogy a tanulást újra kezdje. Bennem nem lehetett valami nagy reménysége. Vézna csecsemő voltam, „nagy fekete szem az egész gyerek”, sápadt arc, melyre a búsbeteg tej után, anyóka gondos ápolása mellett is, csak lassan, igen lassan rajzolódott gyenge pirosság, halovány árnyéka a Benedek Huszárok arcát jellemző rózsának, mely

minden Benedek Huszár arcán ott virít, a pofacsont fölött. Azért irom pofacsontnak, mert nem minden olvasóm értené meg, ha járomcsontnak mondanám. Ez a kiülő járomcsont s a mélyen bentülő szem általános jellemzője az igazi székel arcnak. A Benedek Huszárokéra a Teremtő jókedve még rózsát is dobott. Ez a rózsza olyan rózsza, hogy itt a nagy Babylonban egy-két hét alatt elfonnyad, de csak vissza kell menned a faludba, ott egy-két nap alatt újra kivirágzik. De mit is keres a kisbaconi rózsza kormos, füstös Budapesten?...

Áldott az emléke anyóának, az ő szüntelen való gondossága arcocskámra lehelte a rózsát, mielőtt karja erőtlenül lehanyatlék. Ő egy esztendeig dajkált engem s ezt a dajkálást édesanyám öt esztendei dajkálással fizette meg neki. Arcom kigömbölyödött, ajkam alatt egy kis gödröcske nevetett, s mondják, édesapám kezdte bánni békételenkedését: megvette az uzoni papbácsi egész birtokát. Vajna Rózszi, az én kurta rokolyás kis pesztrám olyan büszkén mutogatott a faluban, mintha ő pingálta volna arcomra a rózsát, ajkam alá ő kerekítette volna a nevető gödröcskét. Ennek a Vajna Rózsának köszönhetem azt a képet, mely karonülő koromban úgy a lelkembe vésődött, hogy soha ki nem törülődött onnan. Ennek a Vajna Rózsának meghalt a nagyapja, s elvitt engem a halottasházba. Ott feküdt Vajna nagyapó a nyujtópadon, rajta a szemfödél, de nem takarta be az arcát. A szemem beleragadt az arcba s lelkem táblájára fényképeződött. Nyilván fel volt kötve kendővel Vajna nagyapó álla s ez a kendő mutathatott úgy, mintha Vajna nagyapónak két csökevény szarva lett volna kétfelől, olyan, amilyen némely birka fején látható. Ez a különös kép kísért öregségemig, kísért ma is, míg végre megkerestem a halottaskönyvben, mikor is halt meg Vajna nagyapó. Nem akartam hinni a szememnek: 1862-ben halt meg. Akkor még nem voltam három esztendő.

Lám, ez a kép belevésődött a még alig eszmélkedő gyermeki lélekbe, viszont nyomtalanul tűnt el ugyanennek a gyermeki léleknek ugyancsak ebből az időből egy nagy megrendülése. Anikóval, aki akkor öt éves volt, én meg három, kint az uccán a kapu előtt szaladgáltunk, s tyukszemű Benedek-Benedikti Laji négylovas üres szénásszekérrel hirtelen nekem hajtott, elgázolt, de sem a lovak nem léptek rám, sem a kerék alá nem kerültem: épen feküdtem a földön. Épen, de eszméletlenül. A rémület sikoltása után nyomban elvesztettem eszméletemet, úgy szedtek fel a földről. Már-már azt hitték, meghaltam. Üzentek is a harangozónak, hogy huzza meg a harangot...

Mindezt csak onnan tudom, mert gyermekkoromban sokat beszéltek róla. Én magam akkor Mózi nevű cselédünkre haragudtam. Miért, miért nem, azt hittem, hogy ő gázolt el. Mulattak rajta, amint vádoltam Mózit, mondván: Mózi a csocsóval⁶ lenomtatott. De erre a mondásomra sem emlékszem, csak később hallottam, hogy így keseregtem. És Mózira sem emlékszem, sejtelmem sincs arról, szőke volt-e, barna volt-e, nagy legény, kis legény, pedig sok esztendőt lakott nálunk, mindennap láttam - s ime. Vajna nagyapót csak egyszer láttam s csökevény szarvával ma is látom. A három-négyesztendő koromban látottak s hallottaknak már oly nagy madár-serege repdes körülöttem, hogy válogatnom kell, melyiket szólitgassam elé: csicseregdel, édes kis madárkám, hogy s mint volt, amikor én apró emberke voltam. A fecske csicsergi: Emlékszel-e, amikor Gábor bácsi elbujdosott s egy éjjel odahált András nagyapó lakatlan házában? Emlékszel-e arra a házra? Igen, emlékszem. Vén faház volt. Vastag, széles fazsindellyel fedett. Csak a külső képét látom, azt is haloványan, de látom. De láttam azt is, amikor lebontották, hogy a helyén kőházat építsenek Gábor bácsinak. Mért bujdosott el Gábor bácsi? Azért, mert édesapám rávert a pálcájával. Ő reá is, meg a két szolga legényre is (Boda Sámuel volt az egyik, Bálint Izsák a másik). Estefelé jöttek haza szántóból, három ekével. Ahogy kifogták az ökröket, vizet mertek a kőválluba s neki eresztették a kimelegedett állatokat. - Héj, az irgalmatokat, mit csináltok! - rohant elé a kert felől édesapám. Ki tanított arra, hogy megmelegedett állatot megitassatok!? - s végigpálcázta a három legényt. Még most is látom

⁶ Cocó: a ló gyermekes neve.

édesanyámat, amint kezét tördelve, sirva kéri édesapámat: ne bánts! ne bánts! Mind a három legény sirva, kiabálva „bujdosott” el, Sámuel és Izsák haza, Gábor a nagyapó házába. (Mondanom se kell, hogy pirkadatkor már mind otthon voltak s mentek szántani, mintha semmi sem történt volna.)

Ekkor én három éves voltam. Megállapítom pedig ezt abból, hogy Gábor bácsi házának a tornácra nyíló ajtaja felett, keskeny homlokzaton ott az évszám: 1864. A ház építése tartott egy esztendő. András nagyapó házáat eszerint 1863-ban bontották le. Nyilvánvaló, hogy ebben az esztendőben bujdoss oda Gábor bácsi. S világosan emlékszem, hogy míg a Gábor bácsi házáat építették, nem egyszer vittem uzsonnát édesapámnak, de még arra is, hogy egyizben egy tányér frissen sült palacsintát vittem neki. S hogy egyszer-másszor én is buzgólkodtam az építés körül, egy-egy követ, téglát vittem Dénes bácsinak, a pallérnak, aki köpeci ember vala. Ez a név is bevésődött gyermeki lelkem táblájába, mert Dénes bácsi pihenés közben el-eljátszogatott velem. Mintha arra is emlékezném, hogy kék szeme volt - de már erre nem esküszöm meg. S emlékezem a baróti lakatosra is, aki az ajtókat s ablakokat szerelte fel. Kissé görbe hátú, fekete szakállu, fekete arcu, de jókedvű, gyermekbecéztető ember, s úgy megszerettette magát velem, hogy nemcsak nem féltem a fekete arcától, de vele is háltam. Széles mellére bujtatott, ülökémet tapogatva álomba ringatott s reggelenként kacagva mesélte: No, ma megint nyugodalmas éccakám vót. Likat rugott a hasamon a hálótársam!

Jó ember lehetett. Nyugodjék békében a baróti temetőben.

- Hát, füttyögtet most a mindentudó fekete rigó - emlékszel-e, te vén bohó, hogy volt neked még ebben az időben egy igen kedves pajtásod, aki fölvelt nagy erős karjára, úgy vitt az iskolába, ott mutogatta neked a falitáblákon azokat a különös figurákat. Először azt mutatta, amelyik olyan volt, mint egy ekekabala. Ennek a neve volt: A. Aztán megmutatta azt a figurát, amelyiknek kettős hasa volt, mint a szárazbetegségben sinylődő, dagadt mellű Bogdán Mihálynak: az egyik, az igazi hasa, az is puffadt, a másik a melle, az is. Ennek a neve volt: B. És következett az a figura, mely a félholdhoz volt hasonlatos. Ennek a neve vala: C. Így mutogatta nekem végig ezeket a furcsa figurákat, nagyokat, kicsinyeket, s otthon csak nevettek, hogy az a bolondos Szotyori bácsi ősztől tavaszig, buksi fejecskémbe palántálta az egész ábécét, s hallj csudát! nagy betűket, apró betűket össze is rakosgattam s mikor az ötödik esztendő felé lépegettem, „ugy olvastam, mint a víz”.

Valamint volt idő, amikor a 90-ik zsoltár szerint, „sem ég, sem föld nem voltak”, azonképpen volt idő, „amikor tanítóképzők sem voltak”. Amikor az volt a legalkalmasabb tanító, aki lehangosabban énekelte a zsoltárokat, s kifogástalan pennát tudott hasítani a lud tollából, tiszteletes uram és a nemes presbitérium examináló széke előtt. Ez volt ám csak a jó világ! - mosolyogják le a Galilei-ifjak. Hát, gyerekek, ez a világ olyan világ volt, hogy akkor is, akinek egy csepp esze volt, megtanult írni, olvasni, számolni; az ökör meg akkor is ökör maradt, még ha Bécsbe vitték is, a közmondás szerint. Sőt: ökör marad az ökör ma is.

Ki volt, mi volt ez a Szotyori József? Szegény diákleány. Az udvarhelyi kollégiumból került a mi kis falunkba - mesternek. Így hívták s hívogatják ma is a kántortanítót. Bolondos jókedvű, magasnövésű, szélesvállu legény volt. Alig hiszem, hogy négy diákosztálnál többet járt volna ki, pedig 18-20 éves lehetett, amikor a „csonka” mester örökébe lépett. Azért hívták csonka mesternek, mert az egyik keze megbénult, talán amiatt is mondott le, késő öregségében, mivelhogy csak félkézzel billegethette a kis szuszogó, sipoló orgona billentyűit. Nyugalomba ment hát a vén csonkamester, el is költözött a fiához a szomszéd vármegyébe, de nyár vége táján, a képezésre rendesen visszajött. Kepének nevezték s nevezik a székelyek ma is a papi meg a kántori fizetést. Minden gazda, kinek legalább tizenkét kalongya őszi s ugyanannyi tavaszi gabonája termett, ebből kettőt-kettőt a papnak, egyet-egyet a mesternek adott.

Ezek után következtek, akik csak fél képét fizettek. S legvégül jöttek az „oszpórák”, a földtelen emberek, akik egy pár garassal rótták le adójukat Isten szolgáinak.

No, most figyeljete ide. Lehetett akkoriban 50-60 egész meg félkepező gazda, kerekszámban hát ötven kalongya kenyérnek való gabonát, ötven kalongya zabot kapott a mester. Igen ám, de ennek fele a csonkamestert illette, Szotyorinak eszerint maradt 25 kalongya gabonája, ugyanannyi zabja. Egy kalongyában van 27 kéve. Ha elhiszitek nekem, s pedig elhihetitek, hogy egy kalongya rozs jó ha eresztett két véka szemet, ugyanennyit a zabnak is a kalongyája, eltűnődhetek azon, miből élt s ruházkodott Szotyori József. Ötven véka gabona, ötven véka zab. Csak egyik-másik nagyobb gazda adott buza-kepét, annak az ötven vékának is nagyrésze rozs volt. Vala pedig egy véka rozsnak az ára akkoriban egy német forint, egy német forint pedig 40 krajcár. A zab ára is akörül forgott, csak akkor szökött fel egy kicsit, ha háborus hírek kerengtek a levegőben. Akárhogy forgatom, Szotyori József képét pénzben nem tudom többre becsülni száz német forintnál. Ehhez még hozzáteszek 10-15 szekér fát, egy-két kis szántóföldet s kaszálót (az egész együtt kitehetett egy holdat) s hozzáveszem még azt is, hogy esztendőn át énekszóval temetőbe kísért 5-6 halottat 20 krajcárjával, felvittek az iskolába 30-40 gyermeket s fizettek minden gyermek után 20 krajcárt: bizony még kisül, hogy Szotyori József fizetése felrugott 150 német forintra. Hiszen, igaz, igaz, ha nem csordult, cseppent. Teszem azt, a jobb módú asszonyok, amikor a gyermeküket felvitték az iskolába, kedveskedtek eggyel-mással, ki egy csirkével, ki egy tojással. Szerda és szombat délután játékdélután volt. Hol az iskola udvarán, hol a cinteremben szaladgáltak-verekedtek a gyermekek: ezt a szaladgálást-verekedést azonban meg kellett váltani. Egy tojás vagy egy cső kukorica volt a váltság. Még ma is kacag a lelkem, ha eszembe jut az a szörnyű dráma, melynek keservesen siró hőse voltam iskolába járásom egy szép délutánján. Szóttas ujjaskám zsebében volt a játékdélután váltsága: egy tojás. Ez a tojás, addig feszengtem a padban, egyszerre csak ropp! eltört. Jaj istenem, - nyilalt kis szivembe a rémület, - most nekem nem szabad játszanom. Keserves sirásban talált a mester, a Szotyori utóda, épp olyan fiatal legény, mint ő.

- Hát te miért sirsz? - kérdezte az új tanító.

A gyermekek válaszoltak helyettem, ki részvétellel, ki kárörömmel:

- Eltört a tojása! Fél, hogy nem játszhatik!

- No, ne sirj, simogatta meg fejemet a tanító bácsi, azért szabad játszani.

Igen, még ma is kacag a lelkem ezen a drámán, s még ma is érzi kezem a zsebemben szétfolyt tojás tapadós nyirkosságát. Próbálja csak meg valaki, töressen el egy tojást a zsebében, ha ugyan akad oly könnyelmű tékozló ma, amikor öt-hat korona egy tojás - aztán nyuljon a zsebébe: halála napjáig nem szabadul attól a kellemetlen érzéstől, amit ez a tapadós nyirkosság okoz.

De visszatérek Szotyori Józsefhez, mert tudom, kíváncsi vagy, nyájas olvasóm, hogy valóság-e vagy mese az az aranykor, amikor százötven német forintból megélhetett egy ember? Erre csak azt felelem: a csonkamester nemcsak megélt ennek a duplájából a feleségével, de még taníttatta is két fiát az udvarhelyi kollégiumban. Szotyori Józsefnek uri dolga volt. Ő egész nap a mi házuknál lógott, ott ebédelt, ott vacsorált, talán früstükölt is. Kis szobácskájába, mely egy föld alatt volt az egyetlen iskolaszobával, csak hálni járt. Egykoru volt Gábor bácsival, nagy pajtáságba keveredlek, s rosszul mondtam, hogy lógott nálunk: kora tavasztól, amikor megadta az egzámot, késő őszig, amikor ember, állat föld alá húzódott, s megnyílt az iskola is, Szotyori nagy buzgón dolgozott: szántott, kapált, kaszált, szénásszekeket rakott, fát vágott a legényekkel, s mindezt széles jókedvvel. Ő volt a még mindig szomorkodó, Ignác-kát sirató család jókedvre derítője, ő „duvasztott” nekem furulyát a fűzfá mézgás hajából; ő

faragott nekem szekerecskét (szekerecskébe kerekecskét); ő vett föl nagy erős karjára s vitt enyhe téli napokon az iskolába, végig mutogatván a fali táblák csodálatos figuráit. Ez a tizen-nyolc éves legény a 150 német forintért minden télen megtanított 20-30 gyermeket olvasni, írni, számolni; az esztendő ötvenkét vasárnapján száznégyszer énekelt zsoltárokat és „dicséreteket”; három sátoros ünnep 3-3 napjára is esett 18 istentisztelet; néha a pap helyett könyörgést is olvasott; elmondta szép rendibe a Miatyánkot; öt-hat halottat énekelve kísért ki a temetőbe. Ez a tizennyolc éves ifju szolgája volt Istennek, szolgája volt a mi házunknak, ennek is, annak is jókedvéből - Mein Liebchen, was willst du noch mehr?

Várta-e, nem-e vigkedvü Szotyori a vén csonkamester halálát, erre csak a mindentlátó Isten adhatna feleletet. Szeretett volna-e fészket rakni, azt az én ébredező lelkem ugyan vehette-e észre? Egy bizonyos, hogy fél képére nem rakhatott fészket, a vén csonkamester pedig nem akart meghalni. Mert ilyen csökönyös minden vén ember. Magam is ilyen vagyok. Hiába csiripelnek a verebek, hogy lejárt a te világod, nincs szükség az írásaidra, lám, élek és irok, ha az asztalfiának is. A vén csonkamester pontosan eljött a félképéért, kicsépettette, szekérre rakatta s vitte a fiához, vele jött a vén mesterné is, vékony, töpörödött asszony, akinek elméje csendes örületre háborodott abban az esztendőben, amikor a világ legnagyobb költője nyomtalan eltűnt a segesvári csatában. Ott esett el egyik fia a csonkamesternek is. Mindenki elhitte ennek a fiúnak a halálát, csak az anyja nem. Várta éjjel-nappal, ott bolyongott a falu végén, onnét leste, várta, mikor bukkan fel kedves alakja „döllő gödör” felől, ahol az ut a falunak kanyarodik. Addig várta, addig leste, míg elméjére homály nem borult. És akkor sorba járta a házakat, mindenüvé beszólt: nem látták-e a fiamat? - Nem láttuk, lelkem, nem, - minden háznál ez volt a felelet. Néhol az ágy alá is benézett: hátha ott rejtőzik a zsandár elől? Szegény csonkamesterné, ő nem a félképéért jött, mint az ura. Ő most is a fiát kereste. Álomkórosként bolyongott szerte a faluban, beszólt mindenüvé: Nem látták-e a fiamat? S mindig csak ez a felelet: Nem láttuk, lelkem, nem.

Milyen szép, milyen érzékeny, milyen megható költeményt lehetne írni erről, ha az érzékeny költeményeknek még volna olvasója! Ha nem durvitotta volna el lelkünket a világháború, s mind az a förtelem, ami a világháború nyomán ránk szakadt! Hát csak elégedjete meg ezzel a két sorocskával: Nem látták-e a fiamat? - Nem láttuk, lelkem, nem.

MÁSODIK FEJEZET.

Ebben felelet lesz arra az együgyű kérdésre: miért építettek házat Gábor bácsinak, holott még csak 20 éves volt? Ennek rendjén szó lesz a régi s mai székely házakról, sőt arról is, milyen volt az iskola.

Porban játszó gyermek volt még Gábor, az volt Benkő Trézsike is, s már a falu közvéleménye a két gyermeket egymásnak eljegyezte. Nem azért, mert a két gyermeket, jóllehet Gábor a felszegben, Trézsike az alszegben lakott, napról-napra együtt látták játszadozni, sőt azt is láthatták, hogy Gáborka estefelé mint vezette haza kézenfogva Trézsikét. Ebből ugyan nem lett volna házasság, a falusi hit szerint, ha az egyik gazdag, a másik szegény. De édesapám volt az első gazda a faluban, Benkő Dániel keresztapám a második. Közvélemény ide, közvélemény oda: ez a két gyermek szerette egymást. S nyilvánvaló volt, hogy amikor Ignácka halála után édesapám Gábort Udvarhelyre akarta vinni, a kamaszlegény huzódózásában nagy része volt Trézsikének.

„A legénynek éppen úgy kell vigyázni a tisztaságára, mint a leánynak”, - hirdette István nagyapó, s Gábor ezt annyira megtartotta, hogy Benkő Dániel keresztapám uram házánál más leányos házhoz soha be nem lépett. De Trézsikéhez sem járt más legény Gáboron kívül: minek szaggassák a csizmát hiába? Huszéves korában állt sor alá Gábor, s bizony sok ezüst tallért meg huszast pengetett le valakinek az asztalára édesapáin, hogy Gábort ne vigye el a német Taliánországba, honnét nyolc-tíz esztendő múlva került volna vissza, ha ugyan vissza kerül. Nosza, nagyhirtelen házépítésnek láttak, hadd álljon a ház, ha esztendőket üresen is: a fiu dolga immár, mikor visz bele asszonyt. Hiszen, a Gábor háza egy esztendőt sem ásitott üresen: 21 éves volt, amikor Trézsikét bevezette a falunak akkor legszebb, legnagyobb házába.

Milyen ez az akkor legszebb s legnagyobb ház? Olyan, amely ma, szinte 60 év multán is a legszebbek s a legnagyobbak közé tartozik. Ennek a háznak szépsége s nagysága még csak akkor tűnik ki igazán, ha visszamegyek ama Benedek Huszár Gábor házához, amely Mária Terézia korában épült, s amely felépülését magának Mária Teréziának köszönheté. Ez a Mária Terézia valósággal gyámság alatt tartá a népet. Megmaradt a faluházán néhány jegyzőkönyv Mária Terézia uralkodásának utolsó tiz esztendejéből s ezekben minduntalan találkozunk a felséges királynő nevével. Valósággal gyártódnak a rendeletek, melyekben hol ezt parancsolja, hol azt a világszép királynő. Nagy gondja volt a fonásra, szövésre, s míg a férfiak hadakoztak, az otthonmaradtaknak, s főként a suhanclegényeknek megparancsolta, hogy a téli estéken fonjanak, akárcsak az asszonyok. Az ő parancsolatjára honosodott meg hazánk földjén a burgonyatermelés; ő parancsolta meg Erdély minden községének s így Kisbaconnak is, hogy küldjön szekérrel egy alkalmas embert Kolozsvárra, ahol is kap egy szekérre való burgonyát, abból minden család néhányat, azt elültetik s szép lassan elszaporítják. Alkalmasabb embert erre találhatott volna-e a falu „nemes székely huszár Benedek Huszár Gábor atyánkfiánál”, aki világot járt ember volt, mert hadakozott a burkusokkal is, s akinek nem volt kedve a házaseletre, vénlegénynek maradt, amiről szintén esik szó a jegyzőkönyvben, mivelhogy nemes székely Huszár Gábor uram „tilosban” találtatván, illetlenségeért meg is dorgáltatott. Nem lehetetlen, hogy az ő esetéből kifolyóan született familiánkban az örökéletű intelem: a legénynek éppugy kell vigyázni a tisztaságára, mint a leánynak...

Benedek Huszár Gábor testvére volt az én máska-nagyapámnak, vagyis dédapámnak, a nagytestü s nagyerejü Jeremiásnak, nagybátyja tehát István nagyapónak, akiről az az intelem ránk öröklődött. Elég az, hogy Huszár Gábor vállalta a küldetést s hazahozott Kolozsvárról egy szekér burgonyát, aminek székelyül pityóka a neve. Hány nap alatt járta meg az utat,

ennek az emléke nem maradt meg. Száz évvel később, a XIX. század 70-es éveinek elején, amikor éppen épülőben volt az erdélyi vasut, édesapám meglátogatta a Kolozs- meg Szilágy-megyébe szakadt Benedek Huszárokat, Miklós meg Antal nagybátyjainak a maradékait, hogy örökáron vegye meg azokat a belsőségeket s földeket, melyeket a nevezettek 48 előtt zálogjára adtak el neki. (Mert 48 előtt csak elzálogosítani volt szabad a székely birtokot, mégpedig 30 esztendőre, eladni nem.) A 70-es évek elején járt le ez a zálogos-vásár s édesapám pénzzel megrakodva felkerekedett a nagy utra, hogy a zálogos-vásárból örökös vásárt csináljon. Kisbacontól Kolozsvárig akkor öt napig tartott az ut. Valószínű, hogy száz évvel elébb még hosszabb ideig tartott. Mindegy: a fő, hogy Huszár Gábor meghozta a pityókát, s ezért az utjáért egy ház volt a tiszteletdíj. Egy ház, melyet a falu épített neki. Ennek a háznak csak a fundamentuma volt kő, a fala faragatlan, gombolyag cserfa. Minden egyes fája kilátszott, akárcsak a sovány ember bordája, a vékony mésztafaró alól. Az alacsony falra aránytalanul magas, meredek tető nehezedett, mely nagy iromba cserfазsindellyel volt fedve. Vala pedig az egész házban egy nagy, tágas szoba, egy kis benyiló (abban a sütökemence) s oldalt egy kamara. Éppen elég egy vén legénynek. Ez a ház kerek száz esztendeig állott, közvetlen a mi udvarunk mellett. Ez is elzálogosított ház volt, így került István nagyapó kezére, tőle édesapáméra, mignem ezt is örökáron megváltá. Az én gyermekkoromban egy oláh pásztorember lakott benne, a vén Demeter András, aki holtáig szidta Kossuthot, merthogy nem adta neki ezt a házat, holott ő már 48 előtt benne lakott. Sehogysem akarta megérteni az öreg, hogy nem volt ő édesapámnak sem jobbágya, sem zsellérje, egyszerűen bérlője a háznak, akárcsak én ma itt ennek a budapesti lakásnak egy derék fűszeres házában; azzal a különbséggel, hogy én pénzben fizetem a házbért, vén Demeter András meg 10, azaz tíz nappal róttá le. S volt ezért neki lakóháza, veteményeskertje, egy kis pityókaföldje, egy istállója (a kecskéinek) - ilyen háziur volt az én édesapám!

No, de találkozunk még vén Demeter Andrással, az országjáró, nagyokat füllentő, nekem igen kedvesemlékü vén huncfuttal, jerünk tovább. Én nekem most azt az utat kell bejárnom, mely a Mária Terézia korabeli Huszár Gábor házából a Gábor bácsi házáig vezet. Az édesapám háza a 40-es évek elején épült, hetven évvel később, mint a pityókáért épült ház. Ennek már nemcsak a fundamentuma volt kő, de azon felül is egy félméternyire, ott kezdődött a fa, még pedig faragott, a közök kirakva apró kövekkel s így bemeszelve sima téglaház képét mutatá. Széles ereszt volt a benyiló a ház közepén, ettől az eresztől jobbra egy nagy szoba, virágos, méhes kertre nyíló, balra egy kisebb szoba és konyha. Az ereszből volt a bejárás a kamarába s a pincébe, mely a föld színén volt s nem a föld alatt; az ereszből a feljárás a hijjuba (padlás) egy odatámasztott jó magas létrán.

A mi házunk már szép piros cseréppel volt fődve, három kémény füstölt rajta, a pityókás házban egy sem; annak a nagy szabad tüzhelyéről a füst a hijjuban széledt el s szivárgott ki lassanként a fazsindelyek hasadékaik közt. Az esztendő verejtékes munkájának minden gyümölcse szépen elfért e piros cserépfődél alatt. A hijjuban négyoldalt sorban állottak a falusi ácsok faragta szuszékok, öt köblöstől fel husz köblősig: ezekbe hordták fel a buzát, a rozsot, a zabot, az árpát, a borsót, paszulyt, az aszalt gyümölcsöt. Ami nem fért a szuszékokban, ott hevert csomókban, a hijju tapasztott földjén. A pityókának nagy verem volt ásva a pincében. A gerendákhoz volt erősítve, a pince hosszában, négy-öt széles polc a téli almának. Átellenben a házzal, az udvar tulsó szélén állt a kukorica-góré, székelyül: a törökbuzás-kas, ennek lécbordái közül mosolyogtak ki a piros- meg sárgakukorica-csövek. A galambbugos kapu egyik sarkában, a pityókás ház közvetlen szomszédságában, kis házikó állt; ebben a kenyér-sütő-kemence. Egyszerűen *süjtő*-nek hívtuk. A kis kaputól oldalt volt a gémes kut, mellette egy nagy meg egy kis kövállu: este, reggel friss víz benne a legelőre járó állatoknak. A ház háta mögött konyhakert, melyre mindkét szobából kis ablak nyílt. Tyukleső ablak volt a neve. Innen lestük, nem kapirgál-e tyukanyó a veteményesben. Az uccára néző szoba előtt néhány

lépésnyi előkert, virágos. A ház már nincs meg, de egy fátyol rózsabokor, melyet édesanyám ültetett, még él és virágzik...

Három ablak nézett az ucca felé, kettő a hátsó virágoskertbe, egy nagyobb és négy kisebb az udvar felé. A hátsó virágoskert volt legkedvesebb helyem. Az ágyásokban fehér szegfű, piros szegfű, packona meg csukros viola illatozott. Az ablakokra felnyult a mályvarózsa s ha kinyitottuk, be is hajolt azon. A kert egyik sarkában orgonafa. Boroszlán nálunk a neve. A kerítés egyik falának épített méhszin alatt sorakoztak a méhkasok. Itt szerettem üldögélni, játszózni egymagamban. Sok-sok száraz ágacskát szurkáltam szép sorjában a földbe, öt-hat sorban. Nem katonák voltak ezek, hanem kisdíákok. Ezek helyett a kis diákok helyett mondogattam fel a leckét. Szándékosan hibát ejtettem sorban tizzel, husszal is, mignem valamelyik a hátulsó sorban hibátlanul mondta fel a leckét. Nosza, elévittem az első sorba. Így játszottam ösztönszerűen az *életet*. Mert, így lesznek az utolsóból első, az elsőből utolsó, különösen, ha egy felsőbb hatalmasság beleavatkozik. Én voltam ez a felsőbb hatalmasság, de gyermekkorommal bucsut is mondtam ennek: sohasem lett többé senki általam utolsóból első, elsőből utolsó...

Az udvar hosszában még egy veteményes huzódott, a „pityókás” ház folytatásaként. Felerésze a béresház járuléka volt: itt termett meg nagyokat füllentő Demeter András esztendei káposztája, hagymája s egyéb zöldsége. A karós paszuly meg a lopótök indája felfutott a ház ereszére, összekeveredve lógott az ereszről a hosszuszáru lopótök meg a hosszú, vékony hüvelyű paszuly. Ecetet lopott ezzel a lopótökkel kis hordócskából az öreg füllentő, bort aligha. Átellenben a pityókás házzal, a telek alsó sarkában egyszobás házikó huzódott meg, hajdan pálinkafőző, most „bérház” ez is. Ebben a kistermetű öreg Rigó zsellérkedett. Amennyire emlékszem, sokat zsémbelt miatta édesapám, mert a munkát nem igen kedvelé. Forró meleg napokon, míg a falu künn izzadt a napon, otthon felejtette magát, ült, üldögélt az árnyékos szobácskában, eregette a füstöt naphosszat - vajjon miről gondolkozhatott? Ő neki is volt egy veteményes kertecskéje, melyet keskeny udvar választott el a Demeter Andrásétól. E keskeny udvar végén huzódott meg a zsupfödeles pajta, a hozzá ragasztott sertésóllal: a két zsellér kevészsámu állatainak hajléka.

Szóval, a mi telkünk kettős telek volt: nagy és kicsiny s mintha két gazdáé lett volna, kerítés választotta el. A nagy telek hátsó felében L alakban három nagy gazdasági épület sorakozott: két szalmafödeles meg egy cserépfödeles csür, mind a háromnak födele alatt egyben pajta is. A cserépfödelesben teleltek a „köteles marhák”, ökör, tehén, ló, a zsupfödelesekben a borjak meg a juhok. Külön kis ólak voltak a sertésnek meg baromfinak, kissé közelebb a házhoz, hogy a rőfögő meg kodácsoló jószágok mindig szem előtt legyenek.

Ez volt a falu első gazdájának a belső telke. A csürök mögött, természetesen, tágas csüröskert a szalmakazlaknak, a fedél alá nem fért szénának, mely rendszerint tavasszal került sorára, amikor a csürök odrai kiürültek. A csüröskert mögött terült el a gyümölcsös, e mögött egy lucernás, mely kirugott a Macskás-patakra. Ez a patak volt a határ. Ezentul kezdődött a mező, lankás hegyoldal, mely a falu egyik szélét végig szegi. Hajdanában, az ősfoglaláskor a Benedek-nemzetség birtoka, az idők során ősi és „jövevény” nemzetségek közt úgy elaprózódott, hogy husz esztendő keserves munkájába került nekem, a pennás ivadéknak, amíg a kardos nemzetség földjének egy részét csereberével meg háromszoros-négyszeres áron visszahódítottam. Igazabban: könyviró tollammal *visszaírtam*. (Csak türelem, türelem, majd meglátjátok, mi lelket rendítő dráma lesz még ebből.)

A mi házunk már nagy haladás volt a Mária Terézia pityókás háza után, külsejében is, belsejében is, jóllehet a két házat hetven év választotta el. De hát akkoriban csakugyan lassan forgott a világ kereke, kevés volt a világjárta ember s ha egyik-másik hozott is magával valamit, próbált is egy s más ujat, nem igen követték. Ellenben a mi házunkat s a Gábor bácsiét

huszonöt év sem választotta el, de a különbség száz esztendőt is kitett. Ezt a különbséget én a szentgyörgyi német iskola javára írom: itt tanulta meg Gábor bácsi az építés művészetét. Ő rajzolta meg házának tervét, e szerint épült az új módi, kőfundamentumos, égetett téglafalu ház, melybe téglaoszlopokon nyugvó tornácból nyílt a főajtó nagy, tágas szobába. Ennek a szobának két ablaka nézett az udvarra, az udvar mellett egy kis gyümölcsösre, melynek minden fáját András nagyapó, egy ablaka egy nagyobb gyümölcsöskertre, melynek fái már, egy vén diófa kivételével, Gábor bácsi ülteté. E szoba butoraiból csak egy darabot említek meg: a feketére festett *íróasztalt*, melybe széles palatábla volt beillesztve. Igen jó arra, hogy hirtelen számolást elvégezzen rajta, papírost e miatt ne pazaroljon. Ennek az íróasztalnak a gazdája háziszótt, fehér posztónadrágot viselt, akár a cselédje. Mondhatnám, dacosan, szinte tüntetően ragaszkodtak az ősi viselethez a szabad székelyek ivadéakai, hívták magukat fehérharisnyás székelyeknek, ellentétben azokkal, akik nemeslevelet szereztek vagy nem is szereztek, de így meg úgy elurasodtak. Igen szegény urak voltak ezek többnyire, kicsiny, rosszul művelt földeken tengődtek s volt rá okuk, hogy a Huszárok, a Benkők, a Keresztesek, a Nagyok, a Bardoczok, a Balók (csupa kis- és nagybaconi familiák) jó módját irigyeljék.

Gábor bácsi íróasztalos szobájából jobbra is, balra is ajtó nyílt. Jobbra egy tágas „tessék szoba”, benne háziszótt gyapjutakaróval bevont divány, üveges szekrény, nagy ruhaszekrény s ágy is. Ha akarom: „szalon”, ha akarom vendégszoba. Mellette keskeny oldalszoba. Volt hát három lakószoba, eggyel több, mint a mi házunkban. Az íróasztalos szobából balra a konyhába lépünk: háromszorta tágasabb, mint a mienk. Innen garádics vezet fel a kamarába, kamara mellett szintén garádics a híjjuba. A konyha oszlopos tornácra nyílik, erről a tornácról garádics vezet le a sütőkemencéhez s egyuttal a pincéhez is, amely már igazi pince: a föld alá került.

Néhány lépésnyire a ház mögött kisebb épület, ennek födele alatt a nyári konyha meg a gabonás: két oldalt egy darabban nyulnak végig a hombárok, falusi ácsok mestermunkája, de főmestere Gábor bácsi legkisebb fia, aki András nagyapó nevét viseli, övé már a szülei ház. Gábor bácsi, „a vén jegyző”, aki harminc esztendeig volt három falu pennája, külön házat épített magának a telek másik oldalán. Kedves kis kőház: faragott kő az alja, kis oszlopos tornáca van, kétoldalt rózsabokrok, a kicsi házban két szoba, konyha: éppen elég egy öreg pár embernek. A világháború sem tudta megkomorítani e kis ház nevetős képét: úgy nevet, úgy mosolyog, mintha az ég soha, de soha be nem borult volna fölötte.

De Gábor bácsi nemcsak magának épített házat, épített a nagyobbik fiának is s ez már igazi uriház. Üveges verandán lépünk e házba, üveges verandáról egy hosszukás keskeny szobába, melyben tulságos nagy helyet foglal el egy öreg zongora... Balra virágos kertre nyíló nappali, jobbra két szoba, tovább a téli konyha, ehhez ragasztva a nyári. Ebben a házban tehát öt szoba van már, mivelhogy szobának számít a zárt veranda is. S ennek a háznak nemcsak zongorája van, de íróasztala is, holott gazdája, János gazda, csak a felső népiskolát végezte. De a leányai már mind kijárták a képzőt.

Itt most meg kell állítanom a tollamat, hogy mondanivalóim sorrendjét meg ne zavarjam. Mert nagy utat kell megtennem még, amíg eljutok odáig, amikor a székely gazdaember iskoláztatja nemcsak a fiait, de a leányait is... Ez már ugrás, szédítőnek látszó nagy ugrás, de majd kisé, hogy nem is ugrás, hanem fontolva haladó, egészséges fejlődés ez. Csak be kell pillantanod abba a virágoskertbe, melyre a nappali három ablaka nyílik s már ez mutatja, hogy ennek a háznak a gazdája ugrás nélkül is halad előre, szépen, egyenletesen, testi s lelki szemünknek jólesőn. Ez a virágoskert az én szülőházam s az előtte meg mögötte illatozott virágoskertecskék helyén születtek. Ha nem nevel urnak az édesapám, ma én volnék itt a gazda, mert, ősrégi székely szokás szerint, engem illetett meg az ősi telek, mint legkisebb fiut. Ám én „tudományra” váltottam az ősi telket s szomszédja lettem a Gábor bácsi fiának, kint a

házam a falu szélén, nagy csendességben - jól történt-e így vagy rosszul, kisül, mire könyvemnek végire érek. E pillanatban idegenül tengődök a nagy Babylonban s nem tudom, nem lépek-e idegen földre, ha innen - megszökhetem... Ó, ó, megint félre kalandoztam, János öcsém szép virágoskertjéről megfedekezem. De te megbocsátasz nekem, nyájas olvasó, hiszen vehetted észre, hogy bódult a fejem, bódult a szívem. A mi virágoskertecskénket gombolyag fenyőboronák keríték be, János gazdát az udvar felől jó móddal megalapozott, fonott drótsövénnyel, az ucca felől fedett kőkerítés. Egy rózsabokor, melyet édesanyám, s egy körtefa, melyet édesapám keze ültetett: a régi virágoskertből e kettő maradt meg. A rég kiszáradt, egyetlen orgonafa helyett, az udvar felőli részen, végig orgonabokrok szelik a drótsövénnyel, közbe-közbe sugár vörös fenyők, - gyönyörűséges kép s május havában mámorítóan illatos. A méhszín helyett, melynek tövében annyit játszadoztam, új méhszín, melynek födele alatt a gyékényből font paraszt méhkasok s a legújabb szerkezetű kaptárok szépen megférnek együtt. Édesanyám oltatlan rózsájára kegyelettel néznek a piros, a fehér, oltott rózsák s egy közöttük talán szeretettel is: emlékrózsafája ez annak az ágnak, amelyben édesapám örök álomra hunyta szemét. Nagy gonddal ápolt virágágyak közepén, oldalt málna-, ribizli s mindenféle diszbokrok, az ucca felől sorban vadgesztenye, vörösfenyő, hegedűfenyő s még egy körte- s egy almafa: ez utóbbinak ágai, éppen mint az én szülőházam ablakán a mályvarózsa, behajolnak a nappali nyitott ablakán. Szóval, itt szépen, harmónikusan, a régit le nem becslve, az újtól nem irtózva, fejlődik az Élet, mivelhogy nem ott kezdik, ahová minden józanul gondolkodó ember hite szerint, eljutni csak századok múltán lehet. Ha ugyan lehet...

*

...Mostan pedig megyek az iskolába. Már nem a Szotyori bácsi karján. Mert Szotyori bácsi mégis itt hagyott minket, pedig hogy szeretett s hogy szerettük mi is őt. Fészkét akart rakni (nyilván megkívánta Gábor bácsitól) s hazament a falujába, Szotyorba, ahol a vén mester halálára nem kellett várnia: egész képét kapott. Hát, elment Szotyori nagy sirással-rivással, sirt ő is, siratta a falu is, különösképpen a mi házunk népe s talán legkeservesebben siratta meg egy pirinkó kis fiú, akinek ezután a maga lábán kell iskolába járnia. S lám, a félkepére nyomban akadt pályázó, két diákleány, mindakettő - Benkő. A néhai vén tiszteletes gyámoltalan fia az egyik, az a szegény Laji, aki buzával hizlalta a disznót, amikor a maga gazdája lett; középpajtai Benkő a másik, aki nevén kívül más atyafiságban a kisbacsoni Benkőkkel nem vala. Lajinak, szegénynek nem volt hangja, annál hegyesebb, csengőbb a másik Benkőnek, akinek Sándor a neve.

Hatodik esztendő tapicskáló gyerek voltam, amikor Benkő Laji, egy vasárnap délután, az egész falu színe előtt, Istennek házában egzámenre állott. Mert a kántori pályázat valóságos egzámen vala. Minden képező gazdának joga volt az egzaminálásra. Össze-vissza vallatták a pályázót a zsoltáros könyvből. Nem elégedtek meg azzal, hogy az istenitisztelet során végig énekelte a szokásos dicséreteket és zsoltárokat, nevezetesen: a gyülekező, a felálló, az ülő, a könyörgés és prédikáció közti éneket (mialatt a tiszteletes a bibliából kikeresi a prédikáció alapigéjét), meg az istenitiszteletet bezáró éneket, mert végre is ez csak egy-egy ének, már pedig, gyülekező, felálló, ülő ének többféle van s hol vannak még a karácsonyi, husvét, pünkösti énekek? És hol az urvacsoraosztás közben szüntelenül szólók? Istenem, Istenem, mi tenger éneket kellett tudni s azt orgonaszóval kíséni a kisbacsoni félkepéért!

Ma is látom, amint szegény Benkő Laji félénken, gyámoltalanul betámolygott Istennek házába. Szinte hallom fogvacogását, a cérnalábu áldozat térdeinek összeütődését: szánakozva nézték az öregek, vihogásukat nehezen visszafojtva a fiatalok. Mondjam tovább, ne mondjam, a mai szólásmondással élve Laji pályázata kinos botrányba fult. Alig hallható hangon dünnyögte el a gyülekezőt: Im, bejöttünk nagy örömmel... Hát, Lajit illetően nagy hazugság volt ez a nagy öröm. Bizony, nem jött ő ide örömmel. Anyja, a vén papné kényszerítette rá.

De ő szegény csak nyomkodta tovább az orgona billentyűit, nekifohászkodott a felálló éneknek, amely azért neveztetik ennek, mert erre felállnak a hivek s állva hallgatják és énekelik végig. Ó de szép ez az ének, ha szépen csengő hang vezet az orgona mellől, s kíséri jó énekesek, leányok, gyermekek szoprán, legények tenor, idősebbek emberek bariton hangja! Csak úgy repül az ég felé:

Te rólad zeng dicséretünk.
Nagy Isten! Téged tisztelünk!

De most nem repült ég felé az ének, szárnyaszegetten bukdácsolt, s ha zengő hangú Benedek Sándor János, ez a szőkehajú, piros képű fickólegény hirtelen át nem veszi a szót, a felséges ének bizony nem jut fel az égbe... Zordon képű, hirtelen mérgű Dobai tiszteletesnek csak úgy szikrázott szeme a haragtól, dörgő hangon kiáltott fel szegény fiuhoz: Elég volt, Laji, elég! - és Laji szeméből megeredt a könnyek zápora, félre tántorgott az orgona mögé. Érzékeny szívű nénémasszonyok szípoztak, merthogy igen sajnálták a néhai aranyszájú tiszteletes gyámoltalan fiát. Tekintetes Gál Dánielné keresztanyám asszony szégyenében (mivelhogy Laji is keresztfia volt) kiszaladt a templomból. Öregebb rendű emberek nemkülönben sajnálkoznak, csak a fiatalság vala - mint minden időkben - kegyetlen: illetlen össze-vissza vihogás, élesen csengő kacagás botránykoztatá meg az öregebb rendűeket.

Mi más volt Benkő Sándor pályázata a következő vasárnap délutánján! Vastag, telt nyakú legényecske volt ő, öblös torku, bátor képű, apró, eleven szemű, hetyke járásu - bizony, nem verődött össze az ő térde, nem vacogott a foga. Mint a győzelmében bizonyos hadvezér vonult be Istennek házába, jobbra, balra illendően hajtogatva fejét; csakugy recsegett talpa alatt a fa garádics, amint felszaladt az orgonához; ott hirtelen leült, végigfuttatta ujjait s érces hangon rázendített: Im, bejöttünk nagy örömmel!

Gál János megyebíró (ez nálunk a kurátor neve) büszke-boldogan hordozta körül a tekintetét. Azt mondta ez a tekintet: *Van már mesterünk!* Benedek Balázs, ez a higgadt, minden szavát megfontoló ember, aki kellemetes baritonjával kísérte máskor a mester énekét, most hallgatott s elégedetten hajtogatta a fejét. Az ő fejének hajtogatása is azt mondta: *Van már mesterünk.* Ezt mondta minden arc, minden szem. A *Te rólad zeng dicséretünk* csakugyan zengett, s amikor következék erre *Mint a szép hives patakra a szarvas kívánczik*, Isten után való vágyakozás fénye ragyogott a szemekben. Vajna Rózsi, az én egykori pesztrám, most már nekiserdült, pirosalma képű leány meg is feledkezett magáról, a szeme rátapadt a nap hősére, aztán egyszerre csak megcsendült a hangja a zsoltár e soránál: *És hozzá kívánczik!* Megbotránkozással fordult felé minden szem. Gál János uram haragosan intette le. Ó, pedig Rózsi igazán olyan szépen, olyan „hegyesen” énekelt s úgy el tudta nyújtani minden sornak az utolsó szavát, hogy az a következő sorba beléolvadt... Hát azt én az én hatesztendő butikó fejemmel gondolhattam-e, hogy Rózsinak már rabul esett a szíve? Hogy ő nemcsak Istenhez, de a nap hőséhez is kívánczók. Aminthogy, meglássátok, ennek a leánynak még ártatlan szíve tüzet fogott e napon; tüzet, mely csak sok-sok esztendő múltán alszik el, pedig mi tenger könny oltogatá!

Hát, végig énekelte Benkő Sándor mind az éneket, ami az isteni tisztelethez tartozék, de hohó! ez még nem elég: még csak most kezdődik az igazi egzámen. Most fogják megegzaminálni az ifju dalnokot a zsoltáros könyvből, sorba énekeltetvén a karácsonyi, a husvéti, a pünkösdi énekeket. Hebegő beszédű Gál János uram (hires nagy verekezésben verték hebegőre a nagyerejű, nagyindulatu embert) a félkepezért úgy meg énekellette szegény fiut, hogy sok lett volna, ha nem mesteri, de egész papi képét fizet az eklézsia. Ujesztendő napján, Urvacsoraszüzekkor, hosszas szárazság és hosszas esőzés idején és mindenféle alkalmatosságokkal énekelendő énekekre vala kíváncsi Gál uram, végezetül pedig, amikor már csurgott a verejték

a delinkvensről (mert az volt már és nem pályázó), feladá Gál uram a legnehezebb s a leg-szebb feladatot:

- Mé-még egyet, ö-öcsém uram. A ki-kilencvenedik zso-zsoltárt!

A 90-edik zsoltárt! Ezt a zsoltárt, a vastag nyaku, sziklakemény hitű kálvinisták dacos tanuságtételét Istennek örökkévalósága mellett; ezt a fenséges szép költeményt, minden zsoltárok közt a legszebbet, az énekhangot fent és lent kemény próbára tevőt. Ezt a zsoltárt, mely ellenmondást nem tűrően dörög a hitetlenek fülébe:

Te benned biztunk eleitől fogva,
Uram! Téged tartottunk hajlékunknak.
Mikor még sem ég, sem föld nem voltak.
Hogy még sem ég, sem föld nem volt formálva:
Te voltál és te vagy erős Isten.
És Te megmaradsz minden időkben!

Csuda nagy örömmel s büszkeségnek ragyogását látta gyermekszemem öregeknek, ifjaknak arcán. Van már mesterünk! ezt ragyogták az arcok, a szemek. Nem voltam - hála Istennek - csudagyermek, nem kerestem, nem kutattam, vajjon van-e e sok arc közt bár egy, amelyre kiül a kérdés: *hát tanítónk van-e?* De későbbi időkből e napra visszatérve, megbizonyosodtam abban: ez a kérdés egyetlen lelket sem nyugtalanított. Kollegiumból jött ez az ifju legény, nyilvánvaló tehát, hogy írni, olvasni, számolni tudnia kellett. Ha ezt a tudományát átplántálja a gyermekseeregbe, amihez pedig csak jó igyekezet szükségeltetik: akkor is bolond volt, ma is bolond ember, aki többet kíván ennél. A mi vén zsellérünket, a bölcs Demeter Andrást, édes-
apám egyszer megszólította hebehurgya munkájáért. Megállt a vén füllentő s mondá egy igazi bölcs nyugodalmával: - Gazduram! Minden ember bolond ember, aki jobban táncol, mint ahogy tud. Az új tanító okos ember volt: úgy táncolt, ahogy tudott, s most, öreg eszemmel tanuságot tehetek mellette: jól táncolt.

Októberben nyílt meg az iskola, de az egész hónapban csak két növendéke volt: Anikó meg én. Anikó, az én nővérem. Ő már egy telet járt a Szotyori keze alá, túl volt a palatáblán s irkája vonalai közé oly szép kerek betűket körmölgetett, amely kerektséghez - sok esztendő ide-oda próbálgatása után - csak öregedő esztendeimben jutottam el. Eleven eszü leányka volt, de amikor az új tanító kipróbált az olvasásban, ő még sillabizálgatott, mutatoujjacska-jával végigtapogatott a betűkön, én meg mutatoujj nélkül, mint a gyorsan folyó víz a medrében, úgy szaladtam végig Indali Ábécés könyvének apró olvasmányain. Az én első könyvem nem az Ábéce volt, hanem az első igazi magyar gyermekkönyv: *Flóri könyve*. Az a könyvecske, melyet Bezerédj Amália írt egyetlen leánykájának, Flórikának s vele egy félszázad gyermeknemzedékeinek. Bezerédj Istvánnak volt a felesége ez az áldott emlékü honleány, annak a nagyszivü embernek, aki elsőnek szabadította fel jobbágyait a megalázottság, a földhözköötöttség járma alól, - s lám, ebben az országban senkinek sem jutott eszébe, hogy ennek az emberpárnak nagyságát szobor hirdesse időtlen-időig; a legszebb, a legtökéletesebb szobor, mire magyar szobrász ihlete és vésője képes!

Ennek a könyvecskének minden versikéjét, minden mondatát elejétől végig olvastam százszor meg százszor; kicsi agyamban vittem az iskolába minden betűjét, képecskéjét, s bár megkapott Indali Ábécéjének első lapján az „ő” elé rajzolt őzike is s felejthetetlen emlékként vésődött a lelkembe, - Flórika könyve maradt jó sok esztendeig legkedvesebb könyvem, az én gyermekkoromnak egyetlenegy gyermekkönyve! *Egyetlenegy*. Halljátok, unokáim, kiknek könyves állványain a hazai s a külföldi gyermek- és ifjusági könyvek kettős-hármas sorokban szoronganak! Nekem csak ez az egy könyvem volt. Ennek az egy könyvecskének csak a táblája maradt meg, - emléktárgyaim közt megtaláljátok - de ami benne volt, úgy átgökeredett

a lelkembe, hogy ma is gyermeki gyönyörűséggel mondogatom, szavalgatom, dudolgotom kedvesen együgyű versikéit: bizonyos, hogy ez az egy könyv elkísér engem a kisbaconi temetőbe! Ennek a könyvecskének lelkéből sarjadt ki az én gyermek-ifjúsági könyveimnek terebélyes fája, melynek tövében ti meg-megpihentek... Ez a könyvecske tett adósává a gyermekvilágnak: mindazt a gyönyörűséget, mit az *egyetlen* könyv szerzett a gyermeki léleknek, tetézve adni nektek, gyermekek!

...Künn az udvaron össze-visszaszaladgálnak rémült sivalkodással a csirkék, édesanyám, Éva meg Anikó keritgetik, no, most mindjárt lefogják, huss! Mikor már azt hiszik: megvan! - kisurran kezük közül a kiszemelt áldozat. Tudom, miért e hajsza: ma visznek föl az iskolába, két gyermek után két csirke jár a tanító bácsinak. Nem „illeték”, de - illendő. Nem sajnálom a tanító bácsitól, de sajnálom őket, szegénykéket. A búsbeteg tejet szopott gyermek érzékenységevel nézem a hajszát, s bármint vágyakoztam az iskolába, most, hogy közeledik a pillanat, kicsi szívemet szorongani érzem: vége a szabadságnak, nem szökhetem át kedvem szerint a kis zsellérházba, amely amilyen kicsiny, oly nagy nekem: a mesék végtelen birodalma. Ott, abban a kicsi zsellérházban hallottam az első mesét. Mondója egy növendék-leányka, s nem vén banya, mint azt gondoljátok talán. És az első mese után kisírtam-könyörögtem belőle a másodikat, harmadikat, a negyediket, - aztán a jó Isten tudja, hányadikat - nem volt többé nyugodalma tőlem. Hol tanulta tengersokaságát a kacagtató, a hátborzongató, lélekzetfojtató meséknek ez a leányka? Sem apja, sem anyja nem volt mesemondó. Nyilván fonó- s kukoricafosztó-estéken szedte föl, s mondta tovább tóditva, cifrázva, én meg nyeltem magamba tátott szájjal, kipirult arccal, lázban égő szemmel, s végére ha ért egynek, rángattam a szoknyáját: tovább, tovább, még egyet, no még egyet! Emlékszem, világosan emlékszem, sok-sok este sirva bujtam karikás ágyacskámba, mert nem hívták át Rigó Anist - ő volt az én mesemondóm... Vajjon él-e még Anis? Még élt most esztendeje, amikor világszép kertemből másodizben⁷ kellett menekülnöm... Eleven, vidám, csipkelődő, csufondáros száju vén asszony, szót-szóra mondó, nagyokat tóditó - könnyű volt rekonstruálnom a mesemondó növendék-leányt. S ahogy elnéztem, elhallgattam most ősz fejjel, bár egy mesére sem emlékezem, amit belőle kisírtam, már tudom, hogy ezekből a mesékből sarjadt ki a másik fám, a mesemondó terebélyes fája, melynek tövében szintén meg-megpihentek... Bezerédj Amália és Rigó Anis... Nagyúri nő az egyik, zsellérleány a másik. Ennek a kettőnek lelki táplálékával mentem én az iskolába. Csak egy gyermekkönyvem volt? Ne, ne sajnáljatok, gyermekek. Szép volt, gazdag volt az én gyermekkorom. Tele volt a lelkem jámbor versikékkal, tele volt mesékkal, a nép, az istenadta nép kincsházának legdrágább kincseivel - szép volt, gazdag volt az én gyermekkorom!

Karján hordott Szotyori az iskolába, lába közé állított Benkő, úgy olvastatott próbát velem. Simogatta fejemet, arcomat, csudálkozott, álmélkodott, aztán egyszerre csak fölemelt az ölébe s megcsókolt. Ezzel a csókkal „irta be” a hatesztendő apró emberkét. Hogy fölmelegítette, hogy felszabadította szorongó szivecskémet ez a csók! Belenéztem a szemébe s mondtam nagybátran: Tudom az egyszeregyet is, tanító bácsi!

- Ó, ne mondd, - mosolygott színlelt csudálkozással.

- Tudom bizony!

- „Szöktetve” is?

- Szöktetve is!

⁷ Első ízben 1916 augusztus végén az oláh betörés, másodizben 1918 október végén az oláh megszállás elől.

És szöktetett össze-vissza: 5×5, 4×9, 9×4, 6×7, 9×9 - édesanyám meg gyönyörködve, aggódó arccal figyelt, nem zavarodom-e bele a szöktetésbe. - Ne féljen, édesanyám, bátorítá loppal oda-odavetett mosolygásom.

- De azt nem tudod, hogy a macskának hány a lába? - kérdezte hirtelen Benkő bácsi.

Kacagtam, hogy csakúgy csengett a kis szobácska.

- Ó mit gondol, tanító bácsi! Négy, négy, négy!

- Ohó, - mondta Benkő bácsi roppant komolyan:

A macskának négy a lába,
Ötödik a farkincája.

Mind kacagtak, édesanyám, a tanító bácsi, Anikó, de az én kicsi szívem elszorult, szemem sarkán kicsordult egy könycsepp, hirtelen, váratlan gyult világosság buksi fejecskémbe: ime, valami, ami nincs benne sem a Flóri könyvében, sem az Ábécében, s jaj, Istenem, még mi minden lehet, ami nincs meg ezekben! Alig tudtak megvigasztalni.

*

Október végére betakarodott a falu, megjött november, melyről meg van írva Flóri könyvében:

Ködös és hideg november,
Fázik akkor állat, ember.

Igen, megjött, lassankint megteltek az iskola padjai, baloldalon a leánykák, jobboldalon a fiuk. Csudálkozva láttam: fiuk, lányok, mind nagyobbak, én vagyok az iskola Benjaminja. Voltak a fiuk közt nagy kamaszok, a leánykák közt domborodó mellű növendék-leányok, akik még az Indali Ábécéjénél tartottak, mutatóujjal babukoltak végig a betükön. De akadtak köztük előrehaladtabbak is: Dohai Anikó, a pap leánya, Jankó, a fia: ezek már Gáspár János Olvasókönyvéből olvasgattak, igen lassan, megfontoltan, amin én igen megzavarodtam, mert-hogy az ő apjuk pap vala... De nini, milyen szépen, milyen akadozatlan olvas Vajna Ferenc, ez a barnaképű, csillogó szemű fiu, holott az ő apja nem pap, nem nótárius, nem megyebíró, csak furó-faragó ezermester, kicsi gazda, - hogy lehet ez? Most kiáll a nagy fekete táblához, mondatokat ír oda, gyönyörű kerek betűkkel, csuda, hogy tovább nem gurulnak. Megtudtam, hogy ezek a nagy fiuk s nagy leányok mind három-négy tele járnak iskolába s lám, a legtöbbje csak babukolva olvas, - hát ez hogy lehet? Hiszen rájöttem lassacskán. Aki felvitte gyermekét az iskolába - hát az felvitte. Aki nem vitte fel - hát az nem vitte: nem igen kérték számon. November közepén, Szent Márton napja körül telt meg az iskola, virágvasárnapján volt az egzamen. Közbe-közbe el-elmaradoztak a kamasz fiuk: ha jó szánut volt, mentek az apjukkal az erdőbe fáért. Márciusban, ha elolvadt a hó, kezdődött a szántás, apró fiuk, kamasz fiuk az ökör mellé álltak, nagyokat rittyegtettek ostorukkal, hogy csakugy zengett a határ. Voltaképpen 3-4 hónap volt az esztendő, az iskola esztendeje.

Amely gyermek rendszeren járt az iskolába s fogékony volt az esze, két télen kitanulhatta az egész iskolát. Ha hat telet járt, akkor sem haladt tovább: újra meg újra magolta a Bibliai történeteket, a konfirmációs kátét, Erdély történetét, melyet versekben irt meg egy Györke nevű versfaragó. Ha mindehhez hozzáveszem Erdély kopott, szinehagyott földabroszát, melyből egynehány helységnek a nevét ki lehetett betűzni; az egyszeregyet; a számtudományokból a négy alapműveletet s a Gáspár-olvasókönyv olvasmányait: ennél több tudománnyal a kis-baconi iskola agyunkat meg nem terhelé.

Az én gyermekkorom népiskolája és középiskolája közt nem volt közvetlen kapcsolat. Akár két telet, akár hatot ültünk, üldögéltünk rozoga, nyikorgós padjain, a kollegium első osztályába föl nem vett nagytiszteletű Kiss Ferenc uram, a székelyudvarhelyi kollégium rektor-professzora. Ám az én időmbeli kollegiumnak volt négy elemi osztálya is, ennek azonban csak a második, legfőnnebb harmadik osztályába vették föl a falusi iskola „végzett” nebulóit, akik közt 12-14 éves kamaszok is voltak.

Amikor az első telet kijártam, éppen közepén voltam a hat meg a hét esztendőnek. Benkő bácsi - így mondanák ma - velem brillirozott a virágvasárnapi exámenen. Kiállított az Urasztala elé, ott előre, jobbra, balra szépen meghajtottam magamat s elszavaltam egy költeményt, mely nem volt benne az Olvasókönyvben: *A megfagyott gyermek* volt e költemény. Irta báró Eötvös József. Így: E-ötvös. A tanító bácsi is így mondta: E-ötvös, s nem ötvös. Akkor ez az Eötvös báró *csak* költő volt, s talán maga sem hitte, hogy még egyszer Magyarország kultuszminisztere lesz, a népoktatási törvény megalkotója. Mert volt már egyszer: 1848-ban. De amikor én *A megfagyott* gyermeket szavaltam, 1865-öt irtak; már olvadozott ugyan a jég a megfagyott ország dermedt kebeléről, bimbóztak a remény virágai, de ki tudja? hátha megfagynak a bimbók, mielőtt virággá fakadhatnak. Az anyja sirján megfagyott gyermek érzékeny története megtalálta az utat az érzékeny szivekhez, s úgy tetszik nekem, akkoriban minden sziv érzékeny vala, mivelhogy az asszony nép sirt hangosan s kemény arcú férfiak is szemüket törülgeték. És mert ez elég hosszú költeményt megakadás nélkül csengette végig az iskola legapróbb gyermeke, ne csudáljátok, ha fülem hallatára jövendöl meg Gál János megyebíró keresztapám uram (persze, hogy ő is keresztapám volt!): me-meg lássák a-atyafiak, e-ebből a le-legé-génykéből pa-pap lesz! S jól jövendöl Gál uram, mert bár palást, az öreg korral folyton növekvő nagy bánatomra, vállamat nem fődé, attól a pillanattól fogva, hogy tollamon át beszélhetek az én népemhez, mind e mai pillanatig, magamat papnak érzém...

Amikor az egzámennek vége volt, Benkő Dánielné keresztanyámasszony hirtelen lehajolt a pad alá, onnét kiemelt egy zsákot, a pad fölött áthajolva meglóbálta, s im egyszerre csak a templom földjén tenger sok aszaltkörte gurult szerteszét. Nem volt ebben meglepő minden egzamen végén hol ez, hol az a néni, néha többen is, szétönté a maga aszaltkörte-ajándékát. Egy pillanat s egymás fején-hátán rohantak ki a gyermekek, mohón estek a pompás csemegének, az erősebb félre lökte a gyengét, volt sírás, kacagás - ez az élet. Nem, nem egészen ez az élet. Én az első pad külső szélén ültem, szorosan visszahúzódtam a pad hátához, mikor aztán az én padom kiürült, felálltam s úgy néztem a dulakodást...

Gál uram megjövendölte, hogy pap leszek, s ha bölcsebb ember, most a jövendölését megpótolhatá vala: - pa-pap, de sze-szegény... Alig hiszem, hogy bárkinek is e gyülekezetben szemébe tűnt volna e kép: a templom közepén gomolyog, dulakodik egy csomó gyermek, egy meg ott áll, álldogál szótlán, gyámoltalan - mely boldogító, mely megnyugtató érzés ma, a 60-adik év alkonyán, hogy életem folyásán véges-végig, sohasem vegyültem a dulakodók közé, mindig csak álltam, álldogáltam szótlán, gyámoltalan!

Nem, nem félek a számadástól, ha majd Isten előtt állok.

HARMADIK FEJEZET.

Ebben az író néhány lapot szentel édesapjának,
akivel az olvasónak még gyakran lesz találkozása.

A második egzámen után az egész falu tudta, hogy ősszel kollégiumba visz az édesapám. Onnét tudta, mert az Urasztala előtt én szavaltam a bucsuztató verset. Bizonyos, hogy nem poéta írta e verset, mert emlékezetem tábláján egy sor sem maradt meg. Nyilván, kántor-faragta rossz rigmus volt, melyet Isten tudja hány iskolában hadart el az iskolától bucsuzók nevében az a fiú, aki vagy a legjobb tanuló, vagy a tanító kedveltje, vagy a - pap fia volt. Mit tagadjam, én voltam Benkő bácsi kedveltje, sőt, úgy látszik, ennek az esztendőnek a legjobb diákja is. Ebben nincs semmi csudálatos: a mi házunk volt a falu egyetlen könyvszerető háza. Az egész faluban, a pap kivételével, csak édesapámnak járt ujság. Rendszerint velem olvastatta fel a königgréci csatáról szóló híreket s minduntalan megállított: lassabban, fiam, lassabban. Vajmi keveset értettem abból, amit olvastam, de azt megértettem, hogy valahol messze rettenetes dolgok történnek, mert édesanyám szakadatlan könnyezéssel kísérte olvasásomat, fel-felsőhajtva: Oh Istenem, Istenem! Megértettem, hogy tengersok katona áll szembe, ezek mind lövik, vágják egymást; hogy sok szép magyar fiú vére hullott idegen mezőre, köztük a Benedek Temető⁸ Istváné is, akinek halálát azonban nem ujság, de feketepecsétetes levél jelenté.

Az én édesapámnak, a mai szemmel nézve, szegényes, de akkoriban gazdag könyvtára volt. A sort, természetesen, a Szent Biblia nyitja meg, mely egyuttal a család anyakönyve is. A Szent Biblia elején, üres lapon volt feljegyezve mindakét nagyapám s nagyanyám születésének s halálának esztendeje. Utánuk következett édesapám, aki 1815-ben, november havában, édesanyám, aki 1822. május havában született. És sorban hét gyermek. Kezdi Gábor 1843-mal, végzem én 1859-cel.

Hosszu élete folyásán nyolcszor olvasta végig édesapám a Szent Bibliát, s mindjárt hozzátesszem: nem volt nagy templomjáró, ő, a vallásos lelkű, istenkáromlásban soha nem találtatott ember. Istent tisztelte, de perlekedő természetű szolgáját, az én keresztapámat, nem igen. Semhogy őt hallgassa, inkább a Bibliát olvasá.

A Szent Biblia után legkedvesebb s többször elolvasott könyve Budai Ferencnek, a tudós debreceni professzornak történeti Lexikona volt, s holtig fájlalá, hogy e könyvnek csak az első kötete volt meg, az M betűig. Sokat forgatta Kállay Ferenc könyvét is, A nemes székely nemzetéről szólót, melyben régi jelesebb székely családokról is van feljegyzés. Ebből a könyvből mosolygott rá egyik ösünknek, Benedek Keresztélynek a neve, aki a 17-ik század közepén Udvarhelyszék királybirája volt. A szűkszavu feljegyzést bő kommentárral kísérte édesapám. Apáról fiura maradt az emléke, hogy Keresztély királybirónak halastava és jégverme volt. Halastónak is, jégveremnek is ma is meg van a nyoma az én kertemben. A halastó felett ma is buzog a forrás, mely friss vízzel táplálta. Ma az én házamba s kertembe innen ágazik szét a víz, ha ugyan bánatában ki nem apadt...

Több rendben olvasá el Bölöni Farkas Sándor Amerikai utazását is, mely az én gyermekkoromban tiltott, rejtegetett könyv volt. Nemcsak édesapámnak, de az egész családnak igen kedves, agyon-olvasott könyve volt Mayer István esztergomi püspöknek az 1859-ik évre szóló Kalendárioma. Ezt édesapám annyira megbecsülte, hogy be is kötötté. Ez a derék püspök István bácsi név alatt szerkeszté Kalendáriomait, melyek tele voltak falusi népnek való, Egy ballépés ezer bajt okoz s efféle hasznos és erkölcsös történetekkel. Kioktatott arról,

⁸ A temető mellett volt a házuk, innen a Temető melléknév.

hogy kell a fagyott embert életre kelteni; szivrehatóan prédikált a pálinkaivás szomoru áldozatairól, s örök időkre emlékezetembe vésődött ez a verse:

A pálinka gonosz ital,
Ki azt issza, korán meghal.
Nyáron izzaszt, télen fagyaszt,
Okos ember nem issza azt.

Hát Boros Mihály könyve: András, a szolgalegény, meg András, a gazda! Hogy faltam e könyvet, melyet Boros Mihály - amint később megtudtam - német földből ültetett át magyar földre, de színmagyarrá lett ám a könyv az ő tollán - nagydiákkoromban is gyönyörűséggel olvasám. És kézzől-kézre járt, - össze-össze is pereltünk rajta - Kriza Jánosnak, az unitárius költő püspöknek halhatatlan könyve, a *Vadrózsák*, a székely népköltésnek e kincsesháza: ennek a könyvnek tulajdonítsátok, hogy első könyvemet az én népem nótáinak, balladáinak, meséinek szentelém. Ennek tulajdonítsátok, hogy ezt a könyvet a 17 éves ifju készen hozá táskájában, világhódító álmokban gazdag szívvvel, ide, a tündérvárosba, melyről ugyan ki hitte volna, hogy gyászfekete városra sötétedik valaha; melynek komor falai közt a szabadonjáró foglyok százezrei támolynak, porig alázottan, reménytelen csüggetegségtől görnyedetten - ide, ide hozta első könyvét a 17 éves gyermek - - óh, jaj, miért hozta ide?! Kinek hozta ide?!...

Érzem is, látom is, hogy ez a könyv, talán az utolsó, nem a „nyájas” olvasó kezébe való. Avagy lehet-e irni csendesesen folyó vízhez hasonlatosan folydogáló könyvet, amikor gyászfeketébe borult az ég felettünk, reng a föld alattunk? Amikor ég, föld összeomlani készül? Amikor mind a magyar, akihez a nagy összeomlás, vaksötét esztendejében száll le a Halál angyala, „mint magyar, reménytelenül hal meg?”

*

Tudod-e, nyájas olvasóm, mi az Őserő? Testnek s léleknek az az ereje, amely évszázak óta porladozó ősök porából sarjadozik s nemzedékről nemzedékre száll. Időnek, Sorsnak zordságával keményen dacoló. Romlott vért, mely titkon beléje szivárgott, szilajul dob ki, mint föld méhének minden piszkát a tűzokádó. Ó, áldott Őserő, tied a dicséret, a dicsőség, hogy a nagy összeomlás rettenetében sem reszket a kezem; hogy lelkemnek rendülése, szivemnek háborgása hirtelen lecsöndesül; hogy újra gyermekké leszek s repeső szívvvel vetem magamat szép gyermekkorom tündértavába.

...Ime, visszatérek édesapámhoz. Félek, róla tökéletes képet rajzolni képtelen leszek, bár nemes alakja e könyv folyamán, újra meg újra tollam elé kerül. Nagy, erős csontu, széles vállu, ölmagas ember az én apám. Mélyen fekvő fekete szem, magas, széles homlok, arcán a Benedek Huszárok jellegzetes, rózsás pirossága, melyet a halál keze is csak meghaloványít, letörülni képtelen. (Talán Judit ösanyánk szerelmetes lelke lehelte ezt a rózsát első gyermekének arcára s azóta kivirágzik a nemzetség minden fiának, leányának arcán?) Hirtelen lobbanó harag szikrákat csíhol ki ebből a mélyen fekvő szemből, állandó jellege - szelid mosolygás. A mesemondók mosolygása ez. Tele van a lelke olvasott, hallott, öröklött és átélt történetekkel; szeret évdni azokkal, akiket szeret; csakugy ömlik a tréfás, dévajkodó beszéd, s foly, folydogál csendesesen történet történet után. Meg-megpihen, fel-felsőhajt, tovább üzi-füzi a történetet, s ha könyvből olvasott szomoru történetet mesél, végezetül arca, szeme mosolyra derül, megnyugtatóan szóval is a hallgatót: de hiszen ez csak - *rege*. Így mondja: rege. Így, és nem: mese. Sohasem mondja regénynek a regényt, hiába olvasta így a regények címlapján: ő neki minden történet - rege. S mivelhogy rege és nem igaz valóság, bár olvasás közben könny gyül szemébe, hamar megvigasztalódik s megvigasztal minket is.

A gazdaságban nem ismer tréfát. A Föld az ő legnagyobb, legmélyebb, sirig tartó szerelme. Gondatlanságot, felületességet, henyélést nem tűr. Kezén ég a munka, s megköveteli, hogy égjen a kezén házanépének, cselédjeinek is. Erdőre, mezőre egy kis hadsereg vonul ki, édesapám a vezére, a gyermekei, a cselédei, a napszámosok a közkatonák. Csak édesanyám marad otthon. Az ő gyenge kezét nem égette nap heve, nem durvitotta kapanyél, bár valósággal szerelmes volt erdőbe, mezőbe. Ünnepe volt, ha a háznak, a belső gazdaságnak gondját ott hagyhatta s könnyű asszonygareblyével a szénát gyűjthetné.

- Az asszonynak otthon a helye, vallotta édesapám. Mezei munkájának több a kára, mint a haszna. Miért? Mert amíg a réten egy boglyácskára valót összegereblyéz, egy nagy boglyára való kárt vall a ház, meg az udvar, ha nincs rajta az asszony szeme. A jó asszony szeme. Mert - mondogatta édesapám - a gazda nem hordhat be annyit a nagykapun, hogy a rossz asszony ki ne hordogassa a kiskapun. De ez úgy volt mondva, hogy benne mosolygott a nyugodt ember tudata: az én feleségem nem hordja ki. Sohasem is vetett új búzát a földjébe édesapám, mindig tavalyit. Nem is volt a búzája üszöges, konkolyos soha. De ne higgyétek, hogy azért a kiskapun nem hordtak ki sok minden jót. Nem édesanyám, hanem a „bejáró” szegény asszonyok, akik hol lisztért, hol szalonáért, hol turóért jöttek s üres kézzel sohasem távoztak. Nem kellett édesanyámnak rejtegetnie a gazda elől e jószívű adakozást: a gazda sem írta be könyvébe. Beírta a jó Isten, aki mindent lát s akinek bizony van erre egy nagy aranykönyve.

Csendesebb természetű munka ha folyt, mulattató históriákból ki nem fogyott. Meg-megcsendült erdő, mező az egészséges kacagástól, egy-egy pillanatra megálltak a kezek, hogy annál jobb kedvvel, annál serényebben mozogjanak utána. Ki-kiszemelt hol egy legényt, hol egy leányt, mindig olyat, aki értette a tréfát, s mindjárt szerzett a legénynek feleséget, a leálynak férjet, nem hozzájuk illőt.

- Látod-e, mondta a leálynak, én tudnék egy neked való legényt. Ott van Buklesz Andi, az éppen illenék hozzád. Mert Andi olyan legény, akinek nem fele kár, amit megesszik. (Értsd ezalatt: hanem egész kár.)

Buklesz Andi toprongyos, torzonborz vén legény volt, a neve is csuf név.

- Hát még milyen feleséget tudnék neked, fordult a legénynek. Bezzeg hogy eltalálna téged Jákób Ráki! (Ez volt a falu leglustább leánya.)

Ha nem mesélt, biztatott: daloljunk, de csak a vidám nótát szerette munkaközben. Kedves ravaszság volt ez: vidám nóta gyorsítja a kezét, lassítja a szomorú.

Vannak emberek, kik csak a maguk gyermekét szeretik: édesapám meleg szívéből minden gyermeknek jutott szeretet. Gazdag gyermek, szegény gyermek egy volt neki: a gyermek - gyermek. Nem tudott úgy elmenni gyermek mellett, hogy rá ne mosolyogjon; hogy meg ne szólítsa; s ritkán indult el hazulról, hogy feneketlennek tetsző zsebében ne lett volna alma, körte, szilva, mogyoró - jó gyermeknek való. Amikor én a kisbaconi „akadémiát” elvégeztem, édesapám még javakorabeli, egyenestartású, erőteljes, egészségtől duzzadó ember volt, de már - nagyapó. Valóságos nagyapó. S im, egyszerre a falu összes gyermekeinek nagyapója lett. Ha végigment az utcán, meg-megállították a gyerekek: Hová megyen, Huszár nagyapó? Ha több gyermek ugrálta körül, meg-megállt, le-leült a kapu elé, eltréfált velük s aztán egyszerre csak azon vette észre magát, hogy gyermek ül a térdén s biztatja: Vigyen Barassóba, nagyapó!

Hát vitte, hogyne vitte volna. Lovaglásra mozdult a lába s dudolta csendesen:

Gyi, te, lovam, Barassóba,
Mit hozok én Andriskának?
Csengőt-bongót a nyakára,
Aranyvesszőt a hátára.
Gyi te, lovam, gyi te, gyi!

Aztán hirtelen lefordította a gyereket a térdéről s színlelt rémülettel kiáltott: héj, aki adta! Felborult a szekér. Héj, atyafiak, ide, ide! Segitsetek!

Volt erre kacagás meg tülekedés.

- Engem is vigyen, nagyapó! Engem is boritson fel, nagyapó!

Vitte, vitte s felborította sorba valamennyit.

Bizony nem lesz nehéz majd megmagyarázni, mért visznek a kisbaconi gyerekek virágot minden esztendőben Huszár nagyapó sirjára...

S ha vitte, vitte Barassóba a falu gyermekeit, hát engem, a legkisebbet hogyan vitt volna? Vitt ő „messzibb” is, a Romhány nevű cserfa-erdőbe, mely szinte a falu fölé hajlik, s nemcsak a zugása hallik be, de a vadgalamb bűgása is. Valahányszor erre az erdőre gondolok, (s de sokszor gondolok!) megcsendül lelkemben Kriza János dala:

Erdővidék az én hazám,
Székelynek szült édesanyám.
Zöld erdő zugásán,
Vadgalamb szólásán
Nevelt fel jó apám.

Ide, ebbe az erdőbe vitt édesapám egy esős nap délutánján, amint egyszerre a nap kimosolygott.

- No, gyerekek, mondta Anikónak s nekem, kisütött a nap, menjünk gombászni.

Hét éves volt Anikó, én meg öt. Nagy kedvvel indultunk az erdőnek. Édesapám nagy öblös kosarat vitt, mi meg afféle kis kötőkosarat. Hát, szép lassan kimendegéltünk az erdőbe. Csak úgy fehérlett meg kékült a föld a keserű meg a kékhátú gombától. Ide-oda kapkodtunk, szaladgáltunk, ujjongtunk, kacagtunk, zengett az erdő. Egyszerre csak megszólal édesapám halkán: - Nézzétek, amott jön errefelé két bibarcfalvi asszony. Én meghúzódok egy fa mögé, ti meg csak gombásszatok. Ha ideérnek az asszonyok s kérdik, hogy kivel vagytok itt, mondjátok, hogy magatok jöttetek ide.

Mindjárt vissza is huzódott, mi meg szép lassan szedegettük a gombát, s közben egyre közelebb jöttek az asszonyok. Ezek is gombásztak. Bezzeg, hogy az asszonyoknak ez volt első kérdésük:

- Hát ti kivel vagytok itt, lelkem gyermekeim?

- Mi bizony magunk vagyunk, felelt Anikó.

- Ó ne mondd!

- Magunk bizony! - erősítettem én.

- Ó, ó, - csóváltatta fejét az egyik asszony - halljon ide, komámasszony! Hát osztán van-e lelke s istene az olyan anyának s apának, aki ezt a szetemnyi leánkát s legénkét erdőbe erezti? Már én Dárius kincséért sem tenném meg.

- De még én sem!

- Talán mostohaanyátok van, lelkem? - kérdezte az egyik s feleletet sem várva, folytatta: Mert én már hallottam olyan gonosz mostoháról, aki rávette az urát, hogy vigye ki a maga két édös gyermekit az erdőbe s hagyja ott. Hát ott is hagyta. Hej, sirtak szegény gyermekök, hogy zengett belé az erdő! Kiabáltak: édösapám! édösapám! Hiszen kiabálhattak, otthon volt már akkor az apjuk. Hát csak bolyongtak erre, arra, keresték az utat hazafelé, s addig keresték,

hogyan bevezeték a rengeteg erdőbe. Csak mentek, mentek, s egyszerre csak találtak egy kicsi házat, aki csupa mézeskalácsból volt építve. Abból a'...

Mondjam tovább, ne mondjam? A jó asszony végig mesélte nekünk Jancsi és Juliska világszerre ismeretes meséjét. De mi most hallottuk először, fojtogatta a sírás a torkunkat, s hej, megkönnyebbült kicsi szívünk, amikor véget ért a mese, s Jancsi és Juliska helyett a vén boszorkány került az égő kemencébe. Amikor a mesének végére jutott az asszony, akkor jutott eszébe megkérdezni, hogy: Ugyan bizony kinek a gyermekei vagytok, lelkem?

- Benedek Huszár János édesapámé, szolgálatjára, felelt illendően Anikó.

- Azé a nagygazdái?!

- Azé, erősítettük mindketten.

- Halljon ide, komámasszony, csapta össze tenyerét a mesemondó asszony. Az a nagygazda gombászni küldi a gyermekeit! Hát akkor a szegény hogyan éljen?!

Na, éppen ideje volt, hogy édesapám nagynevetve elbujjon a fa mögül. Bezzeg szégyenkeztek az asszonyok, a mesemondó néni kérte az „engedelmet” (a székel bocsánat helyett engedelmet kér), hogy így meg úgy, de hát ki is hitte volna.

- Jól volt ez így, nevetett édesapám. Nem árt egy kicsi tréfa, igaz-e?

Nagy jókedvvel s tele kosarakkal indultunk hazafelé. Amint mentünk, mendegéltünk, egyszerre csak egy cserfának az odvából kiröppen egy vadgalamb s mindjárt le is száll egy ágra, ott elkezd búgni, burukkolni.

- Láttatok-e, - kérde édesapám, - honnét repült ki az a galamb?

- Láttuk! Láttuk!

- Az ám, mondja édesapám, faodvában lakik a vadgalamb, mert nem tud fészket rakni. Pedig - mesélte tovább - szerette volna megtanulni a fészkekrakást, kérte is a szarkát, hogy tanítsa meg. - Jószívvvel, mondta a szarka, s mindjárt rakni kezdte a fészket, aztán magyarázta, hogy így meg úgy kell azt rakni. - Tudom, tudom, mondta mindegyre a galamb. Hej, megharagudott a szarka, s mondta: No, ha tudod, hát csináljad tovább, s azzal elrepült. De bizony a galamb nem tudta tovább rakni a fészket. Azóta sem tanulta meg.

Ime, három kosár gombával, s két mesével jöttünk haza. Ez a két mese meggyökeredzett a lelkemben, soha el nem feledtem. Azért gyökeredzett meg, mert erdőben hallottam; erdőben, ahol lejátszódott mindakét mese. Mindjárt a mi erdőnkben építette fel gyermekfantáziám a mézeskalács-házat, s amely fából kiröppent a vadgalamb, arra rajzoltam a képet, amint a szarka fészket rakni tanítja a galambot. S amikor később megismerkedtem Kriza szép versével, ennek az erdőnek hallottam zugását, ebben az erdőben vadgalamb búgását.

Mondám, hogy édesapám ölmagas ember volt. Nem csuda, ha én, a piránkó gyermek, mint óriásra néztem föl reá. Ha majd könyvem során még jobban megismerkedtem vele, azt sem fogjátok csudálni, hogy nemes alakja folyton-folyvást nőtt a szememben. Hogy akkor volt legnagyobb, amikor görnyedt háttal tipegett-topogott a kertemben s karomat karjába öltve fel-támogattam a garádicson a verandára s karosszékre ültetém...

NEGYPEDIK FEJEZET.

Ebben az író feleleveníteni próbálja az erdei életet,
amilyenek ő kis gyermekkorában látta.

Nem csuda, hogy Kriza János szép verse, - „Erdővidék az én hazám”, meg-megdobogtatja szívemet: ennek az erdőkoszoruzta vidéknek egy kis részecskéje az én falum is. Talán a legkisebb Erdővidék tizennyolc faluja közt. Ez a tizennyolc falu testvériesen oszlik meg Udvarhely és Háromszék között: kilenc-kilenc falu jut ennek is, annak is. Legkisebb az én falum, de nem legkisebb az erdeje: ötezer katasztrális hold a területe. Nemcsak gyermekszemmel nézve „rengeteg erdő” ez, de rengeteg erdőnek nézem ma is. Különösen e pillanatban, a Nagykunság fában szegény földjén folytatván e könyvnek írását.

Kicsi falum felső vége nagy hegyoldalba ütközik. Az egész oldal szántóföld, mindössze egy nagy terebélyes vadkörtefa az ormán, több fa nincs: nyilván arra született ez a fa, hogy szemmel tartsa, őrizze a falut. *Csikoldal* a neve a szántóföldnek s a szélén meredeken kikanyargó ut: *Csikorra*. Ebből sejthető, hogy ez az ut *Csikország* felé vezet. Mert Csikországnak hívják nálunk felé Csik vármegyét: ma tréfásan, de vannak, akik komolyan állítják, hogy valaha régen a Székelyföld e része - ország volt. (No, lám, mondaná Clemenceau ur - ha nektek egy vármegye is ország volt, nem elég nagy ország nektek tíz vármegye?)

Ugyancsak megizzadunk, amíg kiérünk Csikorra tetejére. Három oldalról cserfaerdő koszoruzta pusztá fensik az erdőség előcsarnoka: *Csikhátja* a neve. Azt hinnétek, úgy-e, hogy itt legfennebb silány zab terem. Nem jól hiszitek, mert itt minden harmadik esztendőben csuda-szép buzatenger hullámozik. Egy esztendőt pihen a föld nálunk, juhnyájak legelik s trágyázzák, közben háromszor megszántja a székely, ősszel acélos búzát vet belé, a második esztendő tavaszán zabot, árpát, kukoricát, pityókát, aztán következik ismét a pihenés esztendeje. Higgyétek el nekem, nincs rossz föld, csak rossz gazda. A székely pedig nem rossz gazda, szerelmese a földnek, neked, édes anyaföldem! Itt, a fensikon ha körülnézel, erdőnél egyebet nem látsz. A mi erdönket félkörben karimázza egy hosszan elnyújtózó hegylánc s hegylánc hátán ég felé emelkedik a Feketehegy, a Kapushegy meg a Piliske. Nóta is van a Feketehegyről:

Füstöl Feketehegy,
Hallig zugása is,
Ez a barna kis leányka
Igen-igen hamis.

A Kapushegynek kopasz a feje, csak a legtetején álldogál egy fenyőfa egymagában, mint vén ember fején egyetlen, ágaskodó hajszál. A Piliske büszkén néz le Feketehegyre is, Kapushegyre is s a messze végtelenségben elmerülő erdőségre: ő itt a hegyek óriása. Az ő fején csillan meg az első hó, messze földön hirdető: jön a tél. Az ő fején barnállik legtovább egy-egy havas foltocska, amikor már rég itt a jó meleg nyár s madaraknak, kaszás legényeknek, takaró leányoknak énekétől hangos az erdő.

Feketehegy, Kapushegy, Piliske: ők az őrei a kisbaconi erdőnek Csikország felől. Ennek a három hegynek a tetejéről messze belátsz a csikországi síkságra, honnan sűrű sokaságban mosolyognak feléd a csiki faluk apró-zsindelytetős házai. Menj ki Csikorra tetejére, az utból se jobbra, se balra ne kanyarodjál, s Csikországba jutsz, erdőben járva végesvéig. Kezdi a cserfaerdő, folytatja a bükkös, s mind fölebb és fölebb emelkedve, végzi a fenyveserdő. A mi erdők szélén kezdődik a fenyő, hogy aztán egész Csikországot beborítsa. Mikor még vasutak nem voltak, a mi erdönkőn át vitte vásárra Alcsik népe a deszkát. A mi erdönkőn hajtotta a

baróti vásárra a havason nőtt tulkokat s apró székely lovakat. Nagyvásárok idején mindig tele volt az udvarunk csiki tulkokkal, ökrökkel, lovakkal. Ismerős és nem ismerős emberek kértek szállást éjszakára, amire édesapámnak, mint minden székely embernek, ez volt a válasza: *Istené a szállás*. Egész Csikországnak népe a katolikus hitet vallja. Erdővidék népe, két falu, Barót s Miklósvár kivételével, a református meg az unitárius hitet, s akár hiszitek, akár nem, a más-más hitet valló népet szives, meleg barátság fonta össze s fonja ma is. Édesapámnak kedves komája volt csikszentsimoni Kerekes András s ez a komaság átöröklődött: Kerekes András keresztapámuram András nevű fia tartotta keresztviz alá Gábor bácsi egyik gyermekét. Pápista, kálomista, unitárius székely a más-más hit mellett vallott s vall egy közös, egybeforrasztó hitet is: *Atila volt az ősapánk*.

Ó, Atila, szegény népe, hová jutottál! - kívánczik tollamra a bus sóhajlás, de elfojtom, mert köt az ígéretem: az író feleleveníteni próbálja az erdei életet. Ne hidd, hogy a mi ötezer holdas erdőnk - erdő és semmi egyéb. Vannak az erdőben nagyterületű legelők s a lankás oldalakon, a hegyek közé, csörgedező patakocskák partja mentén összeszorult kaszáló rétecskék. Szentgyörgy napjától Szentmihály napjáig e legelőkön épülnek az ökrök, a borjak, a lovak; a faluhoz közeleső részeiben a tehének, s kaszálás után a juhnyájuk is. Akkor az egész erdő - legelő.

Az erdő fája az én gyermekkoromban közös vagyon. Ki-ki annyi tüzelőt meg épületfát hord el onnan, amennyit csak bír: maga szükségére, eladásra is. Legtöbbet az, akinek kevés a szántóföldje, de van két lovaskája, s mert hamar végez a mezei munkával, hordja a fát piacra: ebből pótolja a kenyerét. Csak később semmisül meg a „rég székely törvény”: mindenkinek földbirtoka arányában szabja meg erdő- és legelőjét az „új magyar törvény”.

Junius végén, amikor a rétről betakarították a szénát, s az erdei kaszálókra került a sor, a falu népének jófelerésze felköltözött az erdőbe s buzaaratásra, ami nálunk július vége táján indul meg, költözött haza. Valóságos költözködés volt ez, de vidám s nem szomorú, mint a városi költözködés, nem is beszélve arról a költözködéstről, amikor emberek ezrei költözködnek el az édes anyaföldről, komor vasuti teherkocsikban s végezetül ezekben a kocsikban is maradnak esztendőszámra; itt éheznek, fagyoskodnak, rongyoskodnak, sirnak, keseregnek és soha, de soha nem fogják megérteni: mi nagy bünt követhettek el, hogy ennek hontalanság lehessen a büntetése?!

Igen, valóságos költözködés volt ez. A nagy szénahordó szekér derekát megrakták szénával s e közt helyezték el a törekeny edényeket: tálat, tányért, korsót; tarisznyában kést, villát, kanalat. Széna közé ültették a puliszkafőző üstöt, kisebb-nagyobb zacskóban puliszkalisztet, mindenféle főzeléket, szalonnát, turót, hagymát, sót, s legalább egy hétre való kenyeret, akkorákat, mint egy-egy taligakerék. Ezen a szekéren nyújtóztatták el a kaszákat, villákat, gereblyéket. S vittek pokrócot is takarónak, nem a férfiaknak, de a feje-, meg a gyermeknépnek. A mi szekerünkön volt egy kicsi vánkós is. Ezt édesanyám csusztatta be a széna közé... Ugyan kinek, ha nem nekem?

Rendszerint vasárnap, vecsernye után mozdult meg a falu népe: hosszú szekérsor kigyózott föl Csikorra kanyargós útján. Csak a gyerek nép ül szekéren, a nagyok, férfiak, nők a csendesen haladó szekér után mendegélnek.

Buzatenger hullámoz Csikhátján, buzatenger közt kanyarog az út, de már közvetlen előttünk az erdő, cseróriások közé hajlik át az út. Több száz esztendő viharával dacoltak ezek az óriások, köztük nem egy villámütött, - ennek hosszú fekete utat vágott oldalán a villám, annak meg a testét oly mélyre égette, hogy barlang támadt a nyomán: két-három ember elbujhat benne. Az idők során erősen megritkult az óriások sora, busan feketélnek a levágott cseróriások tövei, itt-ott egy halom domborul: sirhalom ez, sirhalma a lassanként eltemetődött óriásoknak. Messzire el lehet látni a cseróriások megritkult sorai közt: ezért Likat ez erdő rész neve. Ide látszik balról Érces pusztája: hosszan, szélesen elterülő fensík, csak itt-ott szomor-

kodik rajta egy-két öreg szomorú nyírfa. Térdigérő fűvet terem ez a fensík. Alatta húzódik meg sötéten, rejtelmesen, mély hegyszakadéokban egy sűrű rengeteg: Istenkas a neve. Itt rejtőzködött Kisbacon népe a tatárjárás idején... S mert jól elrejté, Istenkasnak nevezék el. Istenkas fenekén vágtat szilajon Fenyős-patak, meg-megtorpanva s átugorva az itt-ott összerolódott kőgátakon, ihol itt van mindjárt Érces borvize: messze földön a legjobb borvizet bugyogtató. Érces borvize mélyen beásott, szűk mederbe csurdogál, vörösre festve a medret is, a meder meredek oldalát is. Meredek oldalból barlangok szája vöröslik: nyilvánvaló, hogy a vasas víz festette vörösre, de szentül hiszi a nép, hogy a hegy keble aranyat rejtegetett valaha régen, talán most is... Apáról fiura száll a mese, hogy tenger arany volt itt, de egyszer régen, igen régen, idejöttek a „magyarországiak” s az aranyat elvitték...

Miféle mese ez, hogy a „magyarországiak” vitték el a kisbaconi erdő aranyát? Ennek a magyarázata igen egyszerű. Amikor még vasut nem hozta-vitte egymáshoz a székely meg a magyar testvért, a székelynek az Erdélyországon túl eső terület volt „Magyarország”, Erdély - az Erdély. Székely testvér a magyar testvért alig-alig látta, oly messzire éltek egymástól, akár két, egymástól idegen ország gyermekei. Csuda-e, ha mesét szöttek-fontak a magyarországiakról? Hiszen még ma is oly messze-messze van Székelyország Nagymagyarországtól... Székelyországnak csak lassan mendegélő vasut jutott, az is jó későn, a gyorsvonatok csak úgy surolják a nyugati szélét...

De csak menjünk tovább. A szekér-karaván bekigyózik egy lejtős, köves uton, nagyokat zökkennek a szekerek: bizony jobb itt gyalogszerrel járni. A cseróriásoknak bucsut mondunk, itt már kezdődik a bükkerdő: az utat kétoldalt öreg és fiatal bükkök sűrűje szegi. Ide csak delelőben süt be a nap: be pompás sétautat lehetne itt csinálni! De ez csak most jut eszembe, írás közben. Tudtam is én akkor, mi az a sétaut. Havasi patakon gázolnak át a szekerek, aztán nagy, meredek hegyen kanyarognak föl, még egy kanyarodás a bükkfaszegte uton: itt vagyunk Györkovácsban. Ez a neve annak az erdőrésznek, ahol nekünk is, másnak is a legtöbb erdei kaszálója van. Györkovács mellett van Bodvaj nevű vasbánya, mely sokszáz esztendővel ezelőtt egy György nevű kovácsé volt: az ő nevét örökölte meg egy többszáz holdas terület. Van azonban Györkovácsnak *ága* is, *feje* is, *loka* is: ez utóbbi mélyebben fekszik, a patak mentén, ezért a neve lok.

Édesapám Györkovács ágában vert szállást. Ennek a kaszálónak kert képe volt: köröskörül fák meg bokrok szegték a lankásan emelkedő kaszálót, a határán, domb tetején, terebélyes bükk-óriás volt ennek a kicsi szigetnek a királya. Még inkább nevezhetném mesebeli madár-óriásnak, melynek szárnyai alatt egész sereg madárfióka húzódik meg. Husz-harminc ember húzódhatott e faóriás alá az eső elől, sűrű lombján egy csepp eső sem szivárgott át. Bükk-óriástól néhány lépésnyire a legénység leveles ágakból sátoralaku kalibát „épített” nagyhirtelen, a hazulról hozott szénával jó vastagon befódték. Ide rakták be az edényeket, az élelmiszereket s kétoldalt szénát is terítettek a földre - ez volt az édesapám ágya s az enyém. A többiek mind a szabad ég alatt hálnak, hatalmas tűz körül. Ki háttal, ki hassal fekszik a lobogó tűznek, mignem aztán a nagyokat föllentő vén Demeter András meséin szép lassan álomba szenderülnek. A rengeteg erdőség rejtelmes sötétjében felgyulnak itt is, ott is a tüzek: ha ma visszagondolok e képre, úgy vélem, így loboghattak az áldozati tüzek ezer esztendővel ennek előtte. Az ősrégi nomádelet ujkori mása ez az erdei élet. A sátrak előtt égő máglyák, körülötte ülő és heverő, messziről kísértetiesnek tetsző alakok, a tűz fejenél ősz, öreg ember ül s mesél a honfoglalásról...

Nagyokat föllentő Demeter András tavasztól őszig juhásztor, téltől tavaszig szabó- és szücsmeister vala. Házi fekete posztóból ő szabta, varrta nekem az első téli nadrágot s kurta kis zekét. A legényeknek ő „remekelte” a térdig érő, tulipántos juhbőr-bundát. Sejthető, ugyebár, miért tettem macskaköröm közé a remeklést. Hirtelen tákolás volt bizony az ő munkája,

összehányta, mint ahogy ezt a szénaboglyácskákkal cselekedte. De mintha forró meleg köre ömlött volna a kifogás, elpárolgott az ő bölcs mondásán: Minden ember bolond ember, aki jobban táncol, mint ahogy tud.

Ha a falut felbundázta, átballagott Csikországba, honnét tavaszra került haza, egy zacskó huszassal meg egy zsák hazugsággal. E hazugságok közt esztendőről esztendőre ismétlődött egy arról a gonosz mostoháról, aki két mostohagyermekét sütőlapátra ültette, az égő kemencébe belökte, ahol is azok, szegények, porrá égtek. Erős a gyanum, hogy ez a hazugság a Jancsi és Juliska mese töredéke, s mint töredék is meghamisítva, mert hiszen nem a boszorkány lökte égő kemencébe a két gyereket, hanem, mindnyájunk megkönnyebbülésére, a gyerekek a boszorkányt. Most is elmondta ezt a hazugságot s édesapám nagykomolyan jegyezte meg: én hiszem, - aztán körülnézett a hallgatóságon: hát ti hiszitek-e? - Hisszük, hisszük! - kacagtak a kaszások.

De nagyokat füllentő Demeter András nem érte be Csikországgal, bekalandozta Erdélyországot is. Hol, hol nem, valahol szerzett egy kéregető könyvecskét: soha le nem égett templomokra kéregetett az öreg. Ahány gróf s báró volt Erdélyországban (pedig sok volt), mind felsorolta névszerint. Erről is, arról is tudott valami történetet, de különösen nagy kedvvel mesélgetett Haller János uramról, a fejelegyházi grófról, a szegény emberek kegyes pátronusáról. Szájtátva hallgattam a mesét arról a Haller Jánosról, aki József császár korában élt s aki még a császárnak sem akart kitérni az utból. - Ugy volt az, nagyuram, - mindig édesapámhoz mesélt, - hogy befogat hat fekete paripát aranyos, bársonyos hintájába Haller János uram, s hát amint vágtat Segesvár felé, vágtat vele szembe ugyancsak hat paripa, de mind a hat fehér, mint a frissen esett hó. - Hej, haj, ki járhat itt az én földemen hatlovas hintón, gondolja magában Haller János uram, s hát abban a szempercben nagyot rikkant a hat fehér ló kocsisa a Haller János uram kocsisának: Félre az utból, hé!

- Hó! állj meg! - kiáltott elé a kocsisának Haller János uram.

Egyszerre állott meg a hat fekete ló, mintha földbe cüvekelték volna, megállott a hat fehér ló is. Akkor felállott János uram s mondta: Félre az utból, paraszt! Tudod-e, hogy kinek a földjén jársz? Ez a föld az enyim. Efelett a föld felett enyim a nap is, a hold is, a csillag is, enyim a lebegő ég is!

Hej, Szűz Mária, Szent József, ne hagyj el! Csak feláll erre a hat fehér ló gazdája is, nem szól semmit, csak kétfelé huzza a fehér köpenyegit s hát a mejjin, mint egy tángyér, akkora aranymonéta ragyog! De úgy ragyogott, hogy Haller János uramnak még a szeme is káprádzott a ragyogástól, pedig egymástól jó messzire álltak. Bezzeg hogy az aranymonétáról megismerte József császárt Haller János uram, illendőképpen kitért s elszalutált mellette...

Igy üzte-füzte tovább itt-ott felszedett, kicifrázott meséit a vén füllentő, aztán egyszerre csak éreztem, hogy két erős kar szép gyöngén felemel és hallottam félálomban, amint mondta: aludjunk, bátyám uram, aludjunk (ez volt a becéző megszólítása), lefektetett a szénaderek-aljra, fejem alatt megigazgatta a kicsi vánkost, pokróccal betakart - akárcsak édesanyám.

Sűrűn ismétlődő kopogás ébresztett föl hajnal pirkadásán, körülnéztem a kalibában: egyedül voltam. Nem az ajtón kopogtattak, mert hogy a kalibának nem is volt ajtaja. Ismerős hang volt már nekem ez az éles, zengő kopogás; kaszájukat verték, kalapálták a kaszások. Kibujtam a kalibából: a nap még valahol a Piliskehegy mögött készülődött világijáró, földmelengető nagy útjára, de már lángvöröslött a keleti ég alja, kigyult arccal jelenté: keljetek föl, emberek! Isten áldott napja, ihol, közeledik!

Lám, már föl is keltek. Ott ülnek sorban a bükkóriás alatt a kaszások. Bükkóriásnak földméhéből kidagadt, vastag gyökereibe beleverték a kaszaüllőt, ráfektették a kaszát s lassu, gondos kopogással halad végig kasza pengéjén a kis kalapács. Ugy vág jól a kasza, ha

becsületesen megverik s verik is becsületesen, hogy a kasza fel-feljajdul belé. A sor elején ül édesapám, mellette Gábor bácsi, aztán szép sorjába öreg kaszások: Bakó, Bonyhai, Rigó, mind a három József. A Józsefek után vékony dongáju, hosszú Gál Péter, aki mostanában hozott Csikországból feleséget s már nótát is csináltak róla, csufondárosat:

Csikból hoztam feleséget,
Kaptam is nagy nyereséget.
Tehenet is hármat hoztak,
De mind visszabogároztak.⁹

Befejezi a sort a mi két legényünk: Boda Samel és Bálint Izsák. Tizenhat lábszár nyújtózkodik a zöld gyepen, mind a tizenhaton fehér posztónadrág: mintha a tél havából bükk-óriás tövében itt felejtődött volna tizenhat fehér csik. Nem talált a napsugár rájuk... Csak a vén füllentő nem ver kaszát, egy az, hogy nincs kaszája, más az, hogy nem is tud kaszálni. Élesztgeti a tüzet, aztán pipára gyújt, hosszan utána bámul a felfelé kanyargó füstnek s jövendőli, hogy jó szénaszáritó nap lesz „ez a mái szent nap”, mert felfelé száll a füst. Örül ennek minden sziv, (aki Krisztusához hív) - kasza hegyén kopognak már a kalapácsok, egyszerre emelkedik föl nyolc ember, nyelére szerelik a kaszát, fénkö-tokot félig vízzel töltik, a fénkövet megforgatják benne s jobbról-balról végig futtatják a kasza élén, előbb aprózva, aztán egész hosszában végig simítva: bucsuzzatok, füvek és virágok, közeledik utolsó órátok. Édesapám teszi az első kaszavágást, ő az indító, a vezér. Nyomában valamennyi közt a legjobb kaszás, a kistermetű, szélesmellű Bakó: *egész* rendet vág, mint az édesapám. Már a másik két József kiméli magát, nem fekszik a kaszálásnak egész testtel, csak úgy féloldalt, fartatva, félrenddel dicsérik az Istent. Ellenben hosszú Gál Péter teljes hosszúságában neki huzakodik, egyenesre nyújtózkodik mind a két karja, mintha az a reménység biztatná, hogy magának kaszál s hátha egyszer visszabogárodzik hozzá az a három tehén, amely - mondjam, ne mondjam? - csak a csufondáros nótában volt meg... Utána jönnek a legények, virtuskodva: melyik vág szélesebb rendet, s leghátul Gábor bácsi: ő a sereghajtó. Én meg csak megyek, mendegélek mellettük, gyönyörködöm a kaszák meg-megvillanásában. Ihol, már Piliske fölött tündököl az öreg Nap, sugarai bujócskát játszanak a nyolc kaszán. Közbe-közbe incselkednek velem a kaszások: - Hol a kasza, kicsi gazda? Oh Istenem, dobog a szivem, ha volna egy kicsi kaszám! De nincs. Van azonban kicsi villám, gereblyém, még András nagyapó remekelte Gábor bácsinak, ő féltő gonddal őrizgette s most enyém a szent örökség. Hiszen, csak száradjon el a harmat, oda állok én is, rendet teríteni!

Madaraknak, legényeknek, leányoknak énekétől hangos az erdő. Hegyről-hegyre száll a nóta, közbe-közbe megszólal az erdei telefon: Uhé! Uhé! Visszafelel rá valaki: Uhé! Uhé! Megtörtént a „kapcsolás”. Következnek a párbeszéddek: - Itt vagy-e Huszár Gábor? - Ez a Benkő Jakab hangja, állapítják meg a kaszások egyértelemmel.

- Itt vagyok, Benkő Jakab!

- Vág-e a kaszád, testvér?

- Vág, mert muszáj. Hát a tiéd?

- Ez is szót fogad, mióta megvertem!

A vén füllentő már tűz fölé akasztotta az üstöt, forr a víz benne s szeme Kövespusztája felé mered: amikor ott megvillan Vajna Rózsi piros fejkendője, a puliszkalisztet beleönti az üstbe. Mire Rózsi ideér, két karján cepelve két nagy fazék tejet, már ő meg is keverte a puliszkát, ki

⁹ Ha csipik a legyek, a szarvasmarha megfutamodik, veszettül nyargal. Ezt a nyargalást mondják *bogározásnak*.

is hengerítette az asztalkendőre, cérnával egyenlő darabokra szeldesi. Ihol, már itt is Rózsi, barnapiros arca csakugy lángol. Nem csuda: két óra hosszát tart a gyalogut idáig. Beperdül a kalibába, hordja ki a tálakat, tányérokat, a kanalakat; a tányérokat teleönti tejjel, minden tányérba tesz egy-egy darab puliszkát s akkor kiált csengő hangján a kaszásoknak: - Jőjenek *elé!* De nem jönnek, míg ki-ki a rendjét végig nem vágta. Aztán jönnek csendesen, diskurál-gatva, s egyszerre csak ott ülünk mind a tálak körül. S bár „szavuk sem igen van azalatt, míg esznek, természete már ez magyar embereknek”, a legények nem állják meg, hogy Rózsival, ne incselkedjenek. Kezdi Boda Samel: - No, Rózsi, hány zsoltárt tanóltál tegnap este?

- Annyit, amennyit, pattog Rózsi, mi köze hozzá?

- Szépön kikirilt-e a mester? - folytatja Bálint Izsák.

- Szépen hát! Szebben, mint te, amikor gazduram kiporolta a hátadat! - vág vissza a fickó-legénynek.

Gyöngéd célzás ez arra, amikor édesapám Gábor bácsit is, Samelt és Izsákot is megpálcázta, mert a kimelegedett ökröket megittatták s mind a három legény úgy elbujdosott, hogy hajnalig vissza sem tértek...

No, de kiürültek a tálak, felszedelőzködnek a kaszások, fenik a kaszát, sorba állnak. Az öreg Bakó nyitja meg most a sort, mert édesapám csak harmatszáradáig szokott kaszálni. Villát vesz elő, a vén füllentő is. Vajna Rózsi is, én is előveszem a kicsi villámot: másik oldalára fordítjuk a rendeket, hadd csókolgassa, melengesse a napsugár. Villa hegyén szárad a széna, - mondogatja édesapám. Mennél többet forgatják, rázogatják, annál gyorsabban szárad. S amint a nap följebb, följebb emelkedik, a száradó széna édes illatával telik meg a levegő. Mely felséges illat! Emberek mesterkedése ehhez fogható illatot nem teremt. Erre csak Isten áldott napja képes. Az ő sugarai csalogatják ki füből, az erdő sokféle virágaiból ezt az illatot. Belekeveredik ebbe az eper illata is. Mert, amint forgatjuk a rendet, ki-ki pirosodik egy-egy lekaszált eper. Hol édesapám, hol Rózsi hajol le, de még a vén füllentő is: fölvesznek egy-két szem epret s szólítanak: ide, kicsi gazda, ide, nesze eper. Magam is találok, fel-felsikoltok: eper! eper!

- No, várjon csak, bátyámuram, mosolyog rám édesapám, mindjárt elvezetem én magát egy helyre: annyi ott az eper, mintha veres lepedővel volna beterítve.

Visz is, amint elterítettük, ami rendet addig kaszáltak. Hisz az én munkám még csak játék. Idejében való szoktatás. Pedagógusok nyelvén: játszva oktatás. Csak most tudom meg, minek tett föl édesanyám a szekérre egy füles kast is. Epernek. Karomba akasztja a kast, aztán kézen fog, megyünk, megyünk, mendegélünk s egyszerre csak egy pusztá domboldalra érünk, ahol sem fa, sem bokor, csak rég kivágott fák törzse rothadoz. Egész erejével rátűz a nap, csakugy forr a levegő fölötte, s hát az a domboldal veres lepedővel van beterítve! Különösen a kivágott fák töve valóságos eperbokrétákkal van körülszegve. Egy-egy eper tőn érett és félérett eper, köztük egy-két későn nyílt virág. Édesapám is neki hajlik, együtt szedjük az epret, ő lassan, én mohón. Felém-felém pillant, mosolyog. Azon mosolyog nyilván, hogy tölem ugyan aligha telnék meg a kas...

- Hej, bátyámuram, bátyámuram, enyeleg édesapám - többet a kasba, mint a hasba, - így nem telik meg a kas. Amikor én ilyen nagylegény voltam, úgy szedtem én az epret, hogy mindig azt mondtam magamban: többet a kasba, mint a hasba, - bezzeg, hogy hamar megtelt a kas!

Annyira komolyan vettem édesapám enyelgését, hogy többet egy szem epret sem ettem, míg a kas meg nem telt. Később el-eljárogattam eprészni a pajtásaimmal, s meg tudtam állani, hogy míg a kas meg nem telt, egy szem nem sok, annyit sem ettem meg. Csak a teli kosár után került a sor reám.

Nagy volt a kas, s dombosan tele szedtük. Alig birtam fel a földről. Megcsudáltam édesapámat, aki oly könnyedén vitte, mintha üres lett volna. Éppen délebedre értünk a szállásra. Rózsi hangja végig csendült az erdőn, fél falu népe hallhatta: Jőjjenek elé! A tálakba kitöltötte a fuszulyka-levest, szalonna-szeletek uszkáltak a tálakban, jó nagy darabok a nagyoknak, egy kicsike a kicsi gazdának. Mert mit is mond a fecske?

Kicsinek kicsit,
Nagynak nagyot.
Mert ha a kicsi nagyot kíván.
Mindjárt kitekerintem a nyakát.

Igen, igen, ezt csicsergi a fecske a fiókáinak. De én még nem láttam fecskét, aki a fiainak a nyakát kitekerintette. Hát ti, láttatok-e?

No, volt nagy öröm a kaszások seregében, amikor a fuszulyka után asztalra került az eper. De Rózsi nem engedte, hogy belemarkoljanak a kosárba, sorra vette a kaszásokat, azok tartották a markukat, abba hullatott egy összetett maréknyit. Bálint Izsák maradt utolsónak. Még félig volt a kas, de neki csak egy félmaréknyit hullatott.

- Tovább, Rózsi, tovább! - biztatta Izsák.
- Nekem *kikirilhatsz*, nevetett Rózsi, egy szemet sem kapsz többet!
- Ne bolondozz, Rózsi!
- Tudod, mit mond a fecske? Kicsinek kicsit...

Lett erre nagy kacagás. Zengett belé az erdő. A vén füllentőnek a könnye is kicsordult.

- No, Izsák, - mondták a kaszások, - megkapád a kölcsönt!

Jól is laktak, szívük szerint ki is kacagták magukat, felkászolódtak az „asztal” mellől, csendesen visszahúzódtak a bükk-óriás árnyékába, ott egy kis szundításra leheveredtek. Édesapám is behúzódott a kalibába. Csak Rózsi maradt ébren, meg én. Hozzádörgölöztem s mondtam neki: Jőjjön, Rózsiné, szedjünk epret. Ugy-e, eljő velem?

- Megyek kicsi, gazdám, megyek. Hogyne mennék, édös aranylábu csirkém! Hát osztán kinek szedjük az epret? Az édösanyjának, ugy-e?

Intettem a fejemmel.

Leakasztott egy fazekat az ágasról, (azon száradtak, szellőzödték a kimosott edények) mentünk az epresdombra: még mindig vörös lepedővel volt borítva, alig látszott meg rajta, hogy itt már egy nagy kosarat teleszedtünk. Négy szapora kéz szedte most az epret, s bár Rózsi „többet a hasba, mint a kasba!” kiáltással eprészett, gyorsan megtelt a kas. Mikor aztán nyugovóra kezdett hajlani az öreg nap, felkantározta a két tejes fazekat, az egyikbe beleállította a kicsit, az eprest, s indult hazafelé. Reggel fel az erdőbe két fazék tejjel, estére haza az üresekkel: így járta meg naponként kétszer az erdőt Rózsi, hazafelé vidám énekszóval. Nem egyedül. Egész csapat leány járta ezt az utat nap-nap után, míg az utolsó fűszál is boglyába nem került.

*

Az erdő este: felejthetetlen kép ez. Eddig csak Rigó Anis meséiből ismertem a rengeteg erdőt, rengeteg erdő közepén a kicsi kunyhót, melyben több százesztendő öreg asszony lakik, „akinek az orra a térgyit veri”, s aki azzal fogadja a szállást kérő királyfit vagy szegény legényt: Szerencséd, hogy öreganyádnak szólitottál, mert különben így meg úgy. Az ő meséiből ismertem a magas hegy tetején, kakaslábon forgó aranyvárat, de mindezt látni csak most

láttam: az est sötétjében, amikor felgyultak a tüzek. Gyermekképzeletem látni vélte a tüzek mögött a kicsi kunyhókat, a komoran sötétlő hegyek ormán a kakaslábon forgó palotákat - nem vélek csalódní, ha most, fehér hajjal, azt hiszem, hogy ezek a rejtelmes, titokzatos esték jegyezték el engem egész életre a mesemondás tündéraszonyával...

Uhé! Uhé! szólal meg az erdei telefon, össze-vissza, egyszerre tiz-husz helyen is. Üzenik a Benkő-fiuk Gábor bácsinak, hogy jönnék. Valahol Leshegy oldalán tanyáznak, Bodvaj-bányához közel, messze tőlünk, de az est csendjében idehallatszik az üzenet. - Jertek, jertek! telefonál vissza Gábor bácsi.

Négyen jönnek. Három közülök Benkő Dániel keresztaámuram fia. Jakab a legidősebb, Gábor bácsinál két-három évvel fiatalabb. Mostanában váltotta meg az apja a taliánországi katonáskodástól... Széles mellü, tagbaszakadt, nagyerejü, nagyvirtusu, eleven, pirospozsgás-képü legény. Öt követi József, a kamasz-diák, akit én *Huszár Anna* regényemben Ádámnak kereszteltem el. Ö is izmos fickólegény, kerek, piros arcu, nagy kék szemében mintha mindig könnycsepp harmatoznék. Az én gyermekszemem ugyan hogy vehette volna észre, hogy ez a száz esztendőre teremtet fiu ifjonti halálra van eljegyezve? Gergely, akarom mondani: Gergő a harmadik, nálam két évvel idősebb, legkedvesebb pajtásom. Az ő házuk az alszegben, a mienk a felszegben, s mégis együtt, kettesben játszunk. Hol ő jön hozzánk, hol én őhozzájuk, s estefelé háromszor-négyszer is hazakisérjük egymást: alig-alig tudunk megválni. Nyargalni sem úgy nyargalunk, mint más gyermek: a kisujjunkt egybe kapcsoljuk, úgy vágatunk az uccán végig. Csendes, mélézó természet volt Gergő, éppen mint Ádám. A végük is egy, - de minek mondjak el mindent előre? Szókébe hajló volt ez a három Benkő-fiu, szinte cigány-fekete a negyedik, a haragos kedvü Kornéliusz fia: János. Ideális szép, fekete képü ifju, apjának egyetlen fia. Senki sem kételkedett abban, hogy tavaly ősszel, szüreten jártában, egy marosszéki nagy ur leánya meglátta s megszerette. Hallották, amint marasztalta: Maradjon itt, Benkő János! De Benkő János nem maradt ott, volt neki otthon jegyese: a szép Sándor Trézsi, akinél akkoriban csak egy szebb leány volt: Balázs Márta. Mindakettő Benedek-leány volt, de csak az apjuk keresztnévén hívták: így különböztették meg egymástól a Benedek-sarjadékokat.

Több Benkő-fiu nem volt a faluban. Évszázakra visszamenően megállapították, hogy a Benkő-nemzetség hét férfinál többre sohasem emelkedett. Itt megállott. Az igaz, hogy mind derék szál emberek voltak s mert csak „heten vagyunk, uram, heten”, a Benkő-birtok nem is oszlott szét.

Édes apám nagyra becsülte a Benköket, mint jó gazdákat, soha eggyel sem akadt össze a tengelye. Szívesen látta, hogy Gábor bácsi Benkő leányt vesz feleségül, de már annak nem örült volna, ha valamelyik leánya Benkő-fiuba szeret... Mint férjnek, rettenetes rossz hire volt a Benköknek. Nem mintha kicsapongó természetük lettek volna. Ők is vigyáztak a tisztaságukra, akár egy leány. De kibírhatatlan zsémbes természet volt valamennyi Benkő. Hirtelen lobbanó, lassan, nehezen csendesedő. Nekik csakugyan olyan asszony kellett, amilyet a nóta kíván: „ha beteg is, keljen fel”. Ha hazajöttek a mezőről, az erdőről, akár lóval, akár ökörral, az asszonynak künn kellett teremnie az udvaron, segitenie az urának lónak, ökörnek kifogásában. Az ő kezükön az asszony férfitá nevelődött. Ez a nevelődés nem ment simán, s édesapám nem feledte el, hogy réges-régen egy Huszár Anna halálba menekült e nevelés elől. El kellett ezt mondanom, hogy megértsétek: mért sirt, ritt hiába Éva, a már növendékleány s Anikó, a még csak tizesztendős, de magas, nyulánk növésü, fittyfírtty leányka: minket is vigyen az erdőbe, édesapám!

- Itthon a helyetek, az édesanyátok mellett, mondta ki az ítéletet édesapám.

Azért egyszer-egyszer ők is feljöttek reggelenként Rózsival, ha nemcsak tejet, de egyebet is föl kellett hozni az erdőbe. Ilyenkor Éva főzött, Anikó meg én hol epréztünk, hol a száradó

szénát forgattuk. Sohasem láttam szebbnek az eget, mint egyszer így, szénaforgatás közben. Bodros bárányszerű felhőcskék gyűltek, gyülekeztek, aztán egyszerre csak rengeteg nagy bárányszerű szállotta meg az ég mezejét. Égető hevet sütött a nap. Fel-felnéztünk az égre, gyönyörködtünk az égi bárányseregben, s Anikó felsóhajtott: Jaj, Elekecske, Elekecske, de szeretném, ha olyan szép kendőm volna, mint az a felleget, ott ni! Rávezette a szememet erre a fellegre: csakugyan olyan volt, mint egy habos selyemkendő. Egyszerre csak hatalmas kiáltás zavart fel a gyermekes álmadozásból.

- Le a kaszát! Villára! - harsogott édesapám vezényszava, s már abban a pillanatban Bodváj-bánya felől megdörmögött az ég. Még halkán, morogva, messziről, de vészjelentőn.

- Takarj, ember, takarj! - zug át az erdőn a vészkiáltás hegyek tetejéről, oldaláról, a völgyekből. Nemcsak magukat riogatják, de a közel s távol dolgozókat is: hátha valamelyik nem vette észre, mint tornyosodnak a felhők Bodvaj felett. Könnyen megesik ez. Magas hegyek közé szorult völgyecskek felett csak egy darabka eget lát a munkásember: ezen a darabkán még egy felhőfoslány sincs talán, amikor túl a hegyen már essőtől terhes, fekete felhők gomolyognak.

Mind eldobálták a mi kaszásaink a kaszát, villát ragadtak, s riadtan, izgatottan szedték, dobálták össze a szénát, rakták hirtelen-boglyácskába, aminek különben nálunk *merekje* a neve. Nem láttam én még eddig ilyen eszeveszett s mégis rendben folyó munkát. Azok az emberek, kik minden dolgukat szinte tempósan végzik, semmit el nem hirtelenkedve, mindennek a módját megadva, mintha csak közeledett volna a világ vége, kétségbeesetten igyekeznek menteni a megszáradt szénát: nehogy az esső bepiszkolja. Az esső még nem érkezett ide, de a verejték már csurgott az emberekről, én is szaladtam ide, oda, lábatlankodtam, de végre is csak félrehúzódtam az utjokból: majd még villára szednek engem is s beletemetnek valamelyik boglyácskába... Már jöttek, jöddögéltek a nagy fekete fellegek Bodvaj mögül, mind kisebb-kisebb térre szűkültek az ég azurkékje, végig-végig nyilalt az égen a villám, utána eget, földet rengető mennydörgés; nyomban rá száz meg száz fekete paripát fogott hintaja elé a vihar: amerre elnyargalt, meghasadt az ég. Kezdetben csak egy-egy nagy essőcsepp koppan a fejünkre, aztán szörnyű nagy zuhanással szakad le az a száz meg száz fekete paripa: fellegetszakadás ennek a neve. Patakokban folyt az esőle a lankás kaszálón, söpörte maga előtt a szénát, amit fel nem takarhattak, bepiszkolva tavalyi falevével, mindenféle giz-gazzal, törmelékágascskákkal a boglyácskák tövét.

Aztán - aztán - egyszerre csak nyilni, nyiladozni kezdett az égnek kárpitja, oszlottak-foszlottak a fellegek, átvándoroltak Csikországba. Kisütött Isten áldott napja, mosolyogva nézte magát a gödrös helyeken összegyűlt tócsák tükrében...

Mondta busan, keserűen édesapám: - Most már mosolyoghatsz...

Csuron-víz verődtek össze az emberek, csak mi, gyermekek maradtunk szárazon, mert idejében behúzódtunk a kalibába. Most te, kényes olvasóm, ugy-e, azt gondolod, hogy ezek a bőrig ázott emberek ruhát váltottak nagyhirtelen? Igen, vált majd szombat este, aki hazamegy vasárnapolni. Ide ugyan senki sem hoz változóruhát. Még a madarak is kinevetnék, hát ember az ember! Hiszen, raktak volna tüzet, (hol van fa, ha itt nincs, rengeteg erdő kebelében?) de csurog a víz minden fáról, elevenről, halottról. A tüzhelyen is tócsa. A vén füllentő elészedi minden tudományát, sűrű bokrok rejtekeiből kotorásznak elé félvizes tavalyi faleveleket, hárman is csiholják a tüzet: szikrázott a kova, fogott is tüzet a tapló, de bizony esteledett, alkonyodott, amikor keservesen nyöszörögve, sirva, lobbog vetettek a száradó ágak. Nem, nem, ez este nem volt mesemondás, a vén füllentőben is elázott a füllentés: mind, ahányan voltak, a siralmasan égő tűz körül kuporogtak, azt piszkálták, biztatták: égj, tűz, főjj, fazék! - de bizony sem a tűz, sem a fazék nem fogadott szót. Isten áldott napjára maradt végre is a szárítás: ő a legjobb ruhaszáritó. Ő az, aki rendbehozza, amit a vihar rontott: mind a széna, mit szétvert, pocsékká tett, estére ott állt megszáradva, domboru hasu nagy boglyákban.

Valahol csak szénaboglyát látok, mindig eszembe jut e nap: hány ilyen boglyán forogtam a karó körül, rátapodva minden villa szénára, mit édesapám erős karja hozzám emelt, elibém tett le! Maga szerette rakni a boglyát s egy kis gyermek éppen elég volt arra, hogy tömörre tapossa a szénát, elébb-elébb lépve, forogva a karó körül. Mikor aztán feladta az utolsó villa szénát, mondta:

- No, bátyám uram, most csusszon le.

És én csusztam bátran a boglya domboru hasán, mert az a két erős kar kitárva várt reám, aztán szépen összekapcsolódott a derekam körül, széles keblére ölelt édesapám, úgy eresztett le a földre.

Ezeknek a perceknek melegségét, édességét most is érzi öreg szívem.

Édes, jó, melegszivü apám!

Amint ma mondanák: a vihar nagy szenzáció volt nekem, de édesapám meleg szive is tartogatott számomra szenzációt: egy almafa képében. Györkovács ágától egy hajításnyira terül el a legnagyobb erdei kaszálónk: „Kicsi mező” a neve. Kicsi mező az erdőben. Fák és bokrok szegték ennek is a határát, de a közepe táján forrás volt, forrás fölött az almafa.

- Hej, bátyámuram, bátyámuram, - mosolygott édesapám - nézze csak, mennyi alma van azon a fán!

- Be kár, hogy vad! - mondtam én.

- Hiszen majd meglátjuk!

A fa alá mentünk, édesapám két kézzel megfogta a derekát, teljes erőből megrázta kétszer-háromszor egymásután, s csak úgy hullott a szép piros alma.

- Szedje, bátyám uram, szedje.

Hiszen szedtem, hogyne szedtem volna: jó lesz játéknak. - Kóstolja meg, bátyámuram, biztatott édesapám.

Hát beleharaptam. És felsikoltottam utána: Édesapám! Édesapám! Ez éppen olyan, mint otthon a mi édes almánk!

- Ó ne mondd!

- Bizony Isten!

- No, akkor én is megkóstolom, - mondta nagy komolyan.

- Lám, ez csakugyan olyan, mint a hazai édes almánk.

- No, ez csuda, mondtam én.

- Bizony csuda ez, fiam, mondta most már elérzékenyülten édesapám. Mert ez a fa vadfának indult, de volt egyszer régen egy igen-igen jó ember, s mit gondolt, mit nem magában, otthon az édes almafáról levágott egy ágacskát, felhozta az erdőbe, itt a vad csemetébe beleoltotta. Isten megáldotta a munkáját, mert nemcsak ő evett a gyümölcséből, ettek a gyermekei is, de még az unokái is. Mit gondolsz, ki oltotta nemesre ezt a fát?

- András nagyapó! András nagyapó! Ugy-e, ő?

- Ó fiam, ő. Isten nyugtassa meg.

Ó te áldott ember, minden nagyapók közt a legmelegebb szívű nagyapó! Te nem elégedtél meg azzal, hogy egész kertet szenteltél otthon a gyümölcsfának, itt, rengeteg erdő közepén is megnevesítél egyet, hogy a nap hevében eltikkadt munkásemberek szomjúságukat megenyhíthessék. Amikor ezt a fát oltád, ugy-e gondoltál rám is, az ismeretlenre, talán az én unokáimra is?

Ime, ez volt a második szenzáció. Nem idegeket korbácsoló, nem is vérbizsergető: egyszerűen szívet melegítő.

Most pedig bucsuzzunk az erdőtől. Telnek, mulnak a napok, a hetek, közeledik a buzaaratás, aztán nemsokára indul a kisdíák messze, messze, ismeretlen világba.

Ha el nem indult volna... De elindult.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Ebben az író arról az esztendőről beszél, amikor az öregek megfiatalodtak.

Nyugtalanul vártam az őszt: nyilván életemben először és utószor. Mert a méla szeptember ugyan mind máig a legszebb s legkedvesebb hónapom, most, fehér hajjal, nem siettetem, szeretném, mind hátrább, hátrább tolni érkezését: hátha így később is hagy el. De akkor erős vágyakodás lepte meg gyermekszívemet, számláltam a napokat, mintha mesebeli tündérváros lett volna Székelyudvarhely, ahová én oly erősen vágyakoztam. Tündérváros a komoly, domborodott homloku Budvár aljában. Ama Budvárnak aljában, amely réges-régen, ennek előtte ezer esztendővel, a rabonbánok fészke volt...

Annak, aki már diák, repülve repül a vakáció, nekem mint sáros, köves uton a szekér, oly lassan döcögött a nyár.

- Hát csakugyan elmegy? - kérdezte busan egy nap százszor is Benkő Gergő.

- Elmegyek, el, de hat hét múlva visszajövök!

Az utolsó hetekben alig tudtak elválasztani, sötét estig kísérgettük egymást haza. S már rajzolgattuk a jövőndőt. Pap lesz belőlem, még pedig kisbaconi pap, Gergő lesz a megyebíró. Ő adja a kenyeret s bort az Urasztalára, én meg sorba kiosztom a körben álló embereknek: először a kenyeret, utána a bort.

Ó de jó lesz, ó de szép lesz!

Közénk-közénk állt harmadik játszópajtásnak Rigó András is, a zsellérünk fia. Nevéhez hiven fütyös, jókedvű gyermek, el sem lehet képzelni kenderkócból font ostorkája nélkül. Mindig fütyült, pattogtatott, én meg sokat törtem azon a fejemet: mi lehet az oka, hogy András vidámabb kedvű mint én. Mondtam is egyszer az édesanyámnak:

- Én nem értem, édesanyám. Rigó András mindig fütyöl, pattogtat az ostorával, sohasem szomoru, semmitől sem fél, én pedig megrebbegek, ha csak egy szalmaszálat felkap a szél mellettem...

- Hát az egyik ember vidám, a másik szomoru kedvű, magyarázta édesanyám mosolyogva, de láttam, hogy könny csillan meg a szemében.

Később értettem meg könnye csillanását: a búsbeteg tejre gondolt. Magát okolta szomoru kedvemért, szél fölkapta szalmaszáltól megrebbegekért.

Sokan voltak a faluban, akik nemcsak csudálkoztak, de meg is ütődtek azon, hogy egy ilyen „szetemnyi” legénykét „kolégyomba” visznek, messze, oda-vissza két napijára földre. Hirül hozták a bejáróasszonyok, hogy Balandi Józsiné (Baló András Józsefné székelyesítése), ez a hosszú, kajlahátú, nagyszáju asszony meg is szólta a szüleimet. Hogy azt mondta:

- Ugyan bizony, van-e lelkük s Istenük, hogy ezt a tökmag legénykét idegen földbe palántálják? De mindjárt el is dicsekedtek édesanyámnak a bejáró asszonyok, hogy ők sem dugták be a szájukat, megmondták Balandinének magyarul: - Jobb, ha hallgat az olyan asszony, akinek az ura reszketős Pali kezéből kikapta a vakarut s megette az istentelen. Hogy Elekecske addig sirt, addig „erdőlt” az édösapja s édösanyján, amíg bele nem nyugodtak: hát hadd menjen. De a nagyasszony, amikor csak a jó Isten látja, folyton siratja Elekecskét. Az igaz valóságot mondtuk-e, nagyasszonyom? - Azt mondták, azt, igazolta könnyes szemmel édesanyám.

Csakugyan ez volt a „való igazság.”

Az én kicsi falumból öt diák járt ez időben a kollégiumba: mind kamasz legények. Benkő Ádám (már csak megmaradok a regénybeli keresztnéve mellett), igen, ő nyitja meg a sort, termetre, arcra, tehetségre az első. Őt követi Benedek Benedikti József s öccse, a „bölcs” Antal. Hosszu, vékony dongáju, ingadozó járásu Jóska, zömök, pufók, piros pozsgás arcu Antal. A negyedik a pap fekete képű fia, Jankó. Az ötödik: gyenge tüdejével kántornak készülő Boda Elek.

Ezeknek a diákoknak nem volt pihenő a nyári vakáció. Még a pap fiának sem. Kaszáltak, gyűjtötték, hordták a szénát, arattak, mindenféle mezei munkában résztvettek. Így nevelődtek a falusi diákok s bizony, mondom, nem rosszul nevelődtek: hiteles tanu mellettem a világháborút követő, régi rendet felforgató forradalmak: nem kell az éhenhalástól félnie annak, aki ifjukorában megfogta a kasza nyelét.

De a vasárnap az övék volt. Vecsernye után összeverődött a diáksereg nálunk, innen indultak a rétre, a réten át csererdős Borvizoldal tövébe: ott bugyog, Isten tudja, hány ezer esztendeje egy borviz-forrás kétöles mélységből, faköpuibe fogva: Kisbacon ifjúságának vasárnap délutáni találkozója.

Én is hozzájuk szegődtem, köztük lábatlankodtam, s velünk volt mindig Éva, Anikó s még egy Anikó, a papleányka. Mindakét Anikó tiz esztendő, de hirtelennőtt gyermek. A mi Anikónk nemcsak testvérem, de pajtásom is, gyermek-ifjukorom minden örömének, bújának hűséges megosztója - itt, a vasárnapi kirándulásokon indult az ő regénye, szemem láttára, s folyt, folydogált tovább, míg a regényből - dráma lett.

Eleven, vidám, bátor beszédű leányka Anikó, kevés szavu, méléző ifju Ádám. Méléző? Ezzel talán nem mondtam eleget. Hiszen a Székelyföld legtöbb szülöttje méla, hallgatag természet: a hegyek, rengeteg erdők közé szorult völgyek ölén nevedező népek ismertetője ez. Több volt ő a mélénél: búskedvű, érzékeny, kissé érzélgős - ilyennek láttam, amikor én is kamaszodó korba léptem. Ádám meg-megfogta Anikó kezét, így kézen fogva, karjukat lóbálgatva haladtak a réti ösvényen, s borvizkut körül, amikor letelepedtünk, csudálatosképpen mindig egymás mellett ültek. Anikó csacsogott, Ádám mosolygott s néha-néha egyet-egyet szólt is. Igen, itt két szivben nyílt, nyiladozott a szerelem virága: korán nyíló, korán hervadó.

Minden szem mosolyogva nézte a gyermekszerelem ébredését, csak édesapám arca komorodott el, látván Anikó nagy örömet, ha elsőnek jött Ádám, elszontyolódását, ha megkésve jött, a többi diák után. Pedig így szólította: Ádám bácsi. Hogy is szólíthatta volna másként, amikor Ádám hat egész esztendővel idősebb volt, mint ő!

De most Isten veled, nyájas idill, mely fölött már borong az ég. Őszre hajlik az idő, olyan búsan suttognak a falevelek: búsan a diákoknak, búsan Anikónak, vidáman nekem. Még néhány nap, szekérre ültetik, viszik a kicsi diákok. Nini, már ott is áll a szekér az ajtó előtt. Egy kis domb emelkedik a szekér hátsó felében, ponyvával letakarva. Mi minden nyugszik e domboldal kebelében! Egy zsák liszt, hat hétre való: ebből süt majd a gazdasszony hetenként három kenyeret a kisdiáknak. Egy zsák buza: ajándék a rektorprofesszor urnak, aki a kisdiákokt megegzaminálja: vajjon felvehető-e a harmadik elemibe? Egy kis zsák bartamisz körte: korán reggel rázta meg az öreg terebélyes fát édesapám, (István nagyapó ültette, Isten nyugtassa meg!), édesanyám szedte fel a földről, míg a kisdiák édesen aludt. Van e domboldalban egy kis dézsa turó, egy kis tábla szalonna, molnár-pogácsa. S tele a szekérláda is utravalóval. Ez a láda majd ottmarad a kisdiáknak: ebben tartja a kenyeret, a turót s minden jót. Hely jut ebben a ruhájának is, a könyveinek is.

Édesapám már ott ül a szekérládán, hátát a „domboldalnak”, lábát az elősaroglyának veti, erős marokkal fogja a gyeplőt: nyugtalankodik a Pista meg a Fecske. Hároméves csikók, ők is most látják majd először azt a tündérvárost, de bár nagy a feje a lónak, aligha gondolták, hogy teljes tiz esztendőn át vagy százszor hordozzák meg ezt a kis fiut oda meg vissza. Még nem tudtam kibontakozni édesanyám ölelő karjaiból. Ugy elsirat, mint ahogy a halottat siratják el nálunk.

- Ó, édes kicsi fiam, de korán leszakadsz a szívemről. Alig tollasodtál s már elrepülsz, csácsogó madárkám! Ki melenget, ha megfázol? Rossz gyermekek ha megbántanak, ki csókolja le a könnyedet?

- No, no, elég volt már, elég, szól le a szekérről édesapám csendesen, megindultan s félkarral maga mellé emel. Még egy pillanat s az uccáról kiáltok vissza: Ne sirjon, édesanyám!

Pista, Fecske kitáncol a galambbúgos kapu alatt, melynek homlokáról jószemű ember még leolvashatá a százesztendőös feliratot: Áldás a bemenőknek, béke a kimenőknek. Fülhegyezve, ijedezve robognak át a falu hidján, „kaluppbá”, mármint galoppban vágatnak ki a fűrészuccán. Ennek tetején kezdődik a középszeg: itt lakik három diák: Benedek Benedikti József és Antal, néhány házzal odább Boda Elek. Öreg Benedek Benedikti Sámuel ott ténfereg a szekér körül, de semmihez sem nyul: egy az, hogy hizásnak indult, kényelmes természetű ember, más az, hogy kerekszám hat fia van - minek törné magát. Emberemlékezet óta nem látták őt szántani-vetni, kaszálni: sovány, nagycsontu gebéivel folyton Oláhországot járja legidősebb fiával, azzal a tyukszemű vénlegénnyel, aki hároméves koromban szinte halálra gázolt. Mindenféle fa- meg cserépedényeket szállított, s mikor „bejött a vaseke” - ezt is. Örménynek csufolták a székyelyek, mert - kereskedett. Szófukar ember, sajnálja a szót, félmondatokban beszél - a másik fele benne marad, - így köszön: Jóp-isten. Így köszönnek a fiai is. Mind a hat. Édesapám nem igen kedveli, bár komaságban vannak. Sok földvásárját megrontotta, de főként azt nem tudta felejtetni, hogy a fia átgázolt az ő fián. Azért beköszönt az udvarra, legyintett is az ostorával hivatkozóan: jőjjön, koma, jőjjön. Tudta jól, hogy hiába biztatja: majd Udvarhelyen találkoznak, utban minket utól nem érne: a „vén örmény” lovait nem igen látta még futni emberi szem.

Megállunk a Boda Elekek kapuja előtt. Ő a mi szekerünkön jön. Az ő apja is Sámuel. Az édesanyja testvére az édesapámnak. Az egyetlen testvére. Rákhel a neve. Kissé görnyedt hátú, magas, sovány ember öreg Boda Sámuel. Félig gazda, félig kerek. Sohasem tanulta a kerekesmesterséget, de fél falu szekérébe ő „kerekítette kerekre a kereket”. Hét fiúnak s három leánynak adott életet Rákhel néni, ez a kicsi, rózsapiros arcú asszony, aki akkor látta meg a napvilágot, amikor István nagyapó másodszor „ment ki a franciára”, s elébe szaladt, mikor a francia földről hazakerült... Az udvarhelyi temetőben gyakran álltam meg egy sírkő előtt, a verses felirat két sorát máig sem feledtem el:

Tizennyolc gyermeket e világra hozott,
Ő a jó Istennek eleget áldozott.

Hogy e tizennyolc gyermek közül hányan álltak a termékeny anya koporsaja mellett, arról nem szól a vers. Rákhel néni koporsaja mellett, amikor késő vénségében leszállt érte a Halál angyala, a tiz gyermekből kilenc gyermek állott, mind meglelt emberek. Ugy-e, az Uristennek ő is eleget áldozott? S bár nyugtalankodik Pista meg Fecske, már azt is elmesélem róla, hogy az ő csengő énekes hangját örökölte a legkisebb fiú: Elek. S Rákhel néni csengő hangja lopta gyermekszívembe azt a felséges szép költeményt, melynek akkor sem költőjét, sem címét nem ismerém (honnan is ismerhettem volna?): Csokonay Vitéz Mihály legszebb költeménye volt. Címe: A reményhez. Bizonyosan Rákhel néni sem érdeklődött aziránt, vajjon ki volt, mi volt, aki ezt a felséges szép „éneket” költötte, de téli estéken, mikor édesanyámmal kettesben pergették az orsót, oly szépen, oly érzékenyen énekelte, hogy minden szava, minden hangja szívembe nyiladzott, ottan meg is gyökeredzett. Pista, Fecske hiába nyugtalankodik, én a szívetindító ének néhány sorát zümmögöm most. Elzümmögöm, mert aligha dalolják ma máshol, a kálvinista kollegiumokban talán, pedig Csokonay Vitéz Mihályt a modern költők seregébe sorozta a legujabb nemzedék... Halljad, ember, halljad:

Földiekkel játszó
Égi tünemény,
Istenségnek látszó
Csalfa, vak remény.
Kit terem magának
A boldogtalan
S mint védangyalának
Bókol untalan!
Sima száddal mit kecsegtetsz,
Mért nevetsz felém?
Kétes kedvet mért csepegtetsz
Még most is belém?
Csak maradj magadnak,
Biztatóm valál,
Hittem szép szavadnak,
Mégis megcsalál.

*

Egy kis cók mókkal kapaszkodik fel a szekérre Boda Elek, Most már hárman ülünk a szekérládán, jobbról édesapám, balról Elek bácsi, aki nyurga, magas legény, lehet vagy 18 éves, de még csak második gimnazista. Nem volt ez ritkaság. Tele voltak a kollegium alsó osztályai pelyhesállu legényekkel: a katonáskodás elől menekültek ide s innen mint kántorok, szegény, kis eklézsiákba. No, Pista, Fecske, most már mehettek. A pap uccáján már zörög a Benkő Ádámék szekere, két tüzes szürke iramlík végig a szűk utcán: Jakab, a kocsis, mellette Gergő, az én kedves pajtásom, hátul ül Ádám s a pap fia.

Hát, jön Gergő is. Nem a kollegiumba, hanem hogy két napot még együtt legyünk. Hiszen, hamarosan áttelepítjük Boda Eleket az ő szekerekre, ő meg átszalad a mienkre: átkaroljuk egymást egész uton, így búcsuzunk, búcsuzkodunk.

Lám, lám, már csak a falu szürke tornya látszik. Még látom a templom tornyát is, aztán süketes hangú harangjával az is elmarad. Isten veled, kicsi falu! Isten áldja, édesanyám! Ne sirjon, ne. Majd meglátja, hipp, hopp! nemsokára karjai közé repülök...

...Mit gondoltok, ha csak a mi kicsi falunkból három szekér diák indult a tündérvárosba, hány indulhatott három-négy vármegye sok-sok falujából! Képzeld a vármegyéket egy-egy óriás méhkasnak, amelynek diáknépe egyszerre, egy nap rajzik s mind az udvarhelyi vén kollégiumba tart. Maga Háromszék, ágyuöntő Gábor Áronnak, ősmagyarokat kereső Körösi Csoma Sándornak, Rákóczi Ferenchez, a nagy fejedelemhez hivségben halálig kitartó Mikes Kelemennek a hazája egy kis ország s ennek a kis országnak akkor csak négy osztályos kollegiuma volt. Százával ontotta a diákot Udvarhelynek. Hát még az anyavármegye, melynek szívéből sarjadt ki a vén kollegium terebélyes fája! Annak az anyának a szívéből, akiről büszkén dalolja az udvarhelyszéki fehér harisnyás, kurta fekete kacagányos, széles karimájú, magas tetejű kalapos székely:

Udvarhelyszék olyan szék,
Egy is vele fel nem ér.
Csak székelymagyar lakja,
Ősi jussát nem hagyja.
Öltözetünk nemzeti,
Még pedig eredeti.
Nem viselünk bugyogót,
- Megkérdehetik nagyapót!

És jöttek a diákok Csikországból (csak a katolikus gimnáziumba), Nagyküküllő- meg Brassó vármegyéből. Két teljes napot tartott az utjuk szekéren s mégis jöttek, jókedvvel, vidám énekszóval, nekitüzesedett arccal s nyilván mind azzal a nagy, erős elhatározással, hogy meghódítják a világot. Hiszen a diák az a semmi, akiből minden lehet...

Álomnak, gyönyörű álomnak tetszett nekem mind, amit ezen a napon láttam. Nem csuda: tán először voltam túl a falum határán. Nini, a nagybaconi diákok! Nem hiába nagy falu, öt szekeret érünk utol a keresztutnál: mind az öt szekéren diák. Ezeket csaknem mind ismerem: egy ugrás egymástól a két falu. A legtöbb atyafiság. Ihol a Baló-fiuk (egy apának három diákfia s otthon még egy csapat fiu), a Bardoczok, a Nagyok, a Keresztesek, a Tókosok, s köztük az örmény fűszeres fia is: Bogdán Kristóf. Hogy kifeketélik még a barnapiros, lesült képű fiuk közül is! Amott balra, a hegyek között mosolyog egy kis falu: Bodos. Nagy madárfészeknek tetszik messziről. Épp most lejt le a hegyi uton egy szekér. Komoly képű, feketeszakállas Budai Károly ül rajta három fiával. Mintha csak vetélkednék Baló Józseffel, aki szintén feketeszakállas: ha te három fiut adsz a tudománynak, hármát adok én is! Messze bent, hegyek közt, rengeteg erdőség aljában huzódik meg Szárazajta, de megvillan a hegyi uton két szekér: nyilván a Csulak meg Józsa fiuk ülnek azon.

- Jönnek a „muszkák” is! - kiált hátra Boda Elek.

Muszkának tette meg a néphumor Szárazajtát, a jó Isten tudja, miért.

Belejtünk Bibarcfalvára s im, akkor fordul ki két szomszéd kapun két szekér. Mindkettőn egy-egy fehérszakállas öreg ur s mindakettőnek két-két fia. És mind a két fehérszakállas öreg urnak az egyik fia nagyszakállas diák, a másik meg apró emberke, akárcsak magam. Az akkor élő emberek nem csudálkoztak ezen. Oly egyszerű s oly bús ennek a története. Azok a szakállas diákok akkoriban születtek, amikor Kossuth Lajos „szép csengettyűhangja”¹⁰ megreszketetté a magyar levegőt: A haza veszélyben! Így mondhatnám röviden: az a két szakállas diák *Világos előtt* született, az a két kisfiu pedig *Kufstein után*. Ott sinylődött szomorú rabságban, sok-sok esztendeig a két Borbáth, mert a magyar szabadságért harcolának...

Indul már nagytiszteletű Szász József esperes is: három fia van, mind a három diák, világos, hogy Isten szolgáinak szánta őket. Falu alsó végén, nagy, kökerítéses udvar közepén nemesi udvarház: ebben lakik a nagy fehérszakállú Bartha, az Aporok jószágigazgatója. Ő neki is három diák fia. Vihetne Szabó István uram is hármát, négyet is, mert ő a falu legnagyobb gazdája, de mert csak két fia van: kettőt viszen. Hát az Osváth-fiu! Hát a punktum Benedek Farkas! No, most számoljunk. Ebből a kis méhkasból tizennégy diák rajzik Udvarhely felé! Ilyen elmaradt, ilyen - hogy pesti nyelven szóljak, tisztesség ne essék, mondván - igen, ilyen „kulturátlan” volt ennek előtte félszáz esztendővel a székely falu.

De itt vagyunk Baróton. Egy kicsit város a formája, mert vásáros hely, különben nagyfalu. A „sánta” Zatureczky széles udvarán is ott áll a hintó, de még ló nincs előtte. Készülődik ő is két fiával. Na, tudom, még el sem jutunk Olasztelekig, utolérnek a hosszulábu lovak. Talán el is hagynak, ha ugyan Pista meg Fecske engedik. Most még mi járunk elől. Pista is, Fecske is idegesen hegyezi, csavargatja a fülét, minden pillanatban készen az ugrásra, ha valamelyik szekér meg akarná előzni. Már alig látom a végét a szekér-karavánnak. És ez a hosszú sor nő, növekszik, folyton szaporodik. Egy-egy fordulónál úgy tetszik, mintha óriási kigyó tekeregne, facsarogna utánunk. Barót kevés diákot ad nekünk, mert a falu nagy többsége katolikus. De amint kikanyarodik Olasztelek felé a karaván, dombon fekvő udvarán magas szál, szép pirosarcu uriembert pillant meg szemem: Benedek Sándor ez, a vitéz negyvennyolcas huszár, most dulló: ő is hozza Zoltán fiát. Vele jön két árván maradt testvére is: György és Antal, mindakettő nagy diák. Olaszteleken a Bartha meg a Kolumbán-fiukkal szaporodik a karaván.

¹⁰ Ágyuöntő Gábor Áron levelében olvasható Kossuth „csengettyű” hangja.

Bardoc, Füle, Száldobos, Vargyas: mindenik kidob magából három-négy diákot, többet is. Jönnek a fülei meg száldobosi Bodák és Bogák, a bardoci Barthák, Csereyek, Zayzonok, a vargyasi Danielek: három fia Daniel királybírónak. Ezek unitáriusok, de Udvarhelyen kezdik az iskolát, mert még most sincs vasút s Kolozsvárt van az unitáriusok kollégiuma. Köpec, Miklósvár, Középajta, Nagyajta, Bölön, mind erdővidéki faluk, nem esnek utunkba, de rajzanak ezek a faluk is, egy sereg Benkő, Benedek, Gyenge, Gáspár, Sikó - ne várjátok, hogy félszáz esztendő múltán mind elősoroljam őket. De ti nem is várjátok. Nektek unalmas ez a sok falu és családnév. Az, az. Ám ne feledjétek, hogy a magyar nagy, talán hosszú ideig tartó per előtt áll: talán javára válik népemnek ez a kis kulturhistória...

Tovább! Tovább!

Vargyas végén rettentő magas hegy ágaskodik elénk: a Bikás-hegy ez. Mind a diák leszáll a szekérről, az „apostolok szekerén” vág neki a hegynek. Micsoda rajzás, micsoda hullámszög! Micsoda zsivajgás, szervuszolás, parolázás! Egészséges kacagástól csendül a letarolt hegyoldal. Ha mind hallhatom s fel is jegyezhetem, amit ezek a diákok össze-vissza beszéltek a nyári vakáció élményeiről! Tudom, kitelnék belőle egy szép, nagy - bolondság.

Kint vagyunk a hegy tetején: felséges panoráma tárul elénk. Ó de szép! Ó de gyönyörű! - A Rika! A Rika! Réka-királynő erdeje!

Ameddig a szem ellát: erdő. Sárguló, pirosodó falevelek tengere. Jobbra és balra végtelenségbe vesző hegyláncok, s lent a völgyben, hegyek aljában a Réka-patak kanyarog. Patak mentén fehérlik a széles országút, hágva, lejtve hullámosan. Amott égbe kívánczik egy hegyóriás: Hegyestető a neve. Azt regéli a nép róla: itt volt Atillának, a nagy hun királynak legkedvesebb vára. Világverő nagy utjában ide tért meg rövid pihenőre. És itt halt meg Réka királynő. Patak partján komor méltósággal ül egy óriás mészáros, nagyobb a házunknál: ez alatt alussza örök álmát...

Egyszerre kitágul a szűk völgy, az országutjától hirtelen kanyarodással búcsút vesz a patak, s országutja és Réka patakja közt, akár a mesebeli, „terülj-abrosz”, őszi kökörcsin borította rét kerül elénk. A réten - minek mondjam magam, amikor oly lelkesen kiáltják helyettem az erdővidéki diákok: Éljen! Éljen! A háromszéki diákok!

Vagy tíz szekér áll az erdei rét közepén. Nagy csomóban hevernek a diákok, csak egy áll közöttük, egy barnaképű, göndörszakállas diák, aki épp most szoritja álla alá a hegedűt, ráfektetni a vonót s felsír a száraz fából valami bús, végtelen bús nótát - sohasem hallottam azóta ilyen szomorú, ilyen szép nótát. Mintha vezényszóra történt volna, megáll az erdővidéki szekérkaraván, elnémul a lárma, csak akkor tör ki újra erdőzendítő tapsban, ujjongásban, amikor a szomorú nóta utolsó hangja is az erdő megilletődött csendjébe olvadt.

- Erre, erre! ugrálnak fel a háromszéki diákok. Ide, erdővidéki diákok, ide!

Mindjárt rá is gyújtottak a szekeres emberek régi, kedves nótájára:

Megálljon, kend, hó!
Itt a stáció!
Eladjuk a gyeplőt, hámot.
Élünk egy kis jóvilágot.

Még el sem hangzott a hívogató nóta, az egész karaván bekanyarodik a rétre. Édesapám kifogja a csikókat, megrakja szénával az elősaroglyát, aztán magától neki fordul Pista is. Fecske is. Ezt cselekszik a többiek is. Nagy szekér-tábor borította el a rétet. Gomolyog, hullámszik a nagy- és kisdíákok vidám serege. Szekerek derekából elékerülnek az elemózsiás zsákok, tarisznyák, a csikóbőrös kulacsok, s a szelíd verőfényű őszi nap gyönyörködve mosolyog le öreg embereknek, szakállas és növendék-ifjaknak, apró gyermekeknek e vidámkedvű gyüle-

kezetére. Fehér szakállu tiszteletes meg tekintetes urak, házi posztózekés székely gazdaemberek paroláznak, örvendeznek, ölelkeznek, egyiknek-másiknak köny csillog a szemében: a fejeregyházi sikon látták utoljára egymást. Azon a gyászosemlékü réten, hol muszka-dzsida döfte át a legnagyobb magyar költő szívét. És jött a dicsőséges csaták után - Világos. Ahol a honvédek sirva rakták le a fegyvert a muszkának. Ahol a magyarnak egy nagy, mély sirt ástak. Már ismertem e sirról a szomoru nótát: édesapám, amint ment, mendegélt, mélézött az eke után, csendes, halk hangon gyakran zokogta ezt:

Honnan jössz te oly leverten, bús pajtás?
Mért sir egyik szemed jobban, mint a más?
És arcodon mért látni oly bánatot,
Mintha elmúlt volna minden jó napod?

Sirok, pajtás, sirni fogok örökre,
Mig élni hagy a jó Isten kegyelme.
Világostól hozom a nagy bánatot,
A magyarnak ott egy mély sir ásatott.

- Hé, a lenkertedet! - riadt fel a nóta után édesapám. - Igen, kilépett a barázdából az ökör.

Az irgalmadat! A lenkertedet! - soha e kettőnél más „káromkodást” nem hallottam tőle. Az elsőt még csak sejtettem: mi lehet, a másikon megzavarodtam: mi lehet az a lenkert? Kert, amelyben lent termelnek? No, ez ugyan nem káromkodás. Nagydiákkoromban sütöttem ki, hogy a lenkert a Landsknecht megszékelyesítése. Így örökitette meg a székely az osztrák landsknechteket, a magyar nép átkos emlékü, hivatlan vendégeit.

De csak térjünk vissza Világoshoz, ugy-e?

Akkor sem értettem, most sem értem, mért kellett gyalázatos halállal halni meg a hősöknek, akik hazájuk megtámadott szabadságáért hullatták vérüket. Mért kellett oly sok magyarnak idegen földön bujdosnia? Mért kellett Kufsteinnek, Josefstadtnak nyirkos börtöneiben synylődni? Ime, itt, ezen a réten, ebben a kicsiny táborban is tiz öreg embert számoltak össze, akik többesztendei fogsággal fizettek, mert szerették, mert védték a hazájukat. Néztem, néztem az öreg emberek szelid, jóságos arcát, hallgattam az öreg tiszteletesek istenfélő, kegyes, kenetes beszédét: ezek mind honvédek voltak, Bem apó fiai, s mind megszenvedtek, keservesen megszenvedtek honszerelmükért. Ez bujdokolt, azt besorozták császár katonájának s vitték messze, idegen földre. Ez börtönben synylődött, az csudamódon kerülte el a leggyalázatosabb halált.

Mi volt a bünük? - Szerették a hazát. Hogy értse meg ezt egy kis gyermek esze? Hogy értse meg, amikor az öreg emberek elméje sem érti meg?

De mi nagy dolog történhetett, hogy ezek a sokatszenvedett emberek ma mind oly vidámkedvűek? Megmagyarázom négy számjeggyel: 1867. Ennek az esztendőnek junius hónapjában tették Ferenc József fejére Szent István koronáját. Ebben az esztendőben békült meg királyával a magyar. Ebben az esztendőben borult fátyol a világosi temetőre. Az aradi akasztófákra. A rabláncon synylődő, az idegenben bujdosó magyarok megmérhetetlen szenvedéseire. Haynaunak, a bresciai hiénának, magyar honleányokat meggyalázó vesszejére. Özvegyeknek, árváknak könnyeire. Ebben az esztendőben támadt fel halottaiból az eltemetett szabadság. Ujra éledett Magyarország. Nagy és szebb jövő reménységével teltek meg a szívek...

- Boldog ifjuság! - áradott a lelkes szó Zayzon tiszteletes ajkán, s gyönyörködve legeltette gyermekmosolygásu szemét a száz főnyi csapaton. - Te már szabad hazának vagy a gyermeke. Ha küzdöttünk, ha szenvedtünk, nem küzdöttünk, nem szenvedtünk hiába. Megvirradott!

Nézd, nézd, hogy megfiatalodnak az öreg emberek! Kotyognak a kulacsok, körbe járnak a poharak, s öregek, ifjak ajkán felcsendül a bordal, hogy zúgva zúg belé Réka erdeje:

Ez a pohár körbe jár,
Éljen a barátság!
Éljen, éljen, éljen az,
Az igaz barátság!

S hogy egészen az alkalomhoz illő legyen a dal, megújrázzák s megtoldják:

Éljen, éljen, éljen a,
Éljen a szabadság!

- Halljuk Brassai Benedek Jánost! - csendül Benkő Ádám hangja.

- Halljuk, halljuk! - kiáltják a diákok s biztatják az öregek is János diákot, a vén kollégium híres hegedűsét.

És feláll Brassai Benedek János, a Benedek nemzetség Brassóba szakadt ágának sarjadéka, megkongatja szépen szóló hegedűjét, s büszkén, diadalmasan zendül bele az erdőbe:

Legyen úgy, mint régen vót!
Süvegelje meg a magyart
Mind az oláh, mind a német, mind a tót!

Csendesen, majd mind erősebben, szinte szilajon kíséri a muzsikaszót öregek és ifjak éneke. És láss csudát, egyszerre csak lassu magyarra fordul János diák muzsikája, felállnak sorba mind az öregek s kedves, öreges tempóban, komolyan, méltóságosan járják a lassu magyart. Álmélkodva, visszafojtott lélekzettel, gyönyörködve nézik a diákok, amikor vége a táncnak, tapsol a diáknép, ölelgetik az öregeket, akik, lám, egyszerre megfiatalodtak! A nap, az áldott nap is, csak nézte, gyönyörködve nézte a megfiatalodott öregek táncát. Ugy tetszett, szeretne leszállni közéjük, hogy az ő sok millió esztendő s zive is megfiatalodjon.

Amikor az öregek megfiatalodnak... Nézd csak, hogy belemelegednek a vigasságba! Honnét, honnét nem (ugyan honnét, ha nem a szekérládából), elékerül a Csákány Elek szárnykürtje, a Pethő Jóska fuvolája, a Deák Gyuri cimbalma; de más hegedű is kerül elé. Már kongatja is Bitai Domokos, feszíti a hurokat - gyermekszemmel is látok annyit, hogy ma Isten szabad ege alatt virrasztjuk át az éjszakát. Körben állnak a muzsikusok, a kör közepén János diák. Ő a karmester. És felzendül a magyar nemzet imádsága: Isten áldd meg a magyart!

Öregek, ifjak felemelkednek, levett kalappal állják körül a muzsikusokat, s messze zeng az erdő, visszhangot vet a tarfejü szikla: öreg emberek mélyen járó hangja, gyermekhangok ezüstös csilingelése vegyül össze hegedűnek sirásával, szárnykürtnek szelidre halkított, majd harsogó bugásával, fuvolának lágy leheletével, s szárnyat öltve száll az imádság a magas egekbe. Még nem tudom, hisz oly kicsiny vagyok, oly tudatlan vagyok, hogy mi történik itt voltaképpen, csak érzem, hogy ami itt történik, valami nagy, valami fenséges történet, s egyszerre csak serkedezni kezd a könny szememből; egyszerre csak szivemtől a talpamig szalad a vér meg vissza, törékeny kis testem megrázkódik, amikor felsir az imádság:

Megbűnhötte már e nép
A multat s jövődőt!

De bár szememet könny homályosítja s fületem zúgatja hatalmas hangáradat, látom, s hallom, hogy mialatt szent áhítatba merül öregek és ifjak lelke, egy hintó vágat végig az országuton.

Nagy ur lehet, aki a hintóban ül, mert fejét félre fordítja, mintha nem akarná látni, hallani, hogyan ölelkezik a Föld az Éggel; hogyan száll egy sokat szenvedett nemzet imája a magyarok Istenéhez. Szinte tolvaj módjára surran el mellettünk. Vajjon ki lehet? Oldalán cingár fiú ül, az lopva félénk tekint, aztán ő is hirtelen elkapja fejét. Akkor nem tudtam, most már tudom, hogy mit érezhetett a szíve. Ugy szeretett volna leszökni a hintóról, közénk szaladni, velünk dalolni a Himnusz! S nem tehette - az apja miatt. Lehet-e a gyermekszívnek keserveesebb érzése, ha nem tehet valamit - az apja miatt?

- Félre fordította a fejét, dörmögi a vén Borbáth Sámuel, s látom arcán a gyűlölet, a megvetés villanását.

- Cudar Bach-huszárr! - tör ki Zayzon tiszteletes szívéből a sok-sok esztendeig fojtogató düh - hány jó magyar szenvedett miatta!

- Ha meggondolom, - folytatta Borbáth Sámuel, - hogy ez is magyarnak született, magyar anyja dajkálta, szégyenpir borítja el arcomat.

- Verje meg az Isten! - átkozódott egy háromszéki gazda - ötven botot veretett rám, mert egy bujdosó honvédeknek szállást adtam éjszakára.

- Ő juttatta akasztófára Váradi Jóskát, azt a szép éfi embert, mondja egy másik háromszéki gazda.

Igen, igen, Váradi Jóskát, akiről így szól a szomoru nóta:

Váradinak szép körhaja,
Meszes gödör a sirhalma.
Mind a világ megengedett,
A kapitány nem engedett.

Ott porladozik a sepsiszentgyörgyi temetőben. (Vajjon visznek-e még virágot sirjára a sepsiszentgyörgyi asszonyok?)

Álmélkodva, félig értetlen hallgattam a haragos kifakadásokat. Nem voltam tisztában (ugyan, hogy is lehettem volna!) a Bach-huszárnak nevezett ur bűneivel, de azt megéreztem, hogy szörnyű nagy bűnei lehettek. Édesapámhoz simultam, mintha védelmet keresnék nála s félénken kérdeztem:

- Mit vétett az az ur, édesapám?

- Majd megtudod, fiam, ha nagyobb leszel, - tért ki a válasz elől.

- Nincs nagyobb bűn a hazaárulásnál! - süvitett végig a kis táboron egy éles gyermekhang.

Tíz-tizenkét éves fiú lehetett, aki ezt mondta. De ez már nagy fiú volt az én szememben. Hogy irigyeltem ezt a fiút! Mi sok mindenről tudhat, amiről én nem tudok!

Hazaárulás... Ezt a szót most hallottam először. De az értelme lassanként, még ott, Réka erdejében kibontódott, megvilágosodott. Ki a hazaáruló? Aki, amikor ellenség tör a hazára, megtagadja a hazáját, megtagadja a szüleit, testvéreit s az ellenséghez pártol. Látja sirni, szenvedni a vérből való vért, a husából való húst, a csontjából való csontot, s szíve nem esik meg testvéreinek sok s nagy szenvedésén; pénzért ahhoz szegődik, aki miatt gyászba borult az egész ország, s az ellenségnél is nagyobb, lelketlenebb ellensége lesz a saját vérének.

Oh, már kezdem érteni, ki volt, mi volt az a nagy ur, aki félrefordított fejjel, tolvaj módjára surrant s tűnt el az erdő sűrűjében. Már világosság kezd gyulni kicsi agyamban. Sejttem, hogy miért fordította félre a fejét. Hej, de bánhatja, de szégyelheti a bűneit! Tavalgy még hatalmas, nagy ur volt, botoztatta, börtönbe vetette, felakasztatta a hazájukhoz hű magyarokat, s most

egy nagy semmivé zsugorodott. Felvirradt a magyarnak, ismét van királya, felragyogott a szabadság fényes napja, s menekülnek a hazaárulók, visszabujnak a sötét odukba, mint a baglyok meg a denevérek.

- Szép birtoka van, - mondja torjai Pethő István, - háromszéki nemes ur, hivatalra nem szorult, mégis az ellenséghez pártolt: kétszeres a bűne.

- *Meghalt.* „Nyugodjék békóban, míg a lánc elkészül”, ámen.

E szavakkal temette el az élő embert Zayzon tiszteletes.

- Oh, Istenem, miket hallok! Azt mondják élő emberről, hogy meghalt. Ösztönszerűen megragadtam édesapám kezét. Megértette, hogy mely szomorú érzés sanyargatja kicsi szívemet. Mosolyogva nézett rám, megsimogatta fejemet.

- Ne félj, édes fiam, *én nem haltam meg.* Nem, fiam, nem.

Lám, lám, az a *meghalt* élő ember de megzavarta ezt a felséges szép ünnepet. Az arcok elkomorodtak, a lelkek háborogtak. Az örömek tengerébe belecsöppent egy csöpp méreg - s hogy felkavarodott, hogy felháborodott, hogy megzavarodott a tisztavízű tenger!

Áldott szerencse, hogy ebben a nagy tengerháborgásban egyszerre csak egy másik hintó kanyarodott a rét felé. Nini, hogy gyulnak ki az arcok, a szemek! Ugyan ki jöhet azon a hintón?

„Sánta” Zathureczky László. Erdővidék népének legkedvesebb embere. Felsőmagyarországból szakadt ide a nagyapja, görbe országból görbe országba, de az egész Zathureczky nemzetségnek *egyenés* és *szinmagyar* volt a szive. Egy kicsit biccentett „sánta” Zathureczky lába, de nem biccentett a szive, a jó magyar kedve. Amikor meglátta a háborgó lelkű gyülekezet, egyszerre lecsendesült a lelkek háborgása, gyermekként ujjongtak az öregek, vivátoztak, elébe szaladtak, a kocsijából egyenest a vállukra emelték s vitték nagy diadallal oda, ahol az imént körbe járt a pohár s ahol most ismét körbe jár, mert - itt van Zathureczky László!

- *Ez az ember!* - harsogja lángoló arccal az olaszteleki Kolumbán Dániel, tüzesvérű, szókimondó székel.

- A nép igaz barátja, - toldotta meg édesapám.

Most már szállhatott a nap lefelé, jelenthette az est közeledtét, nem lesz itt sötétség.

- Lássátok, lássátok, székel testvérek, emelte magasra poharát Zathureczky - hányszor biztattalak: ne csüggedjete! Hányszor huzta a cigány erdő sűrűjében, ott is félve, mert mindenütt leselkedtek ránk a kopók:

Megvirrad még valaha,
Nem lesz mindég éjszaka!

- Imé megvirradt!

És - mely csuda! - lebukott a nap a hegyek mögé, utolsó sugarával végigcsókolta a szabad magyarok e kicsiny táborát, nagy sötét fallá merevedett az erdő, óriás fekete sapkát huzott tar fejére a sziklahegy, s még sem lett éjszaka. Kigyultak a csillagok az égen, hatalmas lángnyelvek csaptak fel a máglyából, mit a diákok nagy hirtelen összehordtak, felzendült újra meg újra:

Ez a pohár körbe jár.
Éljen a barátság!

Hogy nevettek odafönn a csillagok! Hogyne, mikor éjfél után egyre azt danolták az öregek:

Nem, nem, nem, nem, nem, nem,
Nem megyünk mi innen el,
Mig a gazda, házigazda
Furkós bottal ki nem ver!

Nagyokat nevettek az öregek is. Mert hát ugyan ki itt a házigazda? Az ám, az Erdő. Na, ez ugyan ki nem veri a vigadó öregeket. Áll és hallgat, lélegzetét visszafojtva hallgat. Oly rég nem látott vigadó, dalos, szilajkedvű embereket. Oly néma volt ő is Világos után!

De én ott fekszem a szekér derekában széna közé gomolyodva, félálomban hallom: Nem, nem, nem, nem, nem, nem! Félálomban hallom azt is, amikor Csákány Elek riadót fuj a szárny kürtjén. Megmozdul a szekértábor. A keleti ég alján pirkad a hajnal. Elnyom az álom. S im egyszerre szárnyára vesz az édes hajnali álom s úgy röpit édesanyám karjai közé. Oly hevesen ölel, csókol, hogy felébredek.

Dörzsölöm az álmat szememből s tekintetem egy templomon akad meg.

- A kisbaconi templom! Sikoltok. Öröm és csalódás verekedik e sikoltásban. Öröm, hogy hazajöttünk, csalódás, hogy nem vittek a kollégiumba.

- Álom ez vagy valóság? kérdeném ma.

Nem álom, valóság volt, hogy a kisbaconi templomot láttam. A kisbaconi templomnak a párját. Egy pallér építette a kisbaconi református meg a homoródujfalusi unitárius templomot...

Még egy futamodás s Oklándon nyargal át a vidám karaván. Az alvégi korcsmáros elképedten néz a karaván után, egy szekér sem fordul be hozzá. Német ember, zsandár volt nemrég, ráházasodott egy székely korcsmárosnéra, tüzes magyarrá szilajodott később, most szentül azt hiszi szegény, német volta miatt nem fordulunk be hozzá. De bizony a magyar korcsmáros kapuja előtt is elnyargalunk, az is elképedve bámul utánunk: ez sem történt még, mióta a világ - világ, hogy a Rikán tulról jövők Oklándon ne stációzzanak. Na, sem a magyar, sem a német nem feledi el a koronázás esztendejét. - Akkor volt az, - fogják mondani, - amikor a három-széki s erdővidéki diákok nem állottak meg Oklándon!

Nagy hegybe ütközik Oklánd felső vége, a diákok leugrálnak, mind gyalog vágunk a hegynek, melynek, hiába esik közelebb Oklándhoz, mégis Szentpáli-hegy a neve. Szentpáli-hegy tetejéről nagyszerű panoráma tárul elénk. Jobboldalt jobban-jobban szűkülő völgyben, erdők aljában huzódik meg három falu: Karácsonyfalva, Almás, Lövéte. Egyenest előre nézve, Homoród vize mentén, széles rét terül el s egy-egy futamodásra következik egymásután Jánosfalva, Szentpál, Recsenyéd, Szentmárton. Valamelyik diák nótába kezd, folytatják a többiek:

A szentpáli hegytetőn,
Ott vár az én szeretőm,
Kökényszeme taplót gyujt,
Azért szeretem én ugy.

De nemcsak arról nevezetes a szentpáli tető, hogy valamikor ott várt egy legényt a szeretője, akinek kökényszeme taplót gyujtott, de még inkább arról a nagy gyepes halomról is, mely alatt a nép hite szerint, hún vitézek porladoznak. Az öregek is lekászolódnak a szekerekről, a hún sir köré telepednek s Zayzon tiszteletes régi dicsőségről emlékezik, amikor Atilla ősapánk meghódította az egész világot. Haj, rég volt, rég volt, régi dicsőségünk vajjon feltámad-e?...

Székely szülte a magyart! - kiáltja szókimondó Kolumbán Dániel, Zayzon tiszteletes emlékezésén fellelkesülten. S mindjárt meg is állapítja, hogy: Ha székely nem volna, magyar sem volna.

Sánta Zathureczky Karácsonyfalva felé mutat s szájtátva hallgatom, amit a nagyerejű, nagyvirtusu Diményről mesél, ölesnél jóval magasabb volt s mindig nagy, keménycsontu fehér paripán lovagolt: ha ráült, azt hitted volna, égbeütközik a feje. Két fia volt, azok is magas szál legények. Egyszer Kolozsvárra ment a fiaival, s amikor végig lovagoltak a városon, csudájukra kigyűtt az egész város. József császárt, amikor ellátogatott Erdélybe, Dimény uram kísérté a Rika-erdőben, mert akkoriban sok zsivány tanyázott ottan.

- Sunt latrones? - kérdezte a császár.

Na, most hogy feleljen erre Dimény uram, amikor csak egy-két szót tud latinul. Hát így felelt:

- Sunt desztul, felséges Kájzer! (Sunt - desztul: egyik szó latin, a másik oláh. Nyilván úgy okoskodott Dimény uram, hogy tud a császár oláhhul, mert hiszen kétszer is fogadta audiencián Hórát, az oláh lázadás vezérét.)

Arról is nevezetes volt Dimény uram, hogy nagy sereg cigányt tartott s mert igen szerette a köménymaglevest, rengeteg köményt szedtetett velük. Mikor aztán meghalt, így siratták el a cigányok:

Háj, meghót a vén Dimény,
Nem kell neki több kömény!

Tudom, behallott a kacagás Karácsonyfalvára is, Szentpálra is, hisz oly kevés kellett akkor ahhoz, hogy öregek, ifjak, gyermekek egészséges kacagásra fakadjanak!

Amikor aztán elnémult a kacagás, elébátorkodott a poétás fülei Fosztó József, feketeképű, komoly, csendes beszédű gazdaember s mondá: Én is tudnék egy történetet Karácsonyfalváról, ha meghallgatnák az urak.

- Ide vele, ha van füle, szójátékoskodott sánta Zathureczky.

- Ennek előtte sokszáz esztendővel, - kezdette Fosztó József, - élt Karácsonyfalván egy Tamása Márton nevű éfi ember. Egyszer, amint szántogatott, lelkendezve szalad hozzá a kondásfiu, a markában néhány ezüstpénz, s kérdi:

- Ugy-e, bácsi, ez pénz?

- Pénz hát. Hol találtad?

- Itt turták ki a disznók, né!

Odamegy Tamása Márton, ázni kezd a fészítőfával, egyszerre csak megkondul a fazék, kifordul a földből s hát, Uram, Teremtőm, tenger pénz gurul szét a földön.

- Jaj, mennyi pénz! - kiabált a legényke.

- Ne sikótozz, - mondta Tamása - mert még idecsődited a falut! - s hirtelen haragjában nyaka közé vág a fiunak.

Na, a legényke nem sikótozott többet. Szörnyethalt.

Hej, szegény Tamása, most mit csináljon? Megölt egy gyermeket akaratlan. Esze nélkül szaladt a feleségéhez s mondta neki: Feleség, nekem világgá kell mennem, mert ez s ez történt velem. Esküdj meg, hogy teljes hét esztendeig vársz reám, addig a kezedet másnak nem adod. Az asszony megesküdött. Tamása meg világgá ment, a Mezőségig meg sem állt, ott egy gazdához beállt béresnek. Szerette a gazdája, mert hajnaltól késő estig dolgozott, éjjel azonban

sirt, mint egy szerelmes legény s imádkozott, mint egy pap. Ha el-elszenderült, rettentő látomásai voltak. Hallott kakukszót, zürös-zavaros muzsikaszót, lónyerítést, kecskemekegést. Aztán ellátogattak hozzá ludlábu emberek, fekete törpék, fehérszakállu öregek, „szép asszonyok”,¹¹ akikkel gyermekkorában sokat ijesztgették a játjai. (Vagyis: a játszótársai.) Táncoltak a „szép asszonyok” körbe-karikába, hívták, csalogatták, hogy menjen velük... Nappal sem volt nyugodalma, mert ahol járt, udvaron, erdőn, mezőn, mindenütt forgószerű kerekedett s ettől erősen félt, mert azt hitte, „szép asszonyok” táncolnak benne. Egyszer, amikor éppen faragott a szin alatt, rettentő forgószerű kerekedett, olyan forgószerű, hogy valósággal muzsikált. Kapta-fogta magát s nagy haragjában a forgószerű közé dobta a fejszéjét. No, ha közé dobta, el is tűnt a forgószerű, de a fejsze is, mintha föld nyelte volna el.

Amikor a hetedik esztendő is vége felé járt, mondja Tamása Márton a gazdájának:

- Gazduram, köszönöm a jószágát, megyek haza. A feleségemnek megígértem, hogy a hetedik esztendő utolsó napján otthon leszek. Ő pedig megesküdött, hogy addig nem adja másnak a kezét.

- Mehetsz, fiam, - mondta a gazda - de én meg hét egész esztendőre fogadtalak, s ha utolsó napjáig ki nem töltöd, egy petákot sem fizetek.

Mit csináljon szegény Tamása Márton? Szégyenszemre hazaállítson egy krajcár nélkül? Kiszolgálja a hét esztendőt, hiszen csak vár rá a felesége egy-két hetet.

Ugy is lett. A nyolcadik esztendő első napján indult utnak. Este egy gazdaembernél kért szállást. Istené a szállás, fogadta a gazda, még vacsorához is ültette, aztán a tüzhely elé telepedtek, diskuráltak, közbe a gazda szerszámfát, furót, kalapácsot, fejszét vett elő s furni, faragni kezdett. Nézi, nézi Tamása a fejszét, - hiszen ez az ő faragófejszéje! Rajta volt a círázat: két tulipán s egy kereszt. Kérde a gazdát: hol kapta a fejszét? De nem a gazda felelt a kérdésre, hanem valaki más az ő háta mögött, vékony, sípító hangon: - Ne azt kérdezd, honnét került ide ez a fejsze, hanem azon gondolkozzál, hogy holnap reggel kilenc órára hogy s mint érsz haza!

Visszafordult Tamása, s hát rettentő vénasszony áll ott. Két hosszú fog lóg ki a szájából s ijesztően vigyorog rá.

- Miért kilenc órára? - hebegett Tamása Márton.

- Azért, mert a feleséged egy magas barna emberrel akkor esküszik.

Halálos félelem fogta meg Tamása Márton. Hiszen még háromnapi járóföld Karácsonyfalva s talán ki sem tud mozdulni ebből a boszorkányos házból! De hirtelen összeszedte minden erejét, nagyot ordított, hogy remegett a ház belé: Hazamegyek holnapra, ha belehalok is!

- Haza, ha én hazaviszlek! - kacagott a boszorkány.

- Ó, Istenem, édes jó Istenem, mivel háláljam meg? - kérdezte Tamása.

- Semmivel, - felelte a vén boszorkány. - Aki hét esztendeig hü volt a feleségéhez, annak minden jó lélek adója.

Azzal a vénasszony rostát vett elő s mondta: Üljetek bele! Egy, kettő, beleültek a rostába, a vénasszony valami verset pusmogott s a rosta már fenn is volt a lebegő égben. Repült, sebes szélnél sebesebben, még a gondolatnál is sebesebben s reggel pontban kilenc órákor szállt itt, né! a Szentpáli-hegy tetején. Hát, éppen akkor indult a násznép a Tamása Márton udvarából a templomba.

¹¹ Bűbájosok, boszorkányok.

- *Tartóztasd a hitet*, Tamása Mártonné! - kiáltott torkaszakadtából Tamása Márton s futásnak eredt. De hirtelen eszébe jutott, hogy meg sem köszönte a vénasszonynak a nagy jóságát s visszafordult. Hát, Uram, Teremtőm, kit lát? Olyan szép leányt, hogy a napra lehetett nézni, de rá nem.

- Hová lett a vénasszony? - kérdi Tamása nagy álmélkodásra.

- Itt vagyok, én vagyok - mondta a leány s nézésével úgy megigézte Mártont, hogy földbe gyökeredzett a lába. Láta, hogy a násznép már közeledik a templomhoz s nem volt annyi ereje, hogy egyet lépjen.

- Bocsáss, te drága lélek! - könyörgött Tamása Márton. - Ne kelljen saját szememmel látnom a feleségem esküvőjét.

- Jól van, - mondta a szép asszony, - elbocsátlak, ha megfogadod, amit mondok.

- Megfogadom, meg.

- Ne dobj a forgószélbe soha semmit.

- Nem dobok, nem.

- Járj békével, - szólt a szép leány s eltűnt, mintha föld nyelte volna el. Hej, szaladt most Tamása Márton, mintha szemét vették volna, folyton kiabálva: - *Tartóztasd a hitet*, Tamása Mártonné!

Éppen a templomajtónál érte be a násznépet. Hiszen nem kellett többet mondania: tartóztasd a hitet, ahogy meglátta az asszony az urát, sirva borult a kebelére...

Már szinte delet mutatott a nap, úgy a szentpáli tetőn felejtkezett a karaván. De itt, úgy látszik, a dolga senkinek sem sietős. Szép lassan mégis felkászolódunk s a kanyargós lejtőn bekigyózdik a karaván a síkságra, mely apró sószemecskéket harmatozik: ez is, meg egy kicsiny házba zárt sóskut is sejteti, hogy a föld méhe itt sót rejteget. Falu szélén, egymagában mélázik egy öreg kastély, közel hozzá egy még öregebbnek a romladéka: mindkettő a Kornissoké hajdanában... Ma látom az első igazi kastélyt, meg is csudálom, lelkembe vésődik a képe s később, sok-sok esztendő múltán e kastély kertjében vélem játszózni a Szentpáli-család gondtalan gyermekeit. Innen indítom ki Katalin bús regényét...

Egy futamodás s ihol Recsenyéd. Oly kicsiny falu, hogy mire az utolsó szekér beér, az első már kívül a falun. Ennek már jó ismerős a neve. Sokszor hallottam mondani a megszorult, bajba került emberről: Megszorult, mint a recsenyédi kutya. Már mondja is édesapám a recsenyédi kutya szomorú esetét. Kiömlött egyszer a Homoród vize, elárasztotta a rétet, úgy elárasztotta, hogy övig jártak benne az emberek. Ott ért egy kutyát az áradás s szegény mit tehetett? felkapaszkodott a szénaboglya tetejére, ott kuporgott, ott várta napokon, éjjeleken át a víz apadását. Lám, lám, így tette halhatatlanná a kis Recsenyédet egy kutya... Balra, magas hegy tetején buslakodik egy vár romladéka, vár aljában huzódik meg egy mosolygó kis falu: Bágy. Látom a templomot, templom mellett Isten szolgájának hajlékát, - ugyan álmodhatnám-e, hogy sok-sok esztendő múltán itt játszódik le életem egyik legbájosabb epizódja?...

Csak egy futamodás Recsenyédől Szentmárton s itt megint oly képen akad meg a szemem, aminőt nem láttam eddig; a templomot vastag, magas kőkerítés veszi körül s a kőkerítés falából nagy, sötét szemek merednek reám. Édesapám megmagyarázza, hogy Erdélyben sok templom körül van ilyen magas kőkerítés: emögé huzódott a falu népe az ellenség elől. Azok a likak meg arra valók voltak, hogy ágyuval, meg puskával kilőttek rajtuk. Mindjárt történetet is mond, igaz történetet abból az időből, amikor a tatárok Erdélyországba betörték. Élt akkor Szentmártonban egy Biró Gábor nevű ifju, akit leányhaju Biró Gábornak hívtak, mert oly hosszú haja volt, mint egy leánynak. Nagy legény korában is az édesanyja fésülte a haját, még pedig úgy, hogy Biró Gábor magas lábu székre ült: így is szinte földig ért a haja. Szentmár-

tonba is ellátogattak a tatárok, s leányhaju Biró Gábor volt a nép vezére. Merthogy tulon-tul sokáig tanyáztak a tatárok Szentmárton körül, Biró Gábor egyszer, alkonyattájban, kitört a várból, utána a férfiak, verték, hajtották a tatárokat, azok eszük nélkül szaladtak át a Homoródon, Gábor mindenütt a nyomukban. Éppen át akart ugratni a Homoródon, de hosszú haja belegabalyodott a szederindákba. Ahogy ezt látták a tatárok, hirtelen visszafordultak s szegény leányhaju Biró Gábort megölték...

Lám, mennyi mese, mennyi történet, mennyi kép rakódik lelkemre egy napi járó uton! Erdő, mező, hegy, völgy, falu - minden mesél itt. A mesék földje ez - csuda-e, ha szép csendesen mesemondóvá nő az a gyermek, aki most még meg-megremeg a holnapi nagy naptól, amikor majd könyvet ad a kezébe egy tudós professzor, s az olvasás dönti el: beírja-e a harmadik elemibe?

Jaj, mi szörnyű magas hegy ágaskodik elénk Szentmárton tulsó végén! Kanyargós ut kigyózik oldalán, hol meredeken, hol lankásan. Azt mondja édesapám: ez a patakfalvi hegy. Tulsó oldalának tövében Patakfalva. Mind a diák leugrál a szekérről, egy kis hadsereg mássza meg a hegyet, itt-ott rövidítve a kocsit. Fent a tetőn utszéli korcsma hívogat, de itt csak egy hirtelen lehajtott pohár pálinkára szoktak megállni az utasok, aztán Udvarhelyig meg sem állnak. Lent, mély völgykatlanban szorong egy kis falu: Kénos a neve. Bizony, kinos lehet innen a kikapaszkodás. Olyan ez a kis falu, mint egy óriás virágbokréta, melyet a hegy tetejéről dobott le valaki bolond jókedvében. Dió-, cseresznye- és meggyfa: e három fa borítja be a hegynek kapaszkodó kerteket, ártalmas szelektől védetten, minden esztendőben messze piroslik a kénosi meggy és cseresznye, földig hajlik a vén diófák ága. Ma erről híres nekem Kénos. Később messze földön szárnyára kapja a hír: itt maradt meg épségben az ősrégi székel „regös ének”:

Porka havak hulladoznak,
De hó reme, róma.

Nyulak, őzek játszadoznak,
De hó reme, róma!

Itt rejtőzködött ezer esztendőn át a regös ének, észrevétlen, ami nem csuda, hisz elrejtőzött a falu is a világ elől.

Belejtünk, kanyargunk Patakfalvára, már tudom, miért ez a neve. Végigkinlódik a közepén egy köves patak, maréknyi víz benne. És jön utána Árvátfalva: sejtem erről is, hogy mért kapta a nevét. Kicsiny, árva falu ez. Még papja sincs, csak levitája, aki énekel is, néha-néha prédikál is...

Hegy, völgy, hegy, völgy. Jobbra kanyarodunk Felsőboldogasszonyfalva mellett, széles mező terül elém, széles mező közepén igazi folyó: a Nagyöküllő. Már látok egy darabkát a tündérvárosból. Komor redőkbe ráncolt arccal mered rám Budvár, otromba sziklaféjével, reám meregeti éktelen nagy szemeit. Micsoda félelmetes szemek: ezekben - csak baglyok tanyázhatnak. Vajjon gondoltam-e arra, hogy ezt a sziklahegyet, életem könnyelmű kockázásával egykor majd megmászom, vetélkedésből, mert különben kinevetnek a pajtásaim? Nem gondoltam én arra. Félve nézek a mogorva hegyre, melynek tetején réges-régen a rabonbánok tanyáztak. De átellenben az erdőborította Csicsér-hegy már nem volt félelmetes, nyájasan nézett le a rétre, s tövében az öreg vadkörtefa, - no, körtefa, te se gondoltad, hogy majd egykor, őszbeborult fejjel verset írt rólad ez a csudálkozó gyermek...

Jobbra, csendes völgy ölében egy kis kápolna. Hányszor jövünk majd ide! Innét lessük, fordul-e ki a hegy mögül a kocsi, mely értünk jön, s visz haza, haza, vakációra! De a szekér csak nem akar kifordulni a hegy mögül, nosza, kimegyünk a boldogfalvi tetőre, onnét ellátunk Árvátfalváig s nézzük, nézzük, addig nézzük az árvátfalvi fordulót, amíg a szemünk könnyelábad - vivát! Jön a szekér! A Pista! A Fecske! Már hallik is a Fecske csengettyűje...

Csaknem egészen eltakarja szemem elől a „tündérvárost” egy kopár hegylánc: Kuvar a neve. Csupa kő meg omladozó kavics az egész hegy, féltékenyen, irigykedve nyujtózkodik a város elé. Csak egy otromba nagy épületet nem sajnál tőlünk, de ez nincs is bent a városban, ridegen áll egymagában: a kaszánya ez. A „császári-királyi” kaszánya. Persze, német a felírás s fölötte mogorva kétfejű sas terjeszti ki védőszárnyait. Aztán egy hosszú rúd állja utunkat, egész szélességében átfogva azt. Most hallok először ezt a szót: sorompó. S most tudom meg, hogy nemcsak a molnár szed vámot, de a tündérváros is: öt krajcárral vámol meg minden szekeret, s ezért az öt krajcárért szabad véges-végig rázatni magunkat a döcögős kövezeten. Egy-egy hajításnyira lámpások: már gyújtogatja egy létrán álló fehérharisnyás székel. Vastag és vékony, sipító hangon ugatnak a kutyák: most látom először azokat az ici-pici kutyácskákat, melyekről később sül ki, hogy mopszli a nevük, s osztrák tisztek hozták magukkal... Végtelen hosszúnak tetszik nekem a nyilegyenes botos-utca (ma Kossuth Lajos neve ékesíti), néhány egyemeletes ház itt-ott, a többi földszintes, s megállapítom, hogy kevés van azok közt oly szép, mint a Gábor bácsié. Hát ez a tündérváros? De fordul a szekér, elénk tárul a széles piac, hol sorban állnak a dinnyés szekerek s a piac szélén égnek mered kettős tornya a barátok templomának. Talán itt kezdődik a tündérváros? Itt, itt. No, már látom a kálvinista templomot is: csak egy tornya van, de ez aztán torony! És - és - szembe vele egy komoly, igen komoly épület: a kollégium. A kollégium! Nagyot dobban a szívem. Félénken, elfogódottan nézek a vaspánttal borított kapu felé: előtte állnak, álldogálnak nagy és kis diákok, köztük szakállas legények is, s kapu felől a szekerek felé, szekerek felől a kapuk felé össze-visszarepedstek az örvendező szervuszok. Ez a komoly nagy épület már kétemeletes, a másodiknak ablakai a földélből kandikálnak ki, s tetején karcsu torony, karcsu toronyban két csengettyű - be szeretném, ha megszólalnának!

Lankás hegy emelkedik a vén kollégiumtól nem messzire: ennek a tetejéről néz le rám a katolikus templom s szembe vele egy hosszú, emeletes ház: a katolikus gimnázium. Lám, ide lent is, oda fent is, szembenéz egymással Isten és a Tudomány háza. Mely szép gondolat!

Szűk uccákon döcög át a szekerünk, aztán megáll egy kapu előtt. Lejtős udvarra nyílik a kapu, s lejtő aljában búvik meg egy fazsindelyes, tornácos ház: igazi székel falusi ház. Ebben lakik egy becsületes csizmadiamester. Hozzá irányították az édesapámat: az ő felesége sok diákot vállalt, nem ott-lakásra, mert a vén kollégium ad majd szállást nekem is, hanem kenyeret süt, ebédet, vacsorát főz, kimossa az ingecskémet s kócos fejemet hetenként kétszer meg is fésüli...

Későn jöttünk: már annyi diákot vállalt Felmériné asszony, hogy a kisbaconi diákokat nem vállalhatá. De a jószívű emberek ottmarasztanak éjszakára. Édesapámnak ágyat vetnek, a mi részünkre nagy gyékényt teritenek a földre, kiki a párnáját elészedi: kész volt az ágy.

Felméri uram sokáig eldiskurál édesapámmal. Szenderegve hallgatom beszélgetésüket.

- A jó Isten megsegített, - mondja Felméri uram. - Két fiam van: az egyik most Angolországban tanul, a másik a kollégiumba jár. Ha hazajön a nagyobbik fiam, professzor lesz valahol...

Évek multán tudom meg, hogy az a fiau, akiről Felméri uram beszélt, Felméri Lajos, a kolozsvári egyetem tanára, a jeles pedagógus.

Mit gondoltok, nem Isten rendelte-e, hogy én abban a házban aludjam át az első éjszakát, melyben a *Nemzeti nevelés* írója született?

Tíz év mulva, az utolsó éjszakán, ennek a háznak kapujához vezettek el „felszabadult” pajtásaim. Ők beléptek a kapun, én visszafordultam. Legyetek türelemmel, majd elmondom a maga helyén: miért.

HATODIK FEJEZET.

Ebben az író a régi kollégiumot próbálja megeleveníteni,
amilyennek gyermekszemmel láttam.

Átellenben a vén kollégiummal, van egy faszindelyes ház, ebben lakik a rektorprofesszor: nagytiszteletű Kis Ferenc uram. Szekerünk megáll a ház előtt, édesapám leemel egy zsák buzát, én kinyitom az uccára nyíló ajtót, széles folyosójára lépünk: balról Kis uram írószobája, jobbról a lakása. Már több apa és gyermek várakozik a folyosón, fal mellé támasztva állnak szép sorjában a buzás zsákok: ajándék a rektorprofesszor urnak, aki az új diákok nevét egy nagykönyvbe beírja s aki a harmadik elemi osztályba kíváncszó gyermekeket meg is egzaminálja. Az öszülő hajú nagytiszteletű asszony fogadja a szülőket és ajándékokat, paroláz velők, nem győzi köszönni a buzát, a turót, a szilvaizet s minden egyéb jót, na, meg végigélvezi a „csókolj kezet” biztatással előre lökdösött falusi gyerekek kézcsókjait.

- Lám, jegyzem meg magamban, itt is az a szokás, ami nálunk. De nagy a különbség: Benkő bácsinak két csirkét adott édesanyám, a rektorprofesszornak meg egy zsák buzát az édesapám.

Értékes, de ártatlan ajándékok ezek. Minden szülő hozott valamit, egyik sem számíthat arra, hogy az ő fiát Kis uram megkülönbözteti majd a többitől. Egyszerűen: ősrégi szokás ez, a tisztességtudás megnyilatkozásának egyik formája. Hiába hozott zsák buzát édesapám Kis uramnak, félve lépek be az írószobába, amikor a sor ránk kerül. Láttam én már előző nyáron a nagybaconi templom szószékében ezt a kistermetű, szélesvállu, pocakos, kopaszodó fejű embert. Itt, a nagybaconi templomban folyt le az erdélyi református zsinat, s emlékszem, világosan emlékszem a nagy kerek fejre, a nagy csillogó-villogó szemekre; nem feledtem a kissé rekedtes hangot, melyen a felszentelendő ifjú papokat egzaminálta. Ez a kis, de hatalmas ember fog most engem megegzaminálni.

Belekapaszkodom édesapám kezébe, félve nézek föl a nagytiszteletű urra, akinek, úgy tetszett, most nem csillog-villog a szeme, hanem mosolyog szeliden, biztatóan. Még nem tudom, hogy vannak emberek, akiknek mindvégig gyermekszemük van, de érzem, hogy ennek a hatalmas embernek olyan szeme van, mint egy gyermeknek: elmúlt a félelem, bátran veszem kezembe a könyvet, a Kis uram nyújtotta könyvet.

- Nyisd fel, fiam, ahol tetszik, mosolyog Kis uram, aki kicsinységemre való tekintettel a második elemibe akar beírni.

Felnyitom a könyvet, egy pillanatra zavarodottan állok meg: hiszen ez nem magyar könyv! Pedig a betű - „magyar”, de a szavaknak semmi értelme. Latin könyvet nyomott a kezembe Kis uram. Világos hogy a c-t nem olvastam k-nak, a t-t sem c-nek a magánhangzók előtt, de csakugy vágtatok át a sorokon.

- Elég, fiam, elég, simogat meg kezével és gyermekszemével Kis uram, s abba a nagy könyvbe nyomban beír.

Velünk együtt jött be Benedek Sándor bácsi is Zoltán fiával. Egy fejjel magasabb ez a fiú, mint én. Rajtam háziszőttös ruha (édesanyám keze szötte-fonta), Zoltánon urfísi ruha, amint-hogy az is ő: urfi.

- No, fiam, téged nem is olvastatlak, mondja Kis uram s beírja a nevét.

Amikor kijöttünk, mondja Sándor bácsi édesapámnak:

- Ej, de féltem, kedves bátyám, hogy az én fiammal is olvastat Kis uram. Magyarul is akadozva olvas még.

Lám, elég korán észrevettem már valamit, amelyhez hasonlóan gyakran lesz még részem pályám folyamán. Velem nemcsak azért olvastatott próbát Kis uram, mert kicsike vagyok, hanem azért is, mert háziszóttos a ruhám. Mért nem olvastatott próbát Zoltánnal? Mert Zoltánnak bolti ruhája van. Mert Zoltánnak szolgabíró az édesapja, az enyém meg gazdaember.

Még nem léptem át a kollegium küszöbét s már tanultam valamit. Egy szót sem értettem a könyvből, melyet Kis uram olvastatott, s mégis sokat tanultam. Olyan sokat, hogy megfájdult belé - nem a fejem, hanem a szívem...

*

A vén kollegium elé kanyarodik a szekerünk, ott már várnak reánk a kisbaconi diákok. Együtt hordjuk be a kisdíák cókókját egy földszintes szobába. Boda Elek hátára kapja a szalmazsákot, mely hazai szalmától domborodik; Benkő Ádám egymaga viszi az én kis karikás ágyamat, mely valamelyik nagy diák ágya alá fog kerülni; (Vajjon kié alá?) Benedek Jóska meg Anti a ládámat fogják fölön, énnekem marad a tarisznya: bartamisz-körte benne. Legkedvesebb pajtásom, Gergő, aki csak azért jött velünk, hogy még egy-két napot kéz a kézben járassunk-kelhessünk, búsan viszi a turós dézsát meg a szilvaizes fazekat - hej, miért is nincs kedve a tanulásra, most itt maradna ő is! Oly szépen elférnénk ketten egy karikás ágyban...

Két oldalt, a fal mellett három-három ágy, egy meg a szoba közepén, rajta barnult, össze-vissza faragcsált földél: ez az asztal. Nappal asztal, éjjel ágy. Ezen az „asztalon” fogunk majd ebédelni, néha vacsorázni is s ekörül ül esténként tiz nagy és kis diák, magolva egy szál faggyugyertya mellett. Nem lehetetlen, hogy néha-néha két szál gyertya is fog pislákolni ezen az asztalon.

Kétablakos a szobánk, nagytiszteletű Baczoni Ádám uram udvarára nyílik: ő az első papja az udvarhelyi református egyháznak. Ebben a kétablakos szobában tiz nagy és kis diák alszik, ki nagy, ki karikás ágyban, de van köztünk egy kis diákszolga is: ennek már karikás ágya sincs, az ő ágya, az én ládám, az én ládámnak kopasz fedele. Párnája a szóttos kabátka, takarója a zekéje. Soha nem hallottam neve van: Leopold. Mindjárt megtudom, hogy gazdag uriember volt az apja. Tönkre ment, meghalt. Saját kezével vetett véget életének. Édesanyját a bánat vitte sirba. Leopoldon megkönyörült egy nagybácsija, beadta a kollegiumba - diákszolgának, de már sem karikás ágyat, sem párnát, sem takarót nem adott neki. Leopold, amikor először láttam, ládán üldögélt, a más ládáján, az ajtó mögött, félénken szipogott; úgy látszik, épp az elébb sirta ki magát szive szerint.

Diákszolga... Mi ez? Diák is, solga is. Minden szobában három, nagyobb szobákban négy solga, a többi - „tanítvány”. Ki lehetett az a vaskalapos, alacsony gondolkozású ember, akinek agyában ez a megalázó osztályozás gyermek és gyermek közt megszületett? Ime, én „tanítvány” vagyok, mert az édesapám hatökrös gazda; Leopold solga, mert apátlan, anyátlan, koldusnál is koldusabb fiú. „Tanítvány” vagyok, mert édesapám fizet egy esztendőre öt forint 25 krajcárt „tan-” és „lakdíj” címén; egy nagy diáknak, aki öt-hat gyermeket, délután 5-6-ig előkészít a másnapi leckére, öt pengő forintot - egy esztendőre. „Tanítvány” vagyok, mert édesapám Szabó Dánielné asszonynak egy esztendőre huszonegy pengő forintot fizet, aminek ellenében Szabóné asszony minden héten süt nekem három kenyeret egy félvéka lisztből; minden héten egyszer, amikor a sor reám kerül, főz egy nagy fazék levest két font hussal (egy font hus ára hat krajcár); s minden héten vacsorára egyszer egy fazék fuszujkát, melynek megzsírozására 2 krajcár ára szalonnát visz neki - az én szolgám. Az én diákszolgám. Szabó Dánielné mossa ki ingecskémet, gatyácskámat; ő sűrűzi ki a hajamat minden szerdán és szombaton délután. Hát a Leopold haját ki sűrűzi ki? Senki, senki. Törődik-e valaki az ő boglyas hajával s ha boglyas haját ellepik a bogarak? Senki, senki.

Alig kezd nyilni, nyiladozni a szemem, kedvetlenítő igazságtalanságokba ütközik.

*

Hozza az ebédet Boda Elek; ő a „főzető” diákszolga. Több ennél: az én szolgám. Még ennél is több: az én gyámom. Mert ő nagy legény s bár csak második gimnazista, már a huszadik esztendő-tapossa... Unokatestvérek vagyunk: én „tanítvány”, ő szolga. Mi heten, tanítványok, asztal mellé ülünk, a három diákszolga üldögél a ládákon s nézi sóvárgó szemmel, keseredett szívvel, amint kanalazzuk a levest, esszük a főtt hust. Hiszen, vékony ebéd ez, nagy karéj kenyérrel pótoljuk, de én mind azon tűnődöm: mért nem ebédelhet az a három fiu velünk? Boda Elek bátyja, Sámuel, szolgálégény édesapámnál, de ő is, a másik szolgálégény is a mi asztalunknál eszik. A cseléd - a család tagja. Hát Boda Elek, Leopold s a többi Leopoldok mért nem tagjai ennek a diákcsaládnak?

Amikor mi felkelünk az asztaltól, ők is leülnek: megosztóznak a maradéklevesen és huson. Ki sem mossák a tányért, úgy merik belé a levest. Nekik is éppen egy tányér leves jut, mint nekünk; oly kis darabka hus, mint nekünk, de mégis csak maradék ez, mégis csak megalázó ez. Ugy szeretném magam mellé ültetni Boda Eleket, akit én Elek bácsinak tisztelek, hisz jó tiz esztendővel idősebb, mint én; és ugy szeretném magam mellé ültetni Leopoldot, akinek mindig sirásra áll a szája, még ha mosolyog is. Ő, szegény Leopold, mire jutottál! Mesélik a háromszéki diákok, hogy bársonybugyogóban járatta mamája, kényeztette, becéztette, - csuda-e, ha torkát a sirás mindég fojtogatja?

Az asztalfőn a „primárius” ül, a szobafőnök. Benedek György a primárius. Finom, puhatestű fiu. Puha az arca, a keze, a haja, a szénfekete haja, mely gondosan simul fejére. Brassai Benedek János a „secundárius”, a kollegium első hegedűse. Ő osztja ki a levest a tanítványoknak, a primárius osztja 10 szeletre a hust. Mint minden diák, szereti a szegyes hust, s mert ő választ először, mindig az övé a szegy, ez a kemény, porcogós husdarab, mely voltaképpen legkeve-sebbet érő része a marha husának, de hát - porcogós! Ime, újabb igazságtalanságba ütközik alig nyiló, nyiladozó szemem s megállapítom az első hét végén, hogy a porcogós szegyhus éppen tiz esztendő múlva kerül rám, amikor majd én is primáriusa leszek valamelyik szobának. De hallom, hogy kárörömmel beszélnek egyik szoba primáriusáról, aki tavaly is primárius volt, most is az, minden nap megparancsolja a főzető diáknak, hogy olyan hust vegyen, amelyikben nagy darab szegy van. Ezt mindig ő eszi meg s ő a legsoványabb diák a kollégiumban: csupa csont és bőr. Ez kissé lecsöndesíti háborgó lelkemet: lám, a primárius igazságtalan, de igazságos az Isten! Szinte félve fűzöm az előző mondat végéhez: O, sancta simplicitas! Mert egyszer már megégettem a kezemet e felkiáltás miatt. Arról kellett nyilatkoznom, hogy gyermekkoromnak melyik volt a legkedvesebb karácsonya. Az, feleltem én, amikor karácsony reggelén a pajtánkban született egy bocika s édes apám ennek a bocikának a bőgését nekem ajándékozta. Boldoggá tett ez az - ajándék. S hozzá tettem: O, sancta simplicitas! Ő, boldog gyermekkor! És ekkor megírták rólam, micsoda elmaradt ember a gyermekek írója, aki az ostobaságot, a maradiságot magasztalja! Hát, Isten neki, újra kiáltom: O, sancta simplicitas!

Igen, lecsöndesítette háborgó lelkemet a hit Isten igazságosságában. Nem szégyellem: így volt. Nem szégyellem: ma is hiszek benne. Ma, amikor ezer okom arra, hogy megrendüljön a hitem...

Őrizem régi, elfakult írások közt azt a kis füzetecskét, amelybe napról-napra be kellett jegyeznem az első esztendő kiadásait: összesen 55 pengő forint. A liszt s minden egyéb élelmiszer, az espónak nevezett vékony ebéd pótlása - nem számít. Otthon is elfogyasztottam volna annyit, talán többet is. A ruha sem számít: a kalap s a csizmácska kivételével minden a háztól telt ki. Csak néhány forinttal kell vala többet fizettetni minden tanítvánnyal, néhány véka liszttel kellett volna megadóztatni minden tanítvány apját: nagyobb karéj kenyér jutott volna tanítványnak is, szolgának is. S ha a messze jövőendőbe lát a mult, nem tesz különbséget gyermek és gyermek közt: nem szolgáltatja ki egyikkel a másikat, de szépen megosztja

köztünk a munkát. A nagy diákok felváltva járnának a mészárszékre, vinnék a húst a gazdasszonyhoz, délben meg behoznák az ebédet. Felváltva hordanák a vizet a piaci kútról s felváltva vinnék a tányérokat a gazdasszonyhoz, ott tisztára mosnák s úgy hoznák vissza. A kicsi diákoknak maradna a szoba kisöprése. A nagy diák nem subickoltatná ráncosszáru csizmáját a kis diákkal, de kisubickolná maga. Kiki a magáét. Mindenki dolgoznék, erejéhez mérten, amint illenék ebben a diák-köztársaságban, - oh, de sok urfi nem züllik el később, ha így nevelődik!

Igy kellett volna, ugy-e, de nem így volt. Hát hogy is volt? A főzető diák fölkel virradatkor, megy a mészárszékre, még pedig sietve, nehogy társai elhalásszák előle - a szegyes húst. Onnét megy a gazdasszonyhoz, átadja a húst, siet vissza a kollégiumba; ott, ha tetszik, eléveszi a könyveit, magol, ha nem: senki sem kéri számon tőle, vajjon a leckéjét megtanulta-e. A vízfordó is szalad kora reggel a piacra, a szivattyus kutból telecsorogtatja a füles, hosszukás faedényt (*kártyának* hívja a székel), az is siet vissza a kollégiumba. Ha legalább két kártya volna, könnyebb volna a dolga, de egy van s ez hol balra, hol jobbra huzza szegényt, amint hol a jobb, hol a balkezében cipeli. Ő szalad délben a gazdasszonyhoz a tegnapi ebédre mosatlan maradt tányérokkal, mert a kollégiumban nincs meleg víz. Vele egyszerre szalad a főzető az ebédért, akivel bizony meg-megesik télen, amikor síkos az út, hogy elvágódik, ezer darabba törik a fazék, a leves ott fagy meg az uccán, csak a hus marad meg, azt felszedi, hozza: itt az ebéd, egyetek!

Este hol ez, hol az hozza el a fuszujka-vacsorát. Minden este fuszujka! Néha úgy összesül-fő, hogy még az éhes diáknép sem eszi meg. Azzal laknak jól, hogy az összesült-főtt fuszujka közepébe beállítanak egy szál faggyugyertyát, aztán körülülük az asztalt s énekelik:

Gaudeamus igitur,
Juventus dum sumus!

De időnkint puliszkalisztet, turót küldenek hazulról az édesanyák s ilyenkor nagy urak vagyunk: turópuliszkát vacsorázunk. Laetum nuntium (örvendetes üzenet) a hazulról küldött harapnivalóknak a neve s ez közös, ez mindnyájunké: a legfukarabb diák is kénytelen köz-prédára dobni a hazait. De mert a fuszujka a rendes vacsora, fuszujkásoknak csufolnak a suszterinasok, annak csufolnak a pápista diákok is, de nem maradunk adósok a pápista diákoknak s visszakiabáljuk: Lencsések! Igen, a kálvinistáknak fuszujka, a pápistáknak lencse a vacsorája. Egyébként szent a barátság köztünk: a nagyobb pápista diákok gyakran belopódnak a kollégiumba, a kálvinista pajtásokhoz, merthogy nálunk szabadabb az élet, itt füst-tengerben usznak a szobák s könnyen csempésződik be egy-két kupa bor is... De visszatérek a diákszolgákhoz, mert még nem mondtam el a munkájuk javát. Amíg szerdán s szombaton Szabó Dánielné asszonyom az én hajamat sűrűzi, sűrű portengerben uszik a kollégium kettős udvara: az összes diákszolgákat kiharancsolja a „Kontra”, a kollégium legöregebb diákja, aki már teológiát végzett: a rendnek, a tisztaságnak legfőbb őre ő. Ez „közmunka” ugy-e, de nekünk, a tanítványoknak, semmi közünk hozzá. Mi vagyunk a nagy többség, mi piszkíthatunk legtöbbet, tehát a kisebbség söpör, tisztogat utánunk.

De leszállt az est, megszólal a csengő a toronyban, hangja végigcsendül a városon, elszáll a rétre is: jó fertályórát huzza a soros csengető diák, hogy ha valamelyik kint kószál, kapuzárás előtt beérjen a vén kollegium falai közé. Nyolc órakor bedöndül a nehéz kapu, kétszer megfordul csikorogva az idomtalan nagy kulcs, a csengető diák beviszi a kontra szobájába, az ajtó sarkánál szegre akasztja, - most már aki kintrekedt, a kontra hire-tudta nélkül be nem jöhet. Egy osztálytanító teologus s a csengető diák sorra benyitnak a szobákba. Elöl megy a csengető diák, kezében egy vastag, háromszögű bot, a három sima oldal beragasztva papirossal, ezen a három papirszeleten felírva az összes diákok neve.

- Jó estét! - köszön a diák. - Jelen vannak az - urak?

- Jelen! - feleli a primárius, - ha senki sem hiányzik. - Aki nincs jelen, annak a neve után jelt tesz a diák s írásban jelenti a kontrának, hogy ki nem volt otthon.

Van az első emeleten, a lépcső mellett, egy kis szoba, uccára nyíló. Egy asztal, egy szék, egy kis érckályha: ez az egész butorzat. Ide ül be kapuzárás után egy nagy diák, itt várja, lesi éjfélig, vajjon huzza-e meg valaki a csengőt. Sokszor ugratják fel arra járó kapatos emberek, mérgesen csapja be az ablakot, aztán ismét leül az asztal mellé, olvas a faggyugyertya mellett, - vajjon, mit olvas? Bizonyosan Jókai-regényt. Ha diák csenget, leszalad a kontra szobájába, a kulcsot leakasztja a szegről, kinyitja a kaput, följegyzí a belépő diák nevét s azt is, hány óra, hány perckor jött haza. És megy reggel erről a szomorú jelentés a rektorprofesszorhoz: aláírja a diák is, a kontra is. De szemben, a kálvinista templom tornyában tizenkettőt üt az óra s a diák-vigil boldogan siet fölverni legédesebb álmából a másik diákat, aki éjféltől kapunyitásig a vigil.

Hiszen, nem kellemes dolog ez a vigilkedés, ritkán is kerül sor egy-egy diákra, bár csak a hetedik és nyolcadik osztályosok vigilkednek, de a diákszolgák vigilkedése mellett valóságos nagyuri állapot. Mind a három nyílt folyosón egy-egy diákszolga örködik éjfélig s egy-egy éjfél után. Kis diákszolga, nagy diákszolga, mindegy. Sétálnak körben a folyosón, meg-megállnak, ügyelnek: nem surran-e ki valamelyik diák a folyosóra s nem - piszkít-e oda? Ha megesik a baj, s nem éri tetten a tettest, jaj neki! Mert reggel a kontra bejárja a folyosókat, őt követi az éjszaka hat vigilfe s akinek a folyosóján rondaságot talál, azt lekapják a husz körméről - és ráveret a kontra ur szegényre hármát, ha több rondaság találtatott, hatot is. Nagy veszekedéssel, sirással-rivással folyik le ez a körmenet. Az éjfélelőtti vigil esküdzik, hogy ő éjféltor tisztán adta át a folyosót; az éjféltutáni meg esküdzik, hogy amikor körüljárták a folyosót, ott volt a piszok. A kontra igen egyszerűen tesz igazságot: kiporoltatja a nadrágját mindkettőnek.

Ez így, könnyedén elmondva, ugy-e, humorosnak látszik? De képzeljetez egy téli éjszakát, 20-30 fokos hideggel, ami nem ritkaság a székely havasok alján: képzeljetez hozzá egy tizesztendős fiut, akit éjféltor felráznak legédesebb álmából: jere ki, vigyázz reggelig, a meleg szobába visszamenned egy percre sem szabad, - nem égbekiáltó lelketlenség történt-e ezzel a kisfiuval? A kapucsengetésre vigyázó nagy diákok jól befütött szobában olvassák Jókait, ezek meg fagyoskodnak a dermesztő hidegben: csuda-e, ha vissza-visszasompolyognak a meleg szobába, ott ülnek, ülnek a ládán, s egyszerre csak bekoppan a szemük, reggel ott találják a kopasz ládán összezsugorodva, alusznak, álmodnak - vajjon, miről álmodhatik egy ilyen gyermek? És reggel megvan a baj, a szörnyű nagy baj. Itt is egy folt, ott is egy folt. Ki bolond, hogy sötét éjjel, hidegben, lebotorkáljon a második emeletről, az „alsó” udvarba, ahol sötétlik, büzlik egy otromba nagy épület; tapogatózva a vaksötétségben, amikor sietős az útja, igen sietős?...

Rémüldözve gondolok arra ma is: hátha szegény ember az édesapám, s nekem is künn kell dideregnem a hideg éjszakában. Nézegetem a nyolcesztendős gyermekeket, nézegetem, nézegetem: micsoda apró emberke voltam én, amikor leszakadtam az édesanyjai kebelről! Egy beteges, nyurga legény a „gyámom”, a védelmezőm: szegény Boda Elek, akinek utána kárrognak a diákok, s mert folyton az ő sarkában látnak, már az első héten kárrognak utánam is: kár, kár, kicsi varju, kár! Gyenge mellű, köhögős Boda Eleknek csakugyan kissé rekedtes, kárrogós a hangja. Kész a csúfnév: varju. S kész az én csúfnevem is: kicsi varju. Nem győzők most annyit mosolyogni ezen, mint amennyit sirtam akkor. Talán egy gyermek sem sirt annyit, mint én. Egynek a szive sem sirt úgy vissza tán a falujába, mint az én kicsi szivem.

Milyen nagy kedvvel jöttem ide, s szeretnék már hazarepülni! A kisbaconi diákok dédelgetnek, vigasztalnak, egy-egy kárrogó diákot el is püfölnek, de én csak szeretnék hazarepülni,

soha, de soha el nem hagyni édesanyámat, Benkő Gergőt, mesemondó Rigó Anist, s öccsét, Andríst, aki mindig fütyöl s pattogtat kenderostorával... Egyszer meg is kísérem a szökést: míg a kisbaconi diákok kiülöst játszanak a réten, észrevétlen félre sompolygok, megyek, mendegélek az öreg fűzfák közt. Nem messze fehérlik az ország útja: ha én ebbe beleállok, addig megyek, mendegélek, amíg szépen hazaérek. Kikerülök az országútra, felém mosolyog egy falu, Udvarhelytől egy futamodás. De a diákok észreveszik eltünésemet, hallom a kereső, kiabáló hangjukat, aztán egyszerre csak megpillantnak, rosszat sejtnek, megfutamodnak, megfutamodom én is: a falu végén érnek utól. Keservesen sirok: eresszenek, eresszenek, haza akarok menni!

- Haza? - nevetnek a diákok - hiszen ez az ut Csikországba vezet!

Kisül, hogy éppen ellenkező irányban akartam megszökni. Nagy, négyszögű tábláról lemered rám a falu neve: Bethlenfalva.

Szép gyöngén kézen fognak, úgy vezetnek vissza a rétre, onnan be a városba, ott is a piacra, ahol sorban állnak a gyékényfödeles szekerek, szekereken sárgadinnye, görögdinnye, szőlő. Benkő Ádám vesz egy nagy sárgadinnyét, azt szeletekre vagdalja, mindenkinek jut egy szelet. Vesz szőlőt is s biztat: egyél, Elekecske, egyél. Eszem, eszem s szép lassan megvigasztalódom. Arcomon felszárad a könny s vidám kedvű diákok közt felvidult szívvvel megyek vissza a vén kollégiumba.

*

Négy elemi, nyolc diák-osztály: ez a vén kollégium. Az elemi osztályosokat cellistáknak nevezik. A diák-osztályokba járók; kolégyisták. Az első és második elemi osztály növendékei majd mind városi gyerekek. Csak azokat a falusi gyerekeket degradálja le a második elemibe Kis uram, akik még sillabizálva olvasnak. Csudálkozva látom, hogy az első s második elemisták közt is alig akad oly kis fiu, mint én. Ugy látszik, gyermekük iskolabajáratásával az urak sem sietnek. Kiki akkor adja iskolába a fiát, amikor neki jól esik. Talán még az urak sem sejtik (hát én hogyan sejténém?), hogy svábhegyi villájában most törí fejét a népiskolai törvényen Eötvös József, akinek *Megfagyott gyermek*-ével Isten házában megrikattam a kisbaconi fejérnépeket. Ez a törvény fogja iskolába kényszeríteni a hatéves gyermeket. Ez a törvény fogja megakadályozni, hogy egy osztályban, egy padban szorongjanak kamaszodó fickók s öklömnyi emberkék. Az osztályban, amelybe én belépek, ez a kép: kamaszodó fickók, 10-12 éves fiúk, s ezek seregében egy félénk, szepegő fiucska, akinek szeméből egy tréfás szó is könnyet fakaszt. A tanító, hosszú, nyurga, teológiát végzett diák, a második osztályból feljötteket ülteti az első padokba, mégpedig grádus szerint: legelől a kitünők, aztán a jelesek, jók, elégségesek. Ők a „beérkezettek”, akárcsak azok az írók, akik a közhit szerint (néha annak ellenére) - beérkeztek, szóval: megilleti őket az első hely, még ha nem is illeti meg... Mi, most jöttök, vagyunk a kezdők, tehát hátul a helyünk. Alig van köztünk néhány úri-gyermek, a nagy többség, az egész osztálynak nagy többsége gazda- meg napszámosgyerek. A háromszéki meg erdővidéki fiúk fekete meg szürke posztóharisnyások, egyik-másik vitézkötéses brassói posztónadrágban feszít, az udvarhelyszéki fiúk fehérharisnyások: itt még ragaszkodik a nép az ősi színhez... A fekete meg szürke szint elnyomja a fehér. Fehér harisnya, durva, patkós csizma, magastetejű, széleskarimájú kalap, kurta zeke, mely alól kivillan a kendering, sőt az is oly kurta, hogy a harisnyakötésből mindegyre kisiklik: ezeken a fiukon a ruhának egyetlen darabja sem árulja el, hogy - diákok.

No, de türelem, majd kicsinosodnak szép lassacskán ezek a feketére sült arcú fickólegénykék és sokan előkerülnek majd a második, de még az első padba is.

Szeretnék valahol helyet találni, s addig löknek, lökdösnek hátrább, míg szerencsésen hátra taszigálnak a legutolsó padba. Tovább nem lehet, mert ennek a padnak a háta már a falnak támaszkodik. Itt huzódunk meg Leopolddal, szorosan egymás mellett: egy az, mert szeretjük egymást, más az, hogy Leopoldnak nincs könyve, nekem pedig van. Ránk illik a nóta:

Én is árva, te is árva,
Bujjunk egymás árnyékába!

Kettőnk közt ugyan ő az igazi árva, de félárvának én is beillek, oly igen gyámoltalan, félénk, gyenge szívű vagyok.

A tanító szomorúan, mai szemmel visszanézve: csüggedten lépdegél az első pad előtt, meg-megáll, hosszan eltűnődik, mint hosszulábu gólyamadár: mit kezdjen ezzel a mindenünnen összeverődött, 70-80 főnyi csapattal? Végre felszólítja az első fiút: olvass. Egész héten nem csinálunk egyebet: olvasunk. Nem akarok hinni a fülemnek: az első padbeliek is baktatva, vontatottan olvasnak. A második, harmadik padbeliek el-elakadnak, sillabizálnak. Mire a sor reám kerül, már nem az vagyok, aki néhány nappal elébb. Ott áll a gólyalábu tanító az utolsó pad szélén, fejét szüntelen hajtogatja, közbe-közbe mondogatja: jól van, jól van, én meg olvasásközben is észreveszem, hogy az első padbeliek, meg a többiek is hátranéznek s hallom, amint suttojják: a kicsi varju, a kicsi varju.

Hiszen a kicsi varju csuffá tette a városi gyerekeket, de az olvasás mégis csak sirással végződik.

- Mért sirsz? kérdi megütődve a tanító.

Nem felelek.

- Mért sirsz? kérdi újra.

Nem felelek.

Akkor feláll Leopold s mondja:

- Azért sir, instálom, mert kicsi varjunak csufolják.

Nádpálca volt a tanító kezében, mérgesen lecsapott az asztalra: Csend! Elnémult az osztály. Aztán egyszerre huszan is felálltak, csupa falusi gyerekek, úgy mutogattak a városiakra: Ez is mondta: kicsi varju! Az is mondta: kicsi varju! Erre meg felálltak a városiak s kórusban kiabálták: Nem igaz! Nem igaz!

Látható ebből, hogy a falu és város harca nem az Urnak 1919-ik esztendejében tört ki, - régibb keletű az.

- Csend! Csend! - csattog a nádpálca a padon, majd városi és falusi gyerekek hátán elegyesen - s ezzel falu és város harca elintéződik...

El, az osztályban, de kitör újra, amint az udvarra kikerekedünk.

- Kicsi varju! Kicsi varju! - kiabálják felém a városi gyerekek, aztán szaladnak is, bizony, nem előlem, de a kamaszodó fickók elől. A kit megfoghatnak, döngetik, öklözik, földhöz vágják, a porban meghengergetik: nesze, nesze, porcellánfenekű! Kell-e még? A következő napokban már csak ritkán s nagy messziről hallom: kicsi varju! Kicsi varju! - s egyszerre csak vége szakad falu és város harcának az én kicsiségem körül. De még sokáig idegenül, félve nézem a bársonybugyogós fiukat. Ugyan, sejthettem-e, hogy majd egyszer egy ilyen bársonybugyogós fiu szíve forr össze a szívemmel... Hogy kart karba öltve, összefonódva sétálunk a Küküllő partján? Ábrándozunk, fellegvárákat építünk, jósolgatva egymásnak nagy szép jövőn-

dőt, babérkoszorút. Együtt keresi, szedegeti a székely népköltészet vadvirágait, a bársonyruhas s a posztózekés fiu - ugyan, sejthettem-e?

A jövődő nekem még a szüreti vakáció. Már csak annyira van a jövődő, hogy a hat heti „diligenciából” eltelt négy hét, két hét múlva jön a Pista meg a Fecske, hazaröpitenek édesanyám kebelére. Az osztály, különösen reggelinkint, összefoly a szemem előtt, mintha köd gomolyogna a borzas meg a sima fésült fejek fölött. Mintha falra vetett árnykép volna a gólyalábu tanító. El-elsuhan az első pad előtt, meg-megáll, néha falnak veti a hátát, s ilyenkor úgy érzem, hogy rám mered a szeme. Félve huzódom Leopold mellé, bár szóról-szóra, betüröl-betüre bevágtam a leckét - igen, így kívánja ez a szomoru ember, így kívánják a többiek is mind: tanítók és professzorok. Magolunk és magolunk. A bátrabb gyerekek „kihívják” az előttük ülőt s ha eredményesebben magoltak, ott mindjárt helyet cserélnek. Meg-megesik, hogy egy órán tiz-husz grádussal is alább kerül, aki a leckét szóról-szóra, betüröl-betüre be nem magolta. Hiába tanítja a Szentírás, hogy „a betű öl, lélek az, mely megelevenít” - lelketlenül ölnek a betűvel. A gólyalábu, szomoru tanító soha semmit meg nem magyaráz, csak olvastatja, hol ezzel, hol azzal a holnapi leckét s óra végén kiadja, hogy hányadik laptól hányadikig kell szóról-szóra, betüröl-betüre bevégnünk. Közbe-közbe rácsap hol az asztalra, hol valamelyik padra nádpálcájával, ha erősen zümmög-zümmög a méhkas türelmetlenkedő népe: ez a magyarázat. Engem nagy ritkán szólít fel, mivelhogy a holnapi lecke felolvasztatásával s a kihívásokkal telik el az óra. Gyámoltalanul huzódom meg Leopold árnyékába, nem hívom ki az előttem ülőt, mert nem akarom elhagyni legjobb barátomat, aki, szegény, nehezen tanul: még nem tudom, azért-e, mert gyenge fejű, vagy azért, mert lelke folyton egyebütt jár, bizonynyal legtöbbet az édesapja s anyja sirja körül. De ha nem is ragaszkodnám Leopoldhoz, nincs merszem a kihívásra: hátha egy szót elvétek. Érzem, hogy már rég az első padban ülhetnék, de nem akarok ott ülni. Én már sok zsoltárt tanultam a kisbaconi iskolában s benne volt egyikben ez a sor: A csufolódóknak nem ül ő székébe... Egy-egy bátrabb falusi fiu a kihívásokkal előkerült az első meg a második padba, én is elé év végén a másodikba, a grádusban 16-odíknak. „Szinegyesem” volt mindenből s mögöttem még négy-öt fiunak. Vagyis: 20 gyermek szóról-szóra, betüröl-betüre vágta be a leckét. A negyedik elemi végén, kihívás nélkül nyomulok előre hatodik kitünőnek s jutalomkönyvet is kapok, egy kis könyvecskét: az Uj testamentumot. Kapok könyvet, de nagy ára van ennek: el kell hagynom Leopoldot. Már csak a szobában, az udvaron bujhatunk egymás árnyékába, ő, szegény, ott rekedt az utolsó padban. Ki sug neki ezután?

Maradt-e valami lelkemben mindabból, amit a harmadik, meg a negyedik elemiben tanultam? Nem maradt egyéb: egy könyvnek a címe. A magyar nemzet története az, írta Rajcsányi János. Minden fejezet fölött egy-egy királynak a neve s a név alatt: mettől meddig uralkodott. Ezzel az egy könyvvel tanultam többet, mint amennyit a kisbaconi iskolában, egy könyvvel többet két esztendő alatt. A Flóri könyvét, melynek hatéves koromban minden versét tudtam, ma is szinte végig tudnám mondani; István bácsi kalendáriumának nem egy történetét máig sem feledtem el; ma is látom a képet, amint Doboz Mihály lovára kapva hitvesét, száguld az üldöző törökök elől s Kisfaludy versének (Doboz Mihály és hitvese) még a betűit is látom; Eötvös *Megfagyott gyermeke* kitörülhetetlen gyermekkori emlék, s im, a kollégium két esztendejéből csak egy könyvem maradt meg. Egy könyvem s két tanító: mind a kettő hosszalábu, nyurga legény. Az egyik szomoru, a másik jókedvű, ráncos, recsegős-ropogós csizmában illegő-billegő: járás közben, ülés közben is mindig rezegteti a lábát, mintha mindig rezgős polkát járna. És volt ennek a lábát rezegtető tanítónak egy oly hosszú füzfa vesszeje, hogy a szoba egyik feléből a másik felébe ért. Ott hevert ez a vessző éjjel az ágya mellett, s virradat felé, amikor legédesebb a gyermek álma, felvette ezt a vesszőt, és átsuhintott az ő meleg ágyából mindazon ágyakra, amelyekben még a gyermekek édes hajnali álmukat aludták. Ez a

vessző engem is fel-felébresztett... Otthon az édesanyai csók, itt a vessző: sem ezt, sem azt soha, soha el nem felejttem.

Este 10 óra előtt nem szabad lefeküdni a gyermekeknek. A nagy diákok lefekszenek, amikor éppen nekik jól esik, az apró emberkéik meg ott ülnek, üldögélnek a nappal asztal, éjjel ágy körül, egy szál faggyugyertya mellett magolnak, bóbiskolnak s tiz órakor a rezgőpolkás tanító, ha ugyan nem alszik, felkérdezi a leckét. Aki eldarálja, lefekhetik; aki nem, ott marad éjfélig is. Reggel öt órakor felkelés. Tél van, még csak hét órakor kezd virradni. Ismét a faggyugyertya mellé telepszünk, álmosan, fáradtan, kedvetlen, szüntelen cáfolva, de hiába, hogy „a hajnal a Muzsák barátja”...

Szeretnék, úgy szeretnék ide rajzolni valami édes, kedves emléket abból a két esztendőből s csak egyet, egyetlenegyet találok: amikor a harmadik osztály egzámenje után, a kisbaconi diákokkal gyalogszerrel indul a kilencedik esztendőbe járó gyermek - haza. Ma is fel-felkacag a lelkem, ha nézem apróbb unokáimat s akkori magamat hozzájuk méregetve, erre az utamra gondolok. Délben vágunk neki a nagy utnak, szénás csürben hálunk meg, aztán neki a Rika-erdőnek, ott Benkő Ádám somfabotot vág, megfogja az egyik végét, én a másikat, így huz maga után. Vasárnap, férfiak, asszonyok a kapuk előtt üldögélnek, rajtam igen sajnálkoznak a fejérnépek, de én vidámlelkű vagyok, repdes a szívem: már látom a falunk tornyát - már otthon is vagyok; édesanyám összezsapja kezét, nem akar a szemének hinni; ölel, csókol, aztán lehuzza csizmácskám, ágyba fektet, vizes ruhával borogatja égő talpamat és térül-fordul, visszaröppen hozzám egy tányér erdei számócéval - - oh, édes jó anyám, ennek az epernek illata, ize a kisbaconi temetőkertig kísér el engem!

HETEDIK FEJEZET.

Ebben sok minden közt két különös emberről
s egy igen szomorú temetésről lesz szó.

Már harmadik esztendeje koptatom a vén kollegium udvarát s még csak messziről, félve bámulom a professzor urakat. Voltaképpen oly kevesen vannak, hogy az csupa csuda. A négy elemiben s a négy alsó, gimnáziumban teológiát végzett, szakállas diákok tanítanak, csupán egy professzor ereszkedik le közénk: Pataky Pál. Az állat-, növény-, ásvány- és vegytan professzora ő. Kevesen vannak, de így is alig győzi a csengető diák reggel 7-8 óra közt végigjárni őket s jelenteni alázatosan, hogy a professzor urnak ma, ettől eddig, ebben s ebben az osztályban - órája van. A napról-napra váltakozó csengető diákoknak kell ezt számon tartaniuk, nem a nagytiszteletű professzoroknak. Amikor kinek-kinek ezt jelentette, nyargal vissza a kollegiumba, fel a csengettyűs toronyba, lesi, várja, mikor kongat nyolcat a kálvinista templom toronyórája s osztályba csengeti a diákokat. De két csengető diák van, az egyik a folyosó nyitott ablakából lesi a professzor urakat, s amint egynek felbukkan az alakja, aztán megy, mendégél lassan, méltóságosan az osztálya felé: bekiált a tornyocskába, mire megszólal a csengettyű, végigkíséri szavával a professzor urat. Külön-külön mennek rendszerint, s egy fertály óráig, kevés szünettel, szól a csengettyű, hirdeti mindenkinek, akiket illet, hogy: némuljon el a földi lárma, mert jön, jön, közeleg Isten után a legfőbb hatalmasság. Gyáva kicsi szívem összeszorul, ha nagy ritkán e félelmetes emberek valamelyikét megpillantom, de lassanként felnyilik a szemem s csudálkozással látom, hogy azok a nagy diákok (a legtöbbje szakállas legény) nem igen félnek a professzor uraktól s a „földi lárma” csak akkor némul el, amikor nyílik az ajtó s akkor sem mindjárt, de lassan-lassan, igen lassan némul el. Az ősidőkből átöröklődött ceremóniák már haldokolnak. Haldokol a professzor urak csengettyűszóval való kísérése is. Csak messziről félelmetesek e nekem oly hatalmas emberek, azok a nagyszakállas diákok meg csak a mathezis professzorától félnek: egy az, hogy a mathezis igen nehéz tudomány, más az, hogy nagytiszteletű Korondi uram szörnyen goromba ember. Hiába szór néha villámokat Kis uram gyermekszeme, egy-két hizelkedő szóra lecsendesül, arca, szeme mosolyog. Esztendőről-esztendőre eljátszák neki ugyanazt a komédiát, amikor a világtörténelem folyamán a forum romanum megelevenítésébe kezd, így: De hah! Mi ez? Mi zaj? Micsoda pokoli lárma? Állatok bögése. Emberek orditozása. Asszonyok jajgatása. Gyermekes sikoltozása - és egyszerre valamennyi diák felugrál, egymás hegyén-hátán rohan az ablakhoz: látni, mi van odakint.

- Csak tessék, tessék vissza, mosolyog meglegedetten Kis uram, - a forum romanumról beszélnek.

Szeretném ide varázsolni a nehéz lélekzetű ember egy-két szó után meg-megpihenő, rekedtes hangját; ide varázsolni diadalmasan körültekintő gyermekszemét, mely hisz, szentül hisz a diákriadalom komolyságában, esztendőről-esztendőre, az első órától az utolsóig hisz...

Mint a vasgereben foga, oly egyenes, szurós Korondi professzor szakállának, bajuszának minden szála. Szurós a szeme is. Egyetlenegyszer láttam mosolyogni tíz év alatt. Volt egy szép kis leánykája, az a szép kis leányka egyszerre csak elkezdett bicegni, aztán sorvadt, sorvadt, elsorvadt, kivitték a temetőbe s akkor valami különös keserű mosoly ráfagyott a marós szemű ember ajakára: szúrt a szeme, fagyasztott az ajka - talán nem is volt igazi mosolygás, amit én láttam, egyetlenegyszer...

Hiányzik most nekem, hogy nem ismerhetém Mogyoróssy Szőke Józsefet, a filozófia s költészet professzorát. Ő még abból a régi világból való ember, aki nem viselt bajuszt, simára borotvált arccal filozofált s irogatta verseit, rettenetesen rossz verseit. A versei igen rosszak

voltak, de nagy, jó szíve volt: gyönyörű rétet hagyott a kollegiumra, s *a szegény diákok részére* mindenféle alapítványokat. Mindössze annyit kötött ki, hogy halála után a kollegium a verseit adja ki. Ki is adták. Egy-két példány ha elfogyott belőle, esztendőkön át lepte a por Mogyoróssy Szőke József verseit a kollegium könyvtárában, mignem jutalomként szétszótották köztünk. Jutott belőlük a szekundás diákoknak is. Két esztendőben ez volt a jutalomkönyv. Hűségesen végigolvastam a talpig magyar s talpig rossz poéta verseit, ime bizonyság ez a négy sor:

Küküllő partján vakarni
Sok pénzt csinál marhabőr,
Nem kell dolgot nem akarni,
Ha német, magyar embőr.

S hogy magyarázója legyek e derék ember költészetének: az első két sorból azt tudjuk meg, hogy az udvarhelyi bőrcserző vargák, akik a Küküllő partján vakarták a marhabőrt, sok pénzt csináltak ezzel; az utolsó két sor meg azt mondja, hogy akár német, akár magyar az embőr, a munkát ne kerülje. Jól beszélt, bölcsen beszélt, nagytiszteletű uram, s igen szép volt a kertje, melyet ránk hagyott; ott én igen sokat andalogtam, igen sok rossz verset faragtam - legyen az emléke áldott!

De talán ideje már, hogy bemutassam a különös embereket, akiket a fejezet élén bejelenték. Ihol már jön is az egyik: két botra támaszkodva, nagy óvatosan tipeg egy magas, széles vállu, szintelen, puffadt ábrázatu ember. Nagy kerek okuláré mögül előre mered két nagy szem, nem néz sem jobbra, sem balra, mindig csak előre. Kevesen köszönnek neki az uccán: a szélütötte, kesernyés szavu, csipkedő, minden szavával maró embert, ha lehet, kikerülik. Javakorabeli ember, de családja nincs. Két öleb a családja, ezeket becézi, embert nem szeret, őt sem szeretik. Ma különcknek mondanók Pataky Pált, de én e pillanatban gyermek vagyok, falusi gyermek, nem szabad még ismernem e szót, sőt, ha jól utána gondolok, a különös szót is aligha ismerém. Igen, jön, jődögél ez a végig megmerevedett ember. Belép a mi osztályunkba, nagynehezen felkapaszkodik a katedrára, hol feltolja, hol letolja pápaszemét, megmerevedik az egész osztály - megmerevedett professzor, halálos csendbe merevült gyermekek. Jaj, Istenem, de szeretnék a padok alatt visszabujni az utolsó padba, Leopold mellé. De itt kell szoronganom az elsőben, mert úgy tetszett a rezgőpolkás tanítónak, hogy a hatodik grádusba emeljen. Őt fiu ül előttem, mind az öt urfi. Már kezdünk barátkozni, de jön ez a különös ember, szeme rámered az első padra, sorba állítja fel az előttem ülőket. Kikérdezi, melyik kinek a fia. Mind az ötnek ismeri az apját s mind az öt gyermekhez van valami bántó szava. Látom, világosan látom, hogy az urfiságuk miatt bántja őket ez az előkelő uri családból való ember. Amikor rám kerül a sor, előbb a pápaszemen át mustrál, aztán magas, széles homlokára tolja a pápaszemet, kövér tokája mint egy teli zacskó fityeg az állán, néz, néz, aztán színlelt csodálkozással kiált fel, kissé selypítve, kényesen:

- Jól látnak semeim? Mi azs apád, fiam?

- Gazdaember, - mondom s reszket a lábam, vacog a fogam.

- Gazsdaember? - álmélkodik a megmerevedett ember s majd keresztül szur a szemével. - Gazsdaember? S te hatodik vagy? Talán a te apád is vacsoráztatja a tanító urakat?

Zavarodottan állok, szeretnék a föld alá bujni. Mit feleljek erre?

- No, sólj, fiam, sólj, - mondd meg az igazsat.

Alig tudom visszafojtani a sirást, nagynehezen nyögöm ki:

- Az én édesapámnál nem vacsoráztak.

- No, fiam, ezst beirom a könyvecskémbe. Van egy fiu, kinek azs apjánál nem vacsoráznak a tanító urak s mégis hatodik.

Mindjárt elé is vette a könyvecskéjét, aranyos nyelű ceruzájával belefirkált valamit.

Hiszen, való igaz, hogy utánam még következett néhány urfi az első padban - ha úgy tetszik a rezgőpolkás tanítónak, nem ültet elébük, s bár ne is ültetett volna: lám, ez a szerencsétlen természetű ember most rám uszítja ezeket a fiukat, falu és város harca újra kitör. Való igaz az is, hogy a tanító urak el-eljártak ebédre, vacsorára a városi, meg a közel falusi uri szülékhez, de ez, ugy-e, így volt mindig, mióta a világ világ s így is lesz minden időkbén. Ugyan, kik voltak ezek a tanítók? Kisgazdák, napszámosemberek, szegény özvegyek fiai többnyire, akik diákszolgácul éheztek át a kollegiumot: aztán mentek a nagyenyedi teológiára, ott folytatták az éhezést az ingyencipón s négy év leteltével visszajöttek a kollegiumba osztálytanítónak. Egy szobában laktak velünk; ugyanazt a sovány ebédet ették, amit mink. Jövedelmük: vajmi csekély fizetés, s amit a három sátoros ünnepen szereztek mint legátusok. Bizony, rájuk fért, ha egyszer-másszor gazdagon terített asztalhoz ülhetének. S csuda-e, ha kedveztek a vacsoráztató szülék fiainak?

Mi tette ilyen kesernyéssé, kegyetlen szókimondóvá ezt az embert, nem tudom. Sokat suttogtak titokzatos, rejtelmes életéről, ami a gyermekagynak érthetetlen kaosszá zavarodott, s ma is csak sejtem, hogy miért huzódott vissza az emberektől, s mért csipte, marta azokat, akik utjába akadtak. Professzortársait sem kímélte, szemünk láttára, fülünk hallatára szégyenitette meg Kis uramat, aki, szerencsétlenségére, épp akkor tévedt be az osztályunkba, amikor ez a kesernyés ember prelegált nekünk. Mert prelegált s nem adta fel a leckét, mint a tanítók: ettől a laptól eddig szórul szóra, betüről betüre magoljátok be. Egészen más emberré vált, amint az ő kicsi tudományát (mert aligha volt nagy) közölte velünk. Áhitattal tapadt szemem a kövér tokára, úgy tetszett nekem, hogy ebből a hol felhuzódó, hol leereszkedő zsirzacskóból száll ki az a sok-sok érdekes dolog, amit egyik-másik állatról elmesélt nekünk. Igen élveztem csendes, halk, gügyögő beszédét, s mintha hájjal kenegetett volna minden szava, különösen azok a szavak, melyekben z meg sz fordult elő: a z - zs-vé, az sz s-sé lágyult az ő ajakán.

Igen, belépett Kis uram, mi felálltunk illendően, de még nem is inthetett, hogy ülünk le, a rettenetes ember szeme rámeredt Kis uramra s mondá, amint következik:

- Servus, Feri! Tán tüt áruls?

Kis uram arca lángba borult, zavarodottan hebegett valamit s kisompolygott az osztályból... A megdöbbenés, visszafojtotta az önkéntelen elékvánkozó kacagást. Hiszen, Kis uram rektor-professzor volt, első a professzorok között. Joga volt belépni minden osztályba, megkérdezni a professzorokat, a tanítókat: meg vannak-e elégedve az osztállyal. S im, szót se szólhatott, szégyenkezve sompolygott ki ez a hatalmas ember, akire én szorongó félelemmel néztem eddig.

*

Első eminensnek lenni nagy dicsőség minden időkbén, de ez a dicsőség terhes dicsőség: minden nap, minden órában készen kell lennie arra, hogy a második eminens kihívja. Tizenhuszan figyelik, hogy minden tárgyból jól bevágta-e a leckét s jaj öneki, ha rajtakapják a nemkészülésén: összesugnak a második eminenssel, biztatják: hívd ki! Itt az idő, most vagy soha! Nem tréfadolog ez. Az első eminens élete merő nyugalanság. Ujra meg újra szerencsét próbál a második eminens. Ezt is ostromolja a harmadik. A harmadikat a negyedik. És így tovább. Egy-egy eleveneszű, fáradhatatlan magoló egyszerre csak előretör a második padból az elsőbe s nem nyugszik meg, amíg az első eminens mellé nem kerül: szakadatlan ostrommal most ezt nyugalanitja. Micsoda nagy lelki nyugalanság ez a gyermeknek, aki ott ül az első pad élén s látja, mint közeledik hozzá a veszedelmes ellenfél: tegnap még tizedik volt, ma már

ötödik, holnap - ki tudja, mit hoz a holnap? Jaj de szép volna, de nagy öröm volna, ha a félévi egzámen után azzal köszöntenek be otthon: Első vagyok, édesapám! Végiggondolom ezt az örömet, de hirtelen nagy nyugtalanság száll meg. Nem is merek arra gondolni, hogy kihívjam az előttem ülőt. Valami azt sugja nekem, hogy ez a különös ember egyszerre csak megragad az üstökömnél fogva s az első eminens helyére ültet. S valóban, aki maga is urfi volt, még pedig - mondják - igen előkelő urfi, óráról-óra csipkedi, mardossa az urfiakat, aztán egyszerre csak lecsap a mennydörgős menykő: föltesz egy kérdést az első eminensnek, nem tud megfelelni rá: ülj le! Tovább kérdi a másodikat, a harmadikat, a negyediket, az ötödiket: ülj le, ülj le! Rám kerül a sor, reszketve állok fel, ráhibázok a kérdésre, mint a kocavadász a nyulra, ennek a különös embernek elég ennyi, hogy az első eminens helyére ültessen.

- Te lesel ezután az első! - hirdeti ki diadalmasan a verseny eredményét s hogy még jobban megkeserítse a legyőzöttek lelkét, hozzáteszi: Holnap délután jere fel hozzám!

- Igenis, - hebegem félénken, szorongva, miközben a volt első eminens sirva borul a padra.

Ne mosolyogjatok, dráma, igazi dráma ez, apró emberek drámája ez. Sir a legyőzött s a győztes a győzelmének nem örül. Már-már megbarátkoztak velem a fiuk, most bizonyosan gyűlölni fognak... Nincs örömöm az elsőségben!

Hamar hire fut a kollegiumban, hogy „már megint mit csinált az a bolond Pataky”, de a falusi gyerekek ujjonganak, éljenzik az igazságot, olyan erősen éljenzik, hogy az osztálytanítónk dühösen kergeti szét őket. Egy kis, vörösképű ember most a tanítónk, az ő szobájában lakom, s látva-látom, hogy nem örül a diadalomnak. A „gyámom”, Boda Elek is szomorúan mosolyog, közben mindegyre a melléhez kap, görcsös köhögés fojtogatja, arca oly sápadt, hogy ijedten nézek rá. Már tul van a husz esztendőn, volt egyszer sor alatt is, s még csak egy osztállyal lépett elébb, amióta itt vagyok. Ismételte a második osztályt, most ismétli a harmadikat: Istenem, Istenem, milyen furcsa lesz, ha egyszerre csak egy osztályba kerülök Elek bácsival! Fél-e, nem-e ettől a gondolattól, nem tudom, de félek én. Fáj kicsi szívemnek, hogy ez a nagy, nyurga legény óráról-óra zsugorodik össze, - miért is nem marad otthon? Turná a földet, mint a bátyjai. De az együgyű szülőknek sejtelmük sincs arról, hogy ez az ifju kétségbeesett harcot folytat a betűvel. Azt sem látják, hogy már rég eljegyezte a Halál, ők csak azt látják, hogy gyenge, vézna, paraszti munkára nem való, de éles a hangja, megtölti a templomot s maholnap „kiszáll” valamelyik eklézsiába, dicséri az Urat! Köhög, köhög, folyton köhög? Ettől a falusi ember meg nem ijed. Hány embert hallottak köhögni az emberi kor végső határáig! Hát csak köhögj, szegény fiu, köhögj. Amit a szülei nem tudnak, ő tudja jól: el van jegyezve a Halálnak. Hogy lehull a sárguló falevéllal. Ő azt is tudja, hogy szük mellében egy vacogató téli éjszakán fogant meg a Halál csirája. Ott, a nyílt folyosón. Ahová éjfélkor állították ki. Örködni a folyosó tisztaságán. Mind tudjuk, csak az apja, anyja nem. Doktor az ő tüdején soha nem hallgatódzott. Köhögésével soha senki nem törődött - mit tehet egyebet a szegény parasztfiu: egyszer csak leesik a lábáról, ágyba fektetik, ahonnan „többé már föl nem kel.”

Hát igen, Boda Elek szomorúan mosolyog az én diadalom hallatára, de másnap anyai gondossággal öltöztet az audienciára, kifényesíti patkós, kopogós csizmácskám, kikeféli a port a harisnyámból, az ujjasomból, a kalapomból; csokorra köti a nyakkendőmet, hátrafésüli a hajamat s úgy kísér el a botos-utcába, be annak a keskeny háznak az udvarára, melynek emeletén egymaga lakik a különös ember. Felkísér a jó fiu a garádicson, be is csönget helyettem az ajtón. Öregasszony fogad, annak átad: a professzor ur rendelte ide ezt a fiut.

- Jaj, lelkem, fiam, mit csináltál, hogy iderendeltek! - renyekedik az öreg asszony.

- Nem csinált ez semmi rosszat, nénémasszony, - felel helyettem Boda Elek s bátorit engem: ne félj, köszönj bátran, de nehogy kezet csókolj, mert a kézcsókolást igen utálja.

- Ne, lelkem, ne, - int az öreg asszony is, s azzal kinyit egy ajtót. Két öleb szalad elém mérges csaholással, de az öreg asszony leszidja s szégyenkezve kullognak félre. - Erre, fiam, erre, - s újra ajtó nyílik: nagy, tágas szoba közepén, aranyozott szegélyű karosszékben ül a különös ember. Diszes hálókabát rajta, a nagy, vörös bojtok szinte földig érnek. Valóságos virágerdő körötte. Csuda nagy növények, csebrekben, széles, sima levelűek, meg vastag, a kövérségtől majd kihasadó, tüskés levelű növények: te már sejtet, művelt olvasó, hogy pálma volt az egyik fajta, kaktusz a másik. S a virágos virágok egész erdeje. Virágok, nekem teljesen ismeretlen virágok. Nagy az örömem, mikor egy-két ismerőst fölfedezek: sárga violát, fehér violát, fuksziát, szekfüvet.

A különös embernek könyv a kezében. Pápaszemét feltolja a homlokára, hosszan rám mered a szeme, idegenül néz rám.

- Ki vagy te, mi vagy te, mit akarsz, fiacskám?

- Azt parancsolta tegnap professzor ur, hogy jöjjenek ide.

- Mit beszélsz, fiam? Nem parancsoltam én, csak mondtam. Igen, igen, - tologatta föl, le a pápaszemét, - már emlékszem, emlékszem, s kövér kezével végigsimogatott a homlokán. Igen, igen, tegnap óta te vagy az első. Nehogy ségyenbe hagyj, értetted?

- Értem, istálom.

- Ugy-e, te szolgafiu vagy?

- Nem, instálom, tanítvány vagyok.

- U-ugy. Hát osztán hány ökre van az apádnak?

- Hat, istálom.

- S hány fia van?

- Kettő, istálom.

- No, látod... egy fiura három ökör jut. Mit csinálnál három ökörral? Hát csak azt mondom: tanulj, tanulj, tanulj.

- Igen, istálom, tanulok.

Volt az asztalon egy sárga csengő, (én aranynak néztem), fölvette, csengetett, bejött az öreg asszony.

- Ezt a fiut vezesd a kamrába. Töltsd meg a zsebjeit marosszéki piros párizsalmával. Ettél-e már piros párizst? - kérdi tőlem.

- Nálunk nem terem, - mondtam én. - De tudok róla egy nótát, - bátorkodtam neki.

- No, látod-e, ott születtem én, ahol az a nóta termett, - mondta ellágyult hangon, aztán elgügyögte, selypitette:

Bekecs alatt Nyárád tere,
Ott egy kunyhó zsuppal fedve.
De belseje aranybánya,
Arany benne egy kis lányka.

- Tudnád-e folytatni? - pirult ki a fehér, merev arc. - Hát folytasd.

Folytattam:

Marosszéki piros páris,
Hej, piros az én rózsám is.
Szép az alma az ágtetőn,
De százszor szebb a szeretőm.

Zsellér vagy te, én meg székely,
De egünkre egy nap jó fel.
Egy esső hull a földünkre,
Mért lennék hát különb, mint te?

Hogy ellágyult ez a megmerevedett ember!

- Eredj, eredj, - mondta hirtelen, nyilván szégyelve ellágyulását. De késő volt, én már a könnyet is láttam csillogni a szemében.

Valakit ez az ember ott a Nyárád terén igen-igen szerethetett. Valakiben ez az ember ott a Nyárád terén igen-igen csalódhatott... De ezt csak most mondom, akkor hogyan gondolhattam volna erre?

Az én „gyámom” ott ült a konyhában, az asztal mellett, nagy pohár tej s puha, fehér kalács előtte. Le-lehajtott egy-egy korty tejet, köhécselt, aztán ismét lehajtott egy kortyot.

- Igya meg, lelkem, - biztatta a jó öreg asszony, - hát te iszol-e? Hogyne innál. - S pohár tejet, kalácsot nyomott a kezembe: - Egyél, fiam, egyél, van itt minden jó, hál’ Istennek. Folyton küldi, küldözgeti a professzor urnak a testvére a sok minden jót. Folyton hívja, hivatgatja: jere haza, mit kinlódol a gyiákokkal, de különös ember ez az én gazdám: mézeskaláccsal sem lehet hazacsalogatni. Hej, nagy szomorúság érhetne otthon!

A konyhából nyílt az ajtó a kamarába: mosolygott szép sorjában a polcokon a marosszéki piros páris, mosolygott sok mindenféle ismeretlen alma: bizony, nem válogatta a jó öreg asszony, telerakta mindkettőnknek a zsebét, mert hát - van itt, lelkem, fiaim, minden jó, van bizony!

*

Van a kollégiumban sok-sok lakószoba, de - betegszoba nincs. Van egy nagyterem, abban mennyezetig érő állványok, az állványokon pókhálós latin könyvek, amelyeket soha senki nem olvas, de - betegszoba nincs. Van egy nagyterem, abban orgona, szószék, ebben minden szombat este próbaprédikációt tartanak a nagydiákok; év elején, év végén itt folynak le a megnyitó-, a záró-ünnepségek - helyes, helyes, de betegszoba nincs. Van egy kis szoba, ebben néhány ásvány, egy-két vegyi meg fizikai kísérleti eszköz, amelyekkel a kísérlet sohasem sikerül; van ebben egy emberi csontváz is: Vencel a neve; és van itt egy hosszú falánc, melyet az én uzoni pap-bátyám faragott ki egy darab fából; és van itt egy kis szekerecske, melyet meg András nagyapám faragott szintén egy darab fából, de úgy, hogy forog mind a négy kereke: e két utolsó csudában büszke megilletődéssel gyönyörködöm, de a refrén csak mindig ez: betegszoba nincs!

És szegény Boda Elek nem kérdi: van-e betegszoba, nincs-e, egyszerre csak a falnak hanyatlik, leroskad az én ládámra, ömlik szájából a vér, s nincs egy edény a szobában, nincs az egész kollégiumban, amibe a tüdejét kihányja. Hová fektessük? Van karikás ágya, de ha ezt kihuzzuk a nagy ágy alól, egész nap bele-belebotlunk. Hová vigyük? A „tündérváros” még igazi tündérváros: kórháza nincs. Visszük Szabó Dániel uram házához: neki van egy szobája, konyhája, egy kis műhelye, majd ágyat vetnek valahol a szegény fiúnak. Igaz, hogy ő csak mosásért fizet, esztendőre néhány forintot, de Szabó Dániel uram is, a felesége is derék,

jólelkű emberek, ők bizonyosan megkönyörülnek rajta. Meg is könyörülnek, pedig a házuk apró gyermekkel teli. Nem is gondolnak arra, hátha gyermekeikre elragad a betegség? A vén, a tudós kollégium is csak egy ragadós betegséget vesz tudomásul, azt, amelyik szemeláttára terjed: a rüh ez a ragadós betegség. Egyszerre csak vakaródzani kezd egy gyerek, kisül, hogy rühös. Hazaküldik. Aztán, a diákok nagy öröme, sokan vakaródnak, a professzor urak összeülnek s kétheti vakációt adnak. Rühös vakáció a neve. A legnépszerűbb valamennyi vakáció közt, mert - csudák csudája - nem minden esztendőben kerül rá sor. Orbáncot, difteritist tréfára vesz a vén kollégium. Buday Gábornak egyszerre csak sütőtöknnyire dagad az arca. Senki sem tudja, hogy ez orbánc, tehát ragadós: éjjel-nappal két osztálytársa borogatja az arcát - s egyikre sem ragad el. Deák Gyuri difteritiszbe esik, ott fekszik a gazdasszonyánál, de állandóan mellette két osztálytársa, borogatják a torkát. A felejtethetlenül rózsapiros képű fiu egyszerre csak felugrik az ágyból, fulladozik, hörög, kiszalad az udvarra, alig tudják lefogni, beterelni, aztán leroskad az ágyba s szörnnyű hördüléssel lelkét kiadja.

Ez nem mese, nyájas olvasó. Borogattam Buday Gábort is, Deák Gyurit is. Sem az orbánc, sem a difteritisz egyikünkre sem ragadt el.

- - - Szerencsére, még egy hét, itt a szüreti vakáció, aztán vihetjük haza Boda Eleket - meghalni. Hiába vigasztalják a kisbaconi diákok, szomorúan mosolyog. Jól tudja, hogy lehull a sárguló falevéllal. Folyton hagyakozik. Ha otthon hal meg, jöjjön el a diákbánda, kísérje ki a temetőkertbe, a sirnál pedig Benkő Ádám mondja el a búcsuztatóbeszédet. Szidják, hogy mit beszél össze-vissza, de mindent megígérnek. Ugy lesz, ugy.

Ugy is lett. Boda Elek lehullt a sárguló falevéllal. Az udvar közepén a koporsó. Alig férnek a koporsó körül: apja, anyja, hat házasember meg legény, mind a hat testvére, s három fiatal asszony: ezek is a testvérei. És a sógorok és a sógorasszonyok. Mind a kilenc testvérek rózsapiros, egészségtől duzzadó az arca. Elek a tizedik volt - neki a pirosságból nem jutott. Lélekrendítően sirnak a Boda-fiuk, ezek a kemény, erős emberek. Az halt meg, akire büszke volt a familia. Nyilván arról ábrándoztak, hogy Elek az ő éles, magasan járó hangjával valamelyik nagy eklézsiának, talán éppen városi eklézsiának lesz a kántora. Sejtelmük sincs arról sem a szülőknek, sem a testvéreknek, hogy ez a koporsóban alvó ifju rettenetes harcot harcolt a Betűvel; hogy le-lemaradt, s huszéves korában a harmadik osztályban elégelte meg az ő harcát a könyörületes Halál. A kisbaconi diákok nem árulták el sűrű bukásait; a professzor urak nem értesítették a szüléket; azt sem vették észre, mint köpdösi ki a tüdejét; nem akadt egyetlen ember, aki mondja: eredj haza, fiam, otthon édesanyád fejte tejet ihatol; roncsolt tüdődbe Kisbacon virágos rétjein tiszta levegőt szivhatsz - itt megöl a por s a piszok.

Igen, az udvar közepén a koporsó. Az édesanyában, Rákhel néniben feltámad ama Rákhel, akinek siralmait Arany János oly megindítóan öröközte meg. Sohasem hallottam szivhez szólóbb költeményt, mint amilyen volt ennek az öreg asszonynak a siratója. Ezt a költeményt a minden fájdalomnál nagyobb anyai fájdalom szülte, s bár nem voltak benne csengő-bongó rimek, oly szép, oly dallamos volt! Halljátok csak ezt az elzokogott éneket: „Oh, édes szép fiam, szivemről szakadt gyönyörű magzatom! Nyisd fel, nyisd fel nevetős kék szemedet! Nézzed, nézzed, itt vannak a gyiák-barátaid! Halljad, halljad, hogy siratnak téged! Oh, szép hangu, ékes szózatú fiam, virágos kertemnek legszebbik virága! Ki vigasztalja meg édesanyádat, ha szivére bánatfelleg borul! Ki mondja nekem ezután: ne sirjon, ne epossze magát, lelkem édesanyám, meglássa, meg, minden jóra fordul! Jajj, ki mondja nekem: ne fáradjon, lelkem anyám, hozok vizet a kutról, forgácsot a szín alól, kigyelmed helyett tüzet gyujtok, vizet forralok én! Olyan voltál, mint egy szelid, szófogadó leánka. Olyan ékes, mint egy piros szekfű, s jajj, de elhervadtál, jajj, jajj!”

Indul a gyászmenet. Felváltva hat legény viszi a virággal borított koporsót. Az iskolás-gyermekek nyitják meg a sort. A lányok nagy téli kendőjüket zászlóvá avatják, guzsaly

nyelére kötve a kendőt. Virágbokréta elevenítik a kendő-zászlók bús-fekete színét. Mögöttük halad az ifjusági zenekar: Benedek-Brassai János a hegedűjével, Csákány Elek a szárnykürtjével, Sebesi Arthur, Pethő Jóska a fuvalájával. Itt van Ferdinánd is, akinek az apjára kimondták a Rika-erdőben megfiatalodott öregek: meghalt. Versenytársa, halálos ellensége volt Benedek-Brassai Jánosnak, s most itt békül ki a két ifju Boda Elek sirja felett. A gyászindulóval összeolvad a harangok zokogása. Hallom, amint felsóhajt a szép Balázs Mártha: Oh, Istenem, ha tudnám, hogy ilyen szép temetésem lesz, még ma meghalnék! Aztán egyszerre csak megállapodik a feketéllő tömeg a temetőkertben; a tiszteletes imádságot rebeg el, s nyomban rá előlép Benkő Ádám, a ki-kitörni készülő sirástól fojtogatva mond el egy gyönyörű költeményt a növendék-fáról, amelynek gyökerét láthatatlan féreg orozva lepte meg, s im, egyszerre száradni kezd a fácska, sárgulni a szép zöld levél. Ma egy levél hull le róla, holnap kettő, három; hiába öntözik aggódó kezek, hervad, fonnyad, mignem elszárad, egészen el. Oh, hát ez az a szép ifjuság? - tör ki Benkő Ádám kebeléből a vádaskodó panasz. Hát azért ültetjük a fát, hogy nem a gyümölcsét, de még a virágját se lássuk? Nincs-e igaza a dalnak, mondván:

Fogd meg, pajtás, a vasvesszőt,
Verd meg vele a temetőt,
Mert nem kedvez semmi épnek,
Semmi szépnek!

Az én gyermeklelkemet ezek a háborgó szavak ragadták meg, emlékezetem tábláján ezek maradtak meg. S éljek száz esztendő, nem törlődik ki lelkemből a fenséges kép, amikor Benedek-Brassai János és mellette Ferdinánd, a behantolt sir felett siratták el hegedűjükön Boda Eleket. Oh, mégis szép az ifjuság! Mekkora nagy erő van két ifju szeretetre hajló szívében! Nézzetek ide. Ez a két ifju haragos szívvel fordult el egymástól. S ime, egybeforrott szívvel állanak e sir felett. Szívük egybeforrott, lelkük összeölelkezett. Látod-e ezt a mennyeknek országából, Boda Elek?

- Látom, látom, hallom az égi szózatot. Nem fáj a halálom.

Hallod, halál, hallod? Hol van a te diadalmad? Hallod, koporsó, hallod? Hol van a te fullánkod? Ime, győzött az ifjuság. Ifju szívek szeretete erősebb te nálad!

Oh, szép ifjuság! Oh, én szép ifjuságom!

*

Boda Eleket nem az öreg Dobay tiszteletes temette. Már esztendeje aludt a régi temető-kertben. Ő lett ennek utolsó lakója. Boda Eleket új pap temette, új temetőbe. Nem volt ifju ember az új pap, s nem is volt mutatós. A tudomány embere volt Barthos László: nem elégedett meg a nagyenyedi teológiával, idegen országok több akadémiáján pótolta a hazai tudást. Eredetiben olvasott német, sőt angol könyveket is, s amikor hazakerült, végig pályázott minden üres eklézsiát s mindenütt elbukott, mert nem volt mutatós. A sok betű a szemét megrontotta; asztal felett való sok görnyedezés hátát meggörbítette, s már szürkült a haja, a szakáll, amikor nálunk próbált szerencsét. Ez volt az utolsó próba. Ha ez sem sikerül, megfogja az ekeszarvát, miként azt Cincinnátus tevé. Inter duos litigantes tertius gaudet: így lett Barthos László a mi papunk. Édesapám egy atyánkfia mellett tüzte ki a zászlót, Benkő Dániel keresztapám uram Ádám osztálytanítója mellett. Két németiség harca volt ez, erős, kemény harc, de egyszerre csak mindkét vezér begöngyölytette a zászlót, kezét fogtak, megbékültek, mielőtt a harc gyűlölködéssé fajult vala. Hiszen csak nemrég, Gábor bácsi lakodalmán borított fátyolt a multa édesapám. A két nemzetséget ez a frigy békítette ki. Hát - begöngyölytették a zászlót s megválasztották a tudomány hajlott hátú emberét.

És most megint nézem, nézegetem, tetőtől-talpig méregetem a tizesztendős fiucskákat, s nem győzők eléggé csodálkozni a tudomány hajlott hátú emberén, aki fölengedett engem az ő katedrájába, hogy hirdessem az ő hiveinek Isten ígését. Ime: „adva van” egy gyermek, akit egy különös ember különösködése első eminenssé emel. Nyugtalanító dicsőség, de a gyermek - gyermek, végre is „beletörődik” a dicsőségbe, sőt szeretne már szárnyat ölteni, úgy repülni haza s belekiáltani a faluba: Első vagyok, első! Ez a gyermek Benkő Ádámától kap egy prédikációt, - nosza, egy-kettőre bemagolja. Kunyorál tőle egy kezdő s egy záró imádságot is: azt is bemagolja. Akkor rászegődik az édesapjára: vigye el őt a tiszteletes urhoz, kérje meg, hogy vasárnap délután prédikálhasson.

- Ugyan, ugyan, mit gondoltál, mondja édesapám. Hiszen még a nagy diákok is belesülnek a prédikációba.

- De én nem sülök bele!

Ujra meg újra elhadarom a könyörgést, a miatyánkot, a prédikációt s a szüntelen való kunyorálás vége: édesapám kézen fog s elvisz a tiszteletes urhoz.

- Ez a fiu folyton „erdől” rajtam, tiszteletes ur. Prédikálni szeretne, ugy-e, még nem szabad ilyen kis fiunak?

- Attól függ ez, Benedek uram, hogyan állja ki a próbát, - mosolyog a tiszteletes.

Azzal leül a divánra, lába közé állit s mondja:

- Kezdjed, fiam, de lassan beszélj, ne hadarj.

Összekulcsolom a kezemet, elmondom a könyörgést, utána a Miatyánkot.

- No, most, amíg a kántor énekel, a Bibliából kikeressed a textust, ugye?

- Igen, kikeresem.

- Hát keresd ki.

Eléveszi a Bibliát, a textust kikeresem, felolvasom s nyomban rá a prédikációt elszózatolom. Utána megint Miatyánk s a záró imádság.

- A próba jól sikerült, simogatja meg fejemet a tiszteletes, jövő vasárnap délután te prédikálsz.

- De hátha belesül? - nyugtalankodik édesapám.

- Legyen nyugodt, Benedek uram, *most még* nem fog belesülni.

Vajjon mit érthetett ez alatt? Hogy most még nem sülök bele, de belesülhetek, ha majd nagyobb leszek? Igen, igen, arra gondolhatott, amire én is gondolok ma fehér hajjal: az emberi lélek gyermekkorában a legbátrabb, a legvakmerőbb. A tömeg nem zavarja, mert nem lesi a hatást. Szemét a falnak szegezi, figyelő szemekbe bele nem kapaszkodik - nem, a gyermekprédikátor nem sül a prédikációjába, vágat előre, mint a vágató havasi patak - és - és - igen, minden gyermeknek angyala van, aki vigyáz reá!

Ki volt az én angyalom? Bizonyára az édesanyám, ki más?

A falusi drót hamar hirül vitte, hogy jövő vasárnap délután Elekecske prédikál. Az emberek hitték is, nem is.

- Hiszen ki sem látszik a katedrából!

Na, ezen segített fehér haju Mihály András, a vén harangozó, aki már félszáz esztendeje huzza az élőket hívogató, a holtakat elsirató, a jégverést elriasztó harangot, s aki a sipoló, szuszogó orgona mögött oly türelmesen nyomkodja a fuvót - felvitt a katedrába egy fejőszékecskét, azt

körülbástyázta, nehogy felbillenjen: erre állt a gyermek prédikátor, így csak nyakáig ért a katedra!

Tele a templom, mint ahogy tele volt, amikor iskolától bucsuzó versemet szavaltam az Urasztala előtt. Barthos tiszteletes palástjának két szárnya meg-meglebbenti arcomat, amint nyomában lépdegélek az ő födeles széke felé. Szól az orgona. Benkő bácsi rázendít a gyülekező énekre: Im, bejöttünk nagy örömmel... Testi szemem nem, de a lelki látja Vajna Rózsit: most is az orgona felé száll a hangja, bizonyosan arra felé, de azt is érzem, hogy rám gyönyörködik a tekintete, aztán szertevillan: ide nézzetek, én dajkáltam ezt a gyermeket! Most is épp oly hosszan nyújtja el az ének minden sorát, mint a Benkő bácsi pályázatán - ez a leány, úgy látszik, énekben és szerelemben „hű lesz mind halálig”... Vajjon elnyeri-e „az élet koronáját?” A tiszteletes, mielőtt leülne, fejét kissé meghajtja, de nem tartja elébe a kalapot, mint ahogy a hivei cselekszik. Talán idegen országból hozta ez ujitást? Én is meghajtom fejemet s elrebegem magamban: Uram, hallgasd meg imádságomat! Aztán fölnézek, körültekintek: éppen szemben ül édesapám, a Huszár-nemzetség külön székében. Feléje mosolygok: ne féljen, édesapám! Majd jobbra villan a szemem: ott ül édesanyám az első székben, két oldalán két leánya - ne féljen, édesanyám! Látom, az asszonyok, különösen a leányok, összesugnak, aztán nagyhirtelen a bokréták mögé rejtik a mosolygásukat. De én oly nyugodt vagyok, mint egy - gyermek. Nem érzem azt a nyugtalanságot, amit később mindannyiszor érezék Istennek és az Országnak házában, valahányszor beszélnem kellett. Még nem ismerem ezt a szót: lámpaláz. Hiszen a lámpát is csak a tél óta ismerem. Ekkor vette édesapám az első lámpát Brassó városában. Egy kicsi álló lámpácska, az egyetlen még a faluban. Ezen a télen, az Urnak 1870-ik esztendejében záródott le a vén kollégiumban is a faggyugyertyakor s nyílt meg az új kor: a csudálatos világosságot árasztó lámpa kora. Még a petroleum szót sem ismerem: *fotogén* a neve. Ilyen tudatlan gyermeknek lehet-e lámpaláza?

A gyülekező énekbe még nem vegyül a hangom, de a „felálló” éneket együtt énekelem a gyülekezettel:

Te rólad zeng dicséretünk,
Nagy Isten, téged tisztelünk...

Mintha már gyengülne Benedek Balázs bariton hangja; mintha reszketne is egy kicsit, de nekem úgy tetszik, így még szebb. Isten házába illőbb. Csudálkozom Gál János keresztapám uramon, hogy lám csak a beszédje hebegős, az éneke nem. Nagy szeretettel néz reám, aztán büszkén tekint körül, mintha mondaná: ugy-e megmondtam, hogy a fiuból *pap* lesz? Nono, várjon még egy kicsit, keresztapám uram.

Most már, hogy így egy seregben látom a falu népét, feltűnik némi változás. Nini, már ez is ledobta, az is ledobta az ősi viselet főjellemezőjét: a fehér harisnyát. Gábor bácsin meg a Benkő-fiukon brassai posztónadrág feszül. Leányok seregében fel-feltünedezik a kontyba kötött haj, mely még tavaly egy fonatban lógott, bekötve széles, tarka pántlikával. Még csak Gál Dánielné keresztyánasszony meg a papkisasszonyok viselnek krinolint, de ki tudja, mi lesz holnap, holnapután, hisz már szállingóznak a hírek, hogy Erdély földjén is kezdik lerakni azokat a „vasléniaikat”, amelyekről a hitetlen székely huszároknak 1835-ben mesélt Bodola püspök... De lám, vasut nélkül is megérkezett a krinolin.

Ez különben utólagos bölcselkedés, s ugy-e, nem is ide illő, amikor nekem Istennel s nem földi hívságos dolgokról kellene társalkodnom. Szabad-e most egyébre gondolnom, mint a mindent látó, mindent tudó Istenre, akinek a még ártatlan gyermeki lélek bemutatni készül első áldozatát? Szabad-e mással társalkodnom, mint Övele, akiben „biztunk eleitől fogva” - igen, ami még aligha történt délutáni istentiszteleten, Benkő bácsi azzal tünteti ki a tanítványát, hogy a legszebb s legnehezebb zsoltárral kíséri fel a katedrába. Te benned biztunk

eleitől fogva... Az utolsó két sor éneklése közben lépdegélek föl a lépcsőn: Te voltál és te vagy erős Isten - És te megmaradsz minden időkben!

Vékony hangomon megakadás nélkül száll az Égbe a könyörgés, a Miatyánk, a prédikáció. Csak Istent lát szemem, embereket nem. De azért érzem, hogy minden szem az én arcomra tapad s az utolsó Ámen után szédülni érzem a fejemet, támoanyagva jövök le a papiszékbe. Most már belekapaszkodok a tiszteletes kezébe, úgy jövünk ki a cinterembe, ott elkap két ölelő kar, édesanyám karja: lelkem kis papom! És sok-sok csókot kell elszenvednem öreg asszonyoktól, s alig tudom édesanyám fülébe sugni: jaj, de fáj a fejem!

- Eresszék, eresszék, - könyörög édesanyám - fáj a feje!

- Ó, ó, - sápitóznak az asszonyok - *megigézték*, bizonyosan meg!

- Ne-nem ke-kellett volna - hebeg Gál János keresztaámuram - i-ilyen ko-korán pré-prédikáltatni.

- Ki hamar kezd, hamar végez, - jósolja Balandi Józsiné, aki még mindig nem tudott be-nyugodni, hogy nem voltam nagyobb egy ütés-taplónál, amikor a kollégiumba vittek. Ez az asszony most is csökönyösen jövendöli, hogy sohasem lesz pap belőlem. „Gazda lesz abból elébb-utóbb, majd meglássák.”

No, no...

Egész csapat asszony kísér haza, s egy szivvel-szóval erősítik, hogy megigézték; tanácsolják, hogy „vizet kell vetni”: ez a fejfájást elmulasztja, az igézést elüzi egyszeribe. Be sem megyünk a házba, hisz annyi az asszony, hogy be sem férne mind, valamelyik vizet merit a kutból, Anikó pohárral szalad ki, de hoz egyebet is: egy darabka faszenet. Mi lesz itt? Az lesz, hogy a poharat belemerítik a kut vedrébe, csaknem színültig telik a pohár, s beledobják a faszenet. A széndarab egyideig ott lebeg a viz színén, aztán kezd ereszkedni lefelé, száll, száll, s egyszerre csak leszáll a pohár fenekére.

- No, ugy-e, hogy megigézték?! - tör ki egyszerre a diadalmas kiáltás. - Leszállt a szén a pohár fenekére!

Bezzeg hogy leszállt, mert azok a kis likacskák a szénben megteltek vízzel...

- Ó, ó, édös arany száju csirkém, - renyekedik Rákhel néni - éppen így igézték meg az én drága fiamat, amikor a mester helyett énekelt!

- Igyál, fiam, igyál, - biztat édesanyám. - Három cseppet. Ugy, ugy, ugy!

Akkor belemártja ujját a szenes vízbe s több rendben végigsimogatja homlokomat.

Oh, Istenkém, Istenkém, ha én most pesti gyerek volnék, bezzeg tudnám, hogy mit művel az édesanyám: masszirozza a homlokomat. De falusi tuskó vagyok, s elég, ugy-e, ha érzem, hogy édesanyám ujjának simogatása mint könnyebbíti buksi fejemet...

- Már nem fáj, édesanyám!

NYOLCADIK FEJEZET.

Ebben az író bocsánatot kér, hogy nem is egy,
de két igen szomorú temetésről kell megemlékeznie.

... „Szárnya, szárnya, szárnya a madárnak” - szárnya van az Idő kerekének is. Lám, maholnap egyedül maradok, mind elröpülnek a kisbaconi diákok, ki erre, ki arra. Benedek-Benedikti József valahol a Mezőség egy kis magyar szigetekcskéjében - lévita. Pap is, kántor is egy személyben. Sohasem tudott énekelni, mégis megválasztották: tetszett a mezősegi magyaroknak a hosszú szál székelty legény. Dobay Jankó is átröpült a dévai képzőbe: Isten szolgájának fiából a nemzet napszámosa lesz. Már próbálgatja szárnyát a kirepülésre Benkő Ádám is, Benedek-Benedikti Antal is. A „bölcs” Antal. Mindakettő a vén kollegium büszkesége. Amaz papnak, emez tanárnak készül. Amaz a kollegium első szavalója, emez első matematikusa.

Bölcs Antal az ifjúsági könyvtáros. Egyedül lakik a könyvtárszobában, mellette az olvasószoba, abban egy hosszú asztal: itt olvassák az újságokat a nagyobb diákok. Nekem még nem szabad újságot olvasnom, de ki tiltja meg, hogy *Bölcs Antalnál* ne tanyázzak? Ő sorba adogatja ki a Jósika- meg a Jókai-regényeket, én meg az ő szobájában falom nagy mohón. Vakációra az ötödik osztálytól kezdődően minden diák kap olvasnivalót. Sorsot huznak a könyvekben s annak rendje szerint válogatnak. De Bölcs Antal sorshuzás nélkül is juttat nekem, s a vakáció esős napjaiban, csendes estéin hangosan olvasom a könyveket. Leghűségesebb hallgatóm édesapám és - Anikó. Nem mese, amit róla az ő regényében irtam: Anikó folyton bujja az iskolai könyveket, olvas, ír, ezer kérdése van hozzám: mi ez? Hogy kell ezt érteni? Ugyan mit forgat a fejében ez a süldő leány? Azt forgatja a fejében, hogy Ádamból pap lesz, s őbelőle - papné. Hiszen, ha volna leányiskola, de nincs közelben. Honnét, honnét nem, egyszer egy kisasszony jött Nagybaconba. Levélhulláskor jött, virágfakadáskor el is tűnt. Isten tudja, hová, merre. Ez a kisasszony iskolát nyitott: ide járt Anikó is - levélhullástól virágfakadásig. Kerek betűi megcsinosodtak, édesanyámnak szép fehér harisnyát kötött - és himzett egy könyvjelzőt - nem nekem, nem, Ádámnak himezte azt. Minden betűje közt az *a* betű volt a legformásabb: tele írta az írkáját egy névvel, amelyben kétszer fordul elő az *a*. Persze, ékezet volt rajta... Im, az eredmény - levélhullástól virágfakadásig.

Édesapám nyugtalanul nézte, mint falja Anikó a betűt, mert látta, hogyne látta volna, hogy készül itt valami, neki nem tetsző, régi kedvetlen emlékeket felelevenítő... Lám, abba belenyugodott, hogy Gábor bácsi Benkő-leányt vegyen feleségül, de mintha átok ülne ezen a familián: az első gyermekkel egy nap temetik Benkő Trézsit, s édesapám lelkét babonás félelem szállja meg... Szegény Gábor bácsinak sem egy jajsza, sem egy csepp könye: némán, megtörtén kíséri első és utolsó szerelmét a temetőbe. Meg is szólják az asszonyok: nem is sirt! De én *hallottam* az ő sirását. Volt neki egy kis jegyzőkönyvecskéje, ennek egyik lapjáról sirt felém: „A bú örökké bú marad, akár fakéregből, akár aranypohárból isszuk azt”.

Gondolom, Eötvös Józsefből írta ki. Mindegy, akárhonnán. Az ő búja örökké bú maradt.

...Hull a hó, hull a hó, itt a karácsonyi vakáció, könyvekkel megrakodtan jön haza a kamaszodó diák. Ó, ti nyájas, feledhetetlen téli esték! A szabad tüzelőben lobog a tűz, szelid, enyhe fényt áraszt: csak elébe kell ülni, s vigan olvashat, aki olvasni megtanult. De Isten veled, régi világ, ime, már a lámpa ég az asztalon, a falu első lámpája, megvilágítja az asztalt, még azon is tul, s mi ott ülünk az asztal körül. Édesapám, Anikó, Ádám meg én. Édesanyámnak asszony vendégei vannak: mind guzsallyal jöttek, kis székeken ülnek, szép sorjában, a szoba közepén. Pereg, pereg az orsó, lassan, lassan, alig észrevehetően fogy a guzsalyra kötött kender, s domborodik, domborodik az orsó. Ádám olvas. Oly szépen olvassa Petőfi verseit, hogy megáll az orsó, s a gyönyörűségtől fel-felsóhajtnak az asszonyok: Oh, Istenem! Nem ezt

sóhajtják: ó de szép! Ezt sóhajtják: Óh, Istenem! Különösen tetszik az anyai szívnek a *Fekete kenyér*, a *Kis lak áll a nagy Duna mentében*, meg az *István öcsémhez*. De tetszik az *Anyám tyukja* is, meg a *Szeget szeggel*: hangos nevetés kíséri ezt. Minden tetszik, ami ennek a gyermekembernek a lelkéből lelkedzett, mert minden szavát megértik, mintha csak az ő lelkükből lelkedzett volna s nem a Petőfiéből. Látom édesapám arcán, mint enyhülnek, szelidülnek vonásai. Egész lelkével Ádám ajkára tapad s nem veszi észre, hogy Anikó két kezébe temeti az arcát, csak a fekete szeme villogása látszik: ez a fekete szeme belekapcsolódik az ifju szelid kék szemébe - ha nem ez a szerelem, akkor mi a szerelem?

Ádám legációba készül. Nem árulom el, hogy hová, melyik eklézsiába, mert itt kezdődik az ő tragédiája. Mondjuk: Dombháza ez a falu. Vidám szívvvel indult legációba Ádám, úgy szerettem volna vele menni: egy az, hogy Gergő volt a kocsis, más az, hogy pompás szánút volt - Ádám repült az envesztébe. Elment egy pirospozsgás arcu, nagy jókedvű, szerelmes, gyönyörű jövendőről ábrándozó ifju, s négy nap multán visszajött egy halovány arcu, beesett szemű, kevés szavu, maga elé bámuló, megroppant testű, lelkü öreg ember. Láttam, mint ül ki Anikó arcára a rémület. Istenem, Istenem, mi történhetett Vele? Nem az, aki volt. Ha szerét ejtheti, megfogja Anikó kezét, de alig van szava, szomoruan nézi a leánykát, s mintha megmegcsillanna szeme sarkában egy-egy könnycsepp. Aztán hirtelen hangos jókedvre fakad, de gyermekszemmel is látom, hogy a jókedvet erőlteti, hogyne látná Anikó, aki a szívével lát?

- Hej, Ádám bácsi,- szólalok meg váratlan, - de szerettem volna magával menni, amikor legációba ment!

- Velem? nézett rám megütődve.

- Bizony. Oda-vissza kerek egy napot szánkázhattam volna.

- Az ám, kapott a szón Ádám, ma is szánkázhatnánk.

- Menjünk, menjünk, örvendezett Anikó.

Már repül is a szán velünk az erdő felé. Ádám és Anikó a hátulsó ülésben ülnek, én szembe velük. Fel van csengőzve Pista is, Fecske is, meg-megrázzák bolond jó kedvvel a fejüket, prüsszkölve fújják a meleg párát a hideg, arcpirosító levegőbe, porzik a hó, itt is, ott is kiszaladnak az uccára, utánunk bámulnak, aztán egyszerre csak bent vagyunk az erdőben: sohasem láttam ily szépnek az erdőt. Ameddig a szemem ellát - fehér az egész világ. A fák zuzmarája - ennél szebb virágot ki látott? És az a lenge fehérés fátyol, mely a fák fölött lebeg - ez a te menyasszonyi fátylad, erdő! Hallgatag, elfogódott vagy, mint az oltár elé lépő leány, kinek boldogságáról oly ékesen beszél az ő némasága. Talán e pillanatban fogamzik meg lelkemben a hang, mely deressedő fejjel csendül dallá:

Oh, erdő, erdő, sűrű rengeteg.
Nem tud betelni a lelkem veled!
Szép vagy, ha fáid daltól hangosak,
Legszebb vagy télen, mikor néma vagy.

De csak én, a kis fiu, látom ezt a szép fehér világot, *ők* nem látnak semmit e világból, csak egymást. Mint két fázós madár bujnak össze, mosolyognak, de ez a mosolygás oly szomorú! A csengő hangját hallják-e vajjon? Hallom én, már nem vidám, de kesergő, siró hang ez, nagy szomorúságot, gyászfeketeséget bejelentő.

Hallom a suttogva ejtett szavakat, de nem értem, oly csudásak, érthetetlenek. Félig mosolyogva, félig sirva suttogja el a leányka:

- Ugy-e, nem szeret?

Félig mosolyogva, félig sirva suttogja Ádám:

- Nem.

- Nem is fog szeretni soha?

- Nem.

- Gyülöl, ugy-e?

- Gyülöllek.

- *Hát akkor csókolj meg!*

Ó de bolondos tréfa ez! Nem törődnek velem - ajkuk összetapad.

De a csengő csak sir, csak sir, s mintha az erdő is sirna, halkan, csendesen. Ők azonban nem hallják erdőnek, csengőnek a sirását, újra kezdődik az a csudálatos suttogó párbeszéd.

Kérdi a leányka, félig sirva, félig mosolyogva:

- Holnap elmegy, ugy-e, el?

- El.

- Vissza sem jön, ugy-e, nem?

- Nem.

- És elfelejt, ugy-e, el?

- El.

- És nem látom soha többet, ugy-e, nem?

- Nem.

- *Hát akkor csókolj meg!*

És az ajkak összetapadtak, a csengő sirt, úgy sirt, és sirt az erdő is halkan, csendesen...

*

„Holnap” megyünk, csakugyan megyünk. Már nem repülünk, gondolkozva jár a nehéz havas uton Pista is, Fecske is; kényszeredetten forog a csikorgó kerék. Hideg szél marja arcunkat, ritkán szólunk egyet-egyet. Ádám lehajtott fővel bámul maga elé, föl-fölrebben, mint az ijedt madár. Bölcs Antal vidám legátusi élményekkel próbálja megkacagtatni, de Isten tudja, hol jár Ádám lelke, fanyar a mosolygása. Mintha mondaná: Lettél volna ott legátus, ahol én, nem volnának vidám élményeid!...

A vén kollegium nem ismer fiára, csodálkozva nézi: mi történt vele. Szótlán sétál fel s alá a szobában, aztán heverész, könyvet nem vesz a kezébe. Suttogni kezdenek a diákok. Valami nagy dolognak kellett történnie Benkő Ádámmal: csak áll, áll, ha felszólítják, a kérdésre nem válaszol. Kérdi a professzor: nem készült? Még annyit sem mond: Nem. Minden felszólítás egy szekundát jelent. Dühös szekundát. Mert dühösek a professzorok, hogy úgy hallgat, mint a néma. Még csak a nem szócskát sem tudják belőle kicsikarni.

- Mi történt magával?

- Beteg?

- Felejti, hogy egy fél éve van még? Hisz maga kezdettől fogva kitűnő diák volt. Szándékosan meg akar bukni? Nem sajnálja a szüleit?

Mint az izzó-meleg kőre öntött vízcsepp, párolog le róla az erkölcsi prédikáció. Fel-felveti lehajtott fejét dacosan s már-már kiröppen ajkán a nyers visszautasítás: kinek mi köze hozzá!

Ez Benkő, merőben - Benkő. Egész falu ismeri erről a Benkőket: az ő belső életükbe idegennek a bepillantást nem engedik. Más ember ha „kárré vallja” egy állatját, mindjárt tudja az egész falu. Halljad, falu, halljad, mi nagy kárt vallottam! A Benkők eltitkolják a kárt. A Benkők nem panaszkodnak, nem keseregnek. Megdöglik egy ló? Titokban eltemetik. Napok múltán érdeklődik ez is, az is: hol a szürke? Nincs erre válasz.

Egy reggel aztán Benkő Ádám nem megy az osztályába. Keresik a kollegiumban, keresik a városban, sehol sem találják. A szobánk meg a szobánk körül a folyosó kíváncsi diáknéppel telik meg. Össze-vissza találgatják: mi történhetett vele? Megszökött volna? Hová? Haza? Egyebüvé? A rajtavaló ruhában távozott: minden egyéb ruhája itt van. A könyvei ott állnak szép sorban az ő külön asztalán. Én igen rosszat sejtek, leülök a ládámra, ágyam karfájára hajtom a fejemet, úgy siratom Ádámot és - Anikót. Valamelyik diák feleleveníti annak a diáknak az esetét, aki az ötvenes években a pápista templomból az arany feszületet ellopta. Egy leány kedvéért lopta el. Azt mondta ez a diák a leánynak: Ugy szeretem magát, hogy még lopni is tudnék magáért! Erre a leány nagyot kacagott s azt mondta neki: Hát, lopja el a pápista templomból az aranyfeszületet! S a diák ellopta. Hajnalban, amikor rorátéra harangoztak, besurrant a templomba, az oltárról lekapta nagyhirtelen a feszületet, szalad a leány ablakához, de hiába kopogtatott, az ablak nem nyílt ki. Közben észrevették a lopást, a kálvinista diákokra esett a gyanu, mert akkoriban is szerettek azok eljárni a rorátéra. Nosza, rögtön becsukták a kollegium kapuját: majd kisül, hogy ki van távol. A diák a zárt kapu láttára, esze nélkül szaladt ki a városból. Évek múltán három udvarhelyi diáknak kedve kerekedett látni a Hortobágyot: ott találkozott azzal a diákkal, aki a feszületet ellopta. Felcsapott betyárnak. De a feszület akkor is nála volt. Átadta a diákoknak, vigyék haza, adják vissza...

- Leány van a Benkő Ádám dolgában is, - mondta egy diák. Hallottam, hogy Ádám beleszeretett Dombházán egy urileányba. Az a lány úgy tett, mintha ő is szerelmes volna belé. Bolondította, aztán szeme közé kacagott Ádámnak, amikor bucsuzni ment hozzá.

- Ott voltál? - szegezte a kérdést ennek a diáknak Bölcs Antal. - Ugy-e, nem? Nohát.

De az én lelkemben tüzet fogott a diák meséje, világosság gyult a nyomán. Egyszerre megelevenedett, megvilágosodott az erdei különös, rejtelmes párbeszéd. Most már láttam, világosan láttam, hogy nem volt ez igazi enyelgés. Anikó kérdezte: Nem látom soha többet, ugy-e, nem? S felelt Ádám: Nem. Mosolyogva felelte, de oly szomorú volt e mosolygás! Igen, igen, Ádám komolyan mondta: nem. Igaza van annak a diáknak: Ádám beleszeretett egy urileányba, az bolondította, aztán kikacagta. Ádám szíve megtántorodott s a lelke - megzavarodott.

De hová tűnt Ádám? Ádám a város végétől csak egy hajításnyira ment, ott belépett a kapuján annak a nagy, rideg háznak, amelynek homlokán kétfejű sas terjeszti ki szárnyait. Ádám jelentkezett katonának, mérték alá állították, megvizsgálták, gyönyörködtek szép formás testében s még aznap ráhúzták a császár ruháját. És Ádám egy hét múlva uniformisban jelent meg a kollegiumban, összeszedte a holmiját, közben szükszavuan felelgetve az álmélkodó diákoknak s az én félénk kérdésemre: tudják-e ezt otthon? - megrezzenve felelte: hogyne, hogyne...

Hát, katona lett Ádám, aki papnak született. De hordják a híreket a diákok, hogy Ádámmal a kaszárnnyában sem boldogulnak. Egyre a földet nézi, jobbra helyett balra fordul, fel-felriad a kemény szavakra, aztán ismét felejtí, hogy katona, a káplár szidja mint a bokrot, a bakák kacagnak a diák „ügyetlenségén” - Istenem, Istenem, mi lesz vele!

Az lett vele, hogy egyszer, estefelé, bejött a kollegiumba s néhány barátját meghívta - búcsuvacsorára. Azt mondta: más városba viszik. Mentek a diákok, éjfélig búcsuvacsoráztak, akkor becsöngettek. Velük jött Ádám is. Volt pedig véletlen egy üres padlásszoba, amelynek nem akadt lakója: bement abba a szobába, ott gyertyát gyújtott. És írta Ádám, írta a leveleket virradatig, akkor fölment hozzá egyik pajtása, hogy lássa: alszik-e vagy ír még.

Ádám aludt. Ott aludt a szoba kopasz padláján. A katonakabát, az ing széttárva, kabát is, ing is véres. Mellette hevert egy kétcsövű pisztoly. Csak az egyik csöve volt üres.

Ádám szívenlőtte magát.

Végigüvölt a kollegiumon: Meghalt Benkő Ádám!

- Meglőtte magát!

- Hol? Hol?

- Az üres szobában!

Százával rohannak fel az üres padlásszobához, a mi szobánkban csak én maradok meg - Leopold, az árva Leopold.

- Nem nézed meg? - kérdi Leopold.

- Nem, nem!

Levetem magamat az ágyba, sirok keservesen, siratom Ádámot, de megnézni nem merem.

Aztán jönnek vissza lassanként a diákok. Mind „előre látták”, hogy így lesz. Ádám megzavarodott az elméjében. Írt a szüleinek, a testvéreinek, be sem zárta a leveleket. Oly kuszán, zavarosan írt, hogy alig olvasható. Nincs egy értelmes sora. És írt két leánynak. Mind a kettőnek a keresztnévre írt. Az egyik Ilona, a másik Anna. Mind a kettőnek csak egy-egy sort írt. De ez az egy sor világos, nem zavaros. Azt írta Ilonának: Megbabonáztál - verjen meg az Isten! Annának ezt írta: Fáj a szívem - hozzá löttem.

Megint diákok jönnek s felháborodva beszélnek, hogy bejött négy baka s egy káplár. Felkapták Ádám holttestét, beledobták egy gyalulatlan koporsóba, úgy vitték ki a kollegiumból.

Minden szó, amit hallok, gyötri, mardossa a szívemet, és sirok, sirok hangos jajszóval, mintha én volnék Ádám édesanyja.

Ó, te szegény anya, te együgyű falusi asszony, te! Meghalt a te deli szép fiad, meghalt erőszakos halállal. Láttad őt szomorkodni az utolsó héten, de, ugy-e, nem ütődél meg ezen, hisz máskor is búskedvű volt a te szózatosságnak fiad. Nem sejtette meg az anyai szív, hogy halálba indul a gyermeke; hogy utolszor mondja: Isten áldja meg, édesanyám!

Nem, az anyai szív nem érezte meg ezt. Sem apának, sem anyának sejtelve sincs arról, hogy az ő fiuk, a kollegium, a falu büszkesége csak bámul, bámul maga elé, a professzorok kérdéseire nem felel. Egy napi járó a falu a várostól, s apának, anyának sejtelve sincs, hogy a fiok beállt katonának. Diák el nem árulja, rektor professzor hírül nem adja. Megvárják, amíg lecsap a mennykő. Akkor aztán azon a levegőben lógó, hosszú drótszálon (ó, milyen csudakitalálás ez!) Udvarhelytől Barótig repül a gyászfekete hír: Ádám meghalt! Lovas legény vágatva viszi a dróton küldött levélkét, az elsőt, a legelsőt ebbe a kis faluba: Ádám meghalt!

Hát lecsapott a mennykő. Földhöz veri az anyát. Ágyba fektetik, élet-halál közt viaskodik. Fia koporsójára nem borulhat. De jön az apa s vele Ádám bátyja, a nagyerejű, nagyszívű Jakab. Ezt a „kárt” már nem lehet eltitkolni a világ előtt. Háborog az apa lelke, mint a kitörni készülő vihar. És kitör, dühöng szakadatlan: *Megcsalt! Megcsalt!*

Italtól bódultan tántorog be a vén kollégiumba, Jakab szégyenkezve támogatja, csitítja: hallgasson, édesapám!

Nagy sereg diák gomolyog a folyosón s megbotránkozva hallgatják a bódult fejű öreg ember kitöréseit:

- Megcsalt! Megcsalt! Azt hazudta: pap lesz s katona lett belőle!

- Hallgasson, apám! - könyörög Jakab. - Jőjjön, vegyük meg a koporsót s a szemfedőt.

- Koporsót?! Szemfedőt?! Temesse el a császár!

Odajön a rektorprofesszor:

- Mi ez? Mi ez?

- A rektorprofesszor ur, - figyelmezteti az öreg embert halkán egy diák.

De a bódult fejű öreg ember nem hallja, folytatja tovább:

- Hát ezért hullattam tengervejtekét!? Tötöttem a zsebit pénzzel. Mindig tötöttem. Tötsed, vén bolond, tötsed!

- Csendesüljön, Benkő uram, - szólal meg most Kis uram. - Isten adta. Isten elvette -

- Nem vette el! - ordított közbe az öreg ember. - Nem igaz! Ő maga vette el az életét. Meggyalázta a familiát. Ezt még Benkő nem cselekedte! Koporsó?... Hadd el te, koporsó! Szemfedő? Hadd el te, szemfedő!

- Édesapám! Jőjjön, jőjjön!

Közrefogták a diákok a boldogtalan öreg embert, nagy kinnal-bajjal vezették ki a kollégiumból. Én a kapuból néztem utána. Vissza-visszaverődött: Megcsalt! Megcsalt! Koporsó? Hadd el te, koporsó! Szemfedő? Hadd el te, szemfedő!

...De Jakab megvette a festett koporsót, a szemfödelet. A kollégium bandája kíséri utolsó útján a halottat. Kivonul az egész kollégium. Az apára nem ismer rá, aki előző nap látta, hallotta. Komoran, földre süttött szemmel megy a koporsó után. A sir szélén némán, megtörten áll. Szeme rámered a koporsóra, aztán a tegnapi jelenet tanuinak nagy csudálkozására, belezokog a gödörbe, amely egy szép reménységet kegyetlenül elnyelt örökre. Mindörökre.

*

Benkő Dánielnek, az *egyszerű szántó-vető embernek* igaza volt: őt a fia megcsalta. Benkő Dániel és valamennyi szántó-vető ember nem azzal a számítással adja kollégiumba a fiát, mint annyi meg annyi ezer szegény városi ember. A szántó-vető ember nem spekulál a fiával: kineveltetem, majd lesz a fiamnak nagy állása, szép fizetése, gazdag leányt vesz feleségül, a fiam lesz az én penzióm: amit ráköltöttem, majd kamatoskamatjával visszafizeti. Az egyszerű szántó-vető ember nem gondol visszafizetésre. Nincs is szüksége rá. Turja a földet halálig, a föld, az édes anyaföld megtermi néki a mindennapi kenyeret, ennél egyebet, ennél többet ugyan mért kívánna? Az úrrá lett fiu úriházában idegenül, hontalanul érezné magát. A szántó-vető ember érzéke, tapintata sokkal finomabb, mint ahogy ezt te, művelt olvasóm, gondold. Ő a *familia dicsőségeért* nevelteti úrrá a fiut. Jól esik szívének, ha fia el-ellátogat a szülei házába, de ő a fia házába nem kívánczik. Ő nem az az apa, aki a kurtaszáru cseréppipát hosszuszáru tajtékpipával cseréli fel s a durva lócáról a puha karosszékbe helyezkedik át.

Benkő Dánielnek, az egyszerű szántó-vető embernek igaza volt, amikor a fiáért hullatott véres verejtekét s a ráköltött pénzt felhánytorgatá. Azzal a pénzzel szép darab földeket vehet vala. Ő ezekről a szép darab földekről lemondott a familia dicsőségeért. Az ő fiából papot jósoltak, ékeszavu papot, akinek a hire messze földet jár be majd. S ime, az ő fia, a familia büszkesége - egyszerre csak felcsap katonának! S teszi ezt egy leányért, aki a fejét elcsavarta, hűségében megtán-

torította s végezetül kikacagta. S történt ez az ő szép, egészséges, erős fiával karácsony ünnepének három napján! Ezt egy szántó-vető ember egyszerű, sima uton haladó lelke hogy értse meg?

Nem, ezt Benkő Dániel keresztapámuram lelke nem érthette meg. Művelt apával is megesik, ugy-e, hogy egyszerre csak megdöbbenve látja: a fiút, aki szemeláttára nőtt fel, egy egész világ választja el tőle. Benkő Ádámot az apjától nem is egy, de több világ választotta el. Tele a feje rendszertelenül, össze-visszaolvasott könyvek utvesztőivel. Ki s be sétálnak lelke kapuján Jósika, Jókai túlidealizált nőalakjai. Messziről bámul az uccán sétáló úri leányok után. Szemtől szembe soha még eggyel sem állt. S végzete hirtelen-váratlan szembeállítja egy szép úri leánnyal, aki más gavallér hijján, „beleköt” a jóképű falusi diákba. Még nem ismerik a „flört” szót, de nyilvánvaló, hogy az úrilány flörtöl vele, ugrasztja, bolondítja szegény fiút - hogyme kapná be a horgot!

Ádám uj, eddig csak könyvekből ismert világba kerül. Be más itt a levegő! Itt minden illatozik. A kisasszony könnyűfajta nótákat „klimpíroz” a vén, hangolatlan zongorán, de ennek a diáknak még soha senki sem zongorázott; nem hallja, nem veszi észre a hamis hangokat; nem látja a lélek ürességét - a fiu meg van babonázva. A kisasszony pompásan mulat három napig, s amikor a boldogtalan fiu dadogni kezd egy valahol olvasott szerelmi vallomást, nem dadoghatja végig: az „istennő” szeme közé kacag.

Kivert kutyaként kullog haza. Nem mer a tükörbe nézni: össze-visszapofozottnak érzi magát. Hát ezért a lányért tántorodott el a vadvirágtól?! Perel magával, mint a haldokló gazember az ördöggel. S hiába kacagott az a leány a szeme közé: meg van babonázva. De mi lesz azzal a vadvirággal, aki mint egy Istenre, úgy néz föl reá? Ezt már nem tudja, nem meri végiggondolni. S mert nem tudja és nem meri végiggondolni - nincs más menekvés: a halál.

Én tudom, mi az: amikor az ifju lelke válságba sodródik s a *mi lesz*-t végiggondolni nem tudja, nem meri...

Benkő Ádámnak meg kellett halnia.

*

A hat kisbaconi diákból maradt hát kettő: Antal meg én. Antal is elhagyni készül, már arról ábrándozik (bár éppenséggel nem ábrándos természetű), hogy jövő ősszel megy a pesti egyetemre. Még nem döntött: a matematikának vagy a történelemnek lesz-e a professzora. Majd indulás előtt sapkába teszi a matematikát meg a történetet, velem huzatja ki a cédulát.

- Tudod, - mondta, - az eszem a matematikához, a szívem a történelemhez huz. No, meglátom, melyiket huzod ki.

Én is már kezdtem szőni-fonni a terveket, építgetni a légvárakat - Istenem, hogy telik az idő! A tiz esztendőből elrepült hat, még csak négy van hátra. Egyelőre verseket faragok titokban, igen rossz verseket s mint valamennyi versfaragó diák - Petőfit szeretném utólni, sőt még inkább - tulszárnyalni. De alkudni is hajlandó vagyok: megelégedném azzal, ha testben, lélekben oly tökéletes lennék, mint Kárpáthy Zoltán.

De mit üzzem-fűzzem tovább, ki s mi szeretne lenni egy tizenöt esztendő legényke. Ebben a korban a nagytratorés (vagy tán helyesebben, nagyralátás) határtalan, mint a mesebeli halásznő telhetetlensége, aki előbb király, majd pápa szeretne lenni s végezetül - Isten. A cápa teljesíti a telhetetlen halásznő szertelen kívánságait: a putri helyébe palotát varázsol, megszerzi neki a királyi koronát, a pápai tiarát, de amikor megtudja, hogy ez sem elég, Isten akar lenni, rettentően felháborodik:

Mit akar a vén liba?
Mars vissza a putriba!

Hányan, ó hányan kerülünk vissza a putriba (vagy tán nem is jutunk tovább) - mire meg-vénülünk!

...Megint hull a hó, hull szakadatlan, itt a karácsonyi vakáció. Mit gondolt, mit nem Bölcs Antal. Dombházát választotta: abba a faluba megy legátusnak, ahonnan egy esztendővel előbb Benkő Ádám sápadtan, megtörten jött haza. Nem is titkolta: azért választotta Dombházát, hogy lássa szemtől szembe azt a leányt, aki miatt Benkő Ádám kioltá az ő szép ifju életét.

Antal is sápadtan jött haza, de ennek nem a szerelem volt az okozója.

- Mi bajod?

- Ég a *mellem*, mint az égő katlan.

Antalt agyonetették, itatták hol borral, hol pálinkával a vendégszerető székelyek, megrontoták a gyomrát, de a matematika (vagy história?) leendő professzora még mindig falusi ebben: ha megrontja gyomrát, a mellére mutat, azt tapogatja, simogatja, az ég, mint az égő katlan.

Fanyalogva jár-ke, szégyell lefeküdni *mellégés* mián, nem izlik az étel, de etetik, tovább tömők, végül is lábáról a láz leveri. Az orvosság: rossz fekete kávé és mindig csak a rossz, seprős fekete kávé. Antalnak már nemcsak a *melle*, de a feje is ég, valósággal lángol. Meg-meglátogatom, aztán egyszer meg is kérdezem: láttad-e azt a leányt.

- Láttam.

- Milyen?

- Csipás, mondta megvetően s kiköpött utána.

Nyilvánvaló, hogy Antal nem volt költő. Antal filozófus volt. Lehetett volna az a leány mennyből leszállott angyal: Antal lelkét meg nem zavarja.

Hát tovább égett Antal melle, lángolt a feje, ő maga sem vette komolyan a baját. Orvost ha hívnak, nyilván azt mondja: ez a fiu igen beteg. Nem engedem, hogy a kollegiumba vigyék, míg a láza meg nem szűnt. Nem hívnak orvost, ő se kívánja, feltámolyog az ágyból, utra készülődik. Az ő apja van soron, az ő szekere visz engem is. Lassan járó, sovány, öreg lovai vannak Benedek-Benedikti Sámuelnek, már hajnalban indulnunk kell, hogy kapuzárás előtt a kollegiumban legyünk. Fagyoskodva sietek a hajnali hideg levegőben Antalék udvarára. Itt ott szalmatüz lángja világít ki az uccára, apró szikrácskák kavarognak a levegőben, hirtelen el is alszanak: szeretnék ide is, oda is beszaladni, egy kicsit a tűz körül melegedni, belebámulni a tűzbe s nézni, nézni, hogyan nyargal előre-hátra a tüzes csóva - igen, igen, itt is, ott is perzselik a disznót, dideregve-melegedve állja körül a gyereknép, várják, sóvárogva várják a néhai fülét, farkát. De én már nem vagyok - gyermek; de én már ötödik gimnazista vagyok; én nekem sietős az utam, hátha megesik a nagy csuda és várakoznak miattam. Csakugyan kint áll az udvar közepén a szekér; gyékényernyő sötétlik rajta. Öreg Benedek-Benedikti Sámuel korholja nagy legényfiait: most veszik észre, indulás előtt, hogy a lógósnak egy lábáról hibázik a patkó. Ott áll már a lógós az udvaron, egy legény a gyertyát tartja, egy a lógós lábát fogja, a cigánykovács kezében csattog a kalapács. Bemegyek a házba, fullasztó meleg büz, mint minden olyan szobában, ahol sokan háltnak, ahol soha ablakot nem nyitnak: az ágy szélén üldögél Antal. Rajta már a téli zeke, összehuzza magán jó szorosra: ebben a fullasztó meleg büzben is mintha dideregne. Egy öreg asszony tipeg-topog a gyéren világított szobában. Nem kérdi: hogy vagy, fiam? Nem mondja: maradj itthon, fiam. Antalnak mostohaanyja van. Lám, lám, én egyszer betegséget színleltem, csak hogy tovább maradhasak édesanyám közelében, s bizony, nem engedett el az édesanyám!

Hirül hozzák, hogy befogtak, Antal feláll, egy kicsit megtántorodik, de összeszedi magát, s köszön a mostohának: *Isten áldja meg, anyó*. Az is köszön: Isten áldjon meg téged is, - s

tovább tesz-vesz, mintha ez az ifju, a matematika (vagy a história?) leendő professzora csak az udvarra menne ki, tovább nem. Megfogom Antal karját, levezetem a tornác garádcsán. Három ló szomorkodik a szekér előtt. Antal kezel a bátyjaival, aztán fellép a ferhécre, bebujik az ernyő alá, én utána, ott a pokróccal beterített szénaülésem elhelyezkedünk. Tetejéig, végéig meg van gyurva az ernyő szénával: a „vén örmény” - minden udvarhelyi utjából cserépedénnyel tér meg, ha ugyan hazatér vele s nem viszi egyenest be Oláhországba. Lomha nagy testén sarkig érő juhbőrbunda, alig tud felcihelődni a ferhécre, leül az első saroglya ülésre, melléje telepedik a tyukszemű Laji.

Pilinkál a hó, igazi disznóperzselő hajnal, csikorog a fagyos, havas ut a kerekék alatt, a három gebe bizonytalankodó ügetésben halad végig néhány ház során. Még ki sem érünk a faluból, e bizonytalankodó ügetés egészen bizonyos mendegéléssé lassudik, s így megyünk, mendegélünk, a fagyos, havas ut csikorog, bent az ernyő alatt pedig egy ifjunak ég a melle, lángol a feje. Sem apja, sem bátyja hátra nem néz. Egyszer sem kérdi: hogy vagy, fiam? Nem fázol-e? Pedig jól tudom, hogy a „vén örmény” szereti ezt a fiát, a maga módja szerint: nagyra van vele. De ez az a familia, mely unja a beszédet, ketté harap szót, mondatot. Hiszen igaz, igaz, a székelly nem bőbeszédű, de ennek a familiának mintha fájdalmat okozna minden szó, amit a száján kiereszt.

Magas hegyek, magas hegyek után következnek. Hegyek aljában magától megáll a három gebe. Tyukszemű Laji leszáll, hogy könnyítsen a szekéren. Lekászolódik a „vén örmény” is, amikor látja, hogy a gebék nem tudják megmozdítani a szekeret. Alig egy perce áll a szekér, s a csattogó, maró hideg a kerekeket a simára csiszolódott, sikos uthoz fagyasztja. Én is kibujok az ernyő alól. Antal feje hátrahanyatlak a szénába: csuda, meg nem gyul a széna, ugy ég, ugy lángol az arca.

- Hát Anti... - néz rám a vén örmény.

Azt kérdi ebben a két szóban, hogy: nem száll le?

Mondom szomoruan:

- Anti beteg, erősen beteg.

- Hüm, hüm, - csóválja a fejét az öreg.

Laji üti, veri a három gebét, az öreg meg én a hátsó kerekék küllőibe kapaszkodunk, végre megmozdul a szekér, de minden 20-30 lépésre megáll. Nekifekszünk a saroglyának, úgy toljuk a szekeret. Ránksötétedik a patakfalvi hegynek, a legmagasabb hegynek az aljában, csak a havas ut, a havas mező világít - és toljuk, toljuk a szekeret. Egy öreg ember s egy fickó legényke. Jaj, ha látná ezt az én édesanyám! Sejtelmem sincs, hány óra: lehet nyolc, lehet tíz, de lehet hat óra is, hisz négy órakor már sötétedik. Még ezután fogom összegyűjtögetni azokat a nótákat, amelyekkel megnyerem az Önképzőkör egy aranyát. Ebből az aranyból lesz majd az az egyfedelű ezüstóra, amelyet egy hétig-kettőig mindegyre kirántok, s nézem, nézem, hosszan nézem: hány óra. Hosszan, sokáig, hadd lássák mindenek, akiket illet, hogy engem sem a gólya költött. Ó, édes, szép ifjuságom!

De az ut - az rettenetes, olyan rettenetes, hogy nem merem aprajára leírni. Félek, hogy hitetlenül csóválod fejedet, nyájas olvasó, éjfélkor áll meg a szekér a vén kollégium kapuja előtt. Kibujok az ernyő alól. Szólok Laji bának: segéljen ő is Antinak. Letámogatjuk Antalt, az apja hümmögtet, de tovább nem jut a hümmögésnél. Nyilik a nehéz, vasalt kapu, nagyot döndül nyiltában, Anti mondja alig hallhatóan: Isten áldja, édesapám - az apja most mégis mond valamit, ennyit: ejnye, ejnye, - s a kapu bedöndül utánunk.

Már nem Antal a könyvtáros, nincs külön szobája. Föltámogatom a padlásszobába, még ébren vannak a diákok, élénken beszélnek karácsonyi élményeiket, de hirtelen elakad a beszéd,

megütődve néznek Antalra: mi lett ebből a csupaerő, csupaélet fiúból. Amikor megtudják, hogy „csak megrontotta a gyomrát”, vége a megütődésnek. Leül az ágya szélére, szól, hogy oldjam ki a zsákját, vegyem ki az ennivalót. Egész nap nem evett egy falatot. Azt hiszi, éhes, pedig csak ég a „melle”... Kenyeret, szalonnát, penészesedő juhturót veszek ki a zsákból. Mohón eszi a csipős turót, azt hiszi szegény, ez elfojtja a belülegő tüzet. Ám a csipős turó nem hogy elfojtaná, de éleszti a tüzet, még erősebben ég a „melle” s lejjebb, a beleiben mintha macska kaparászna. Nincs lelkem ott hagyni, lehuzom a csizmáját, a nadrágját, közben ő a felsőruháját tépi le magáról, s belehanyatlik az ágyba. Borogatós kéne a fejére, a hasára, de kisül, hogy egy csepp víz sincs a szobában. Estére gyűltek be a diákok, senkinek sem jutott eszébe, hogy a piaci kutról vizet hozzanak. Több szobát bejárunk - víz sehol. Minden szobának világhíres neve van: Páris, London, Byzánc, Lausanne, Utrecht, Amsterdam, Debrecen - de egyiknek sincs vize.

Jókor reggel doktort hívatunk. Fiatalember, igazi doktor, nem felcser, alaposan végigtapogatja Antalt, kifaggatja, aztán papírt, tollat kér és sűrű fejcsóválások közt írja meg a receptet. Kérde: van-e üres szoba?

- Van, - mondják a diákok.

Igen, tavaly óta üres egy padlásszoba, az, amelyben Benkő Ádám a szívéhez lőtt, merthogy fájt a szíve.

Mondja a doktor:

- Üzenni kellene az anyjának, hogy jöjjön ide, ápolja.

- Nem, nem, nem! - rémüldözik Antal.

- Mostohája van, - szólok halkán a doktornak.

- Mi majd ápoljuk, - mondja egy diák. - Nappal két osztálytársa, éjjel is kettő: ez a szokás itt.

Egy diákszolga kisöpri az üres szobát, aztán négy diák fölemeli az ágyat, így viszik Antalt az üres szobába, ahol Benkő Ádám a szívéhez lőtt... Visszük a székét, a ládáját. Akik ápolják, azok is visznek széket maguktól: a betegszoba be van butorozva. Fát is hoznak, begyujtanak az érckályhába: dorombol a tűz, de nincs melege. Második tele, hogy ebben a szobában tűz nem égett. Szaladok ki a városba, végigjárom a fazekasmestereket, végre megtalálom a város végén, a barompiac szélén, Antal apját. Szűk a fazekasmester udvara, a szekér a kerítésen kívül, a barompiacon áll, a kerítésen át adogatja egy fazekasinas az edényeket, az öreg átveszi, Lajinak továbbadja, a szekéren áll a fazekas, rakosgatja a tányérokat, tálakat a széna közé. Köszönök, fogadja az öreg: joppisten! - Mondom, hogy Antal rosszul lett éjjel, doktort hívatunk, megvizsgálta, receptet írt, külön szobába vitette - -

Az öreg rám bámul, az edényt tovább adja Lajinak, füle tövét megvakarja s végre kinyögi:

- Ejnye, ejnye...

- Mondtam, ugy-e, hogy ne hozzuk el? - veti oda Laji s nyugodtan adja tovább az összemarkolt edénycsomót.

- Hallgass! - förmed rá az öreg, s mintha semmi sem történt volna, tovább folyik az edények adogatása. Hogy gyorsabban vége szakadjon, felpattanok a szekérra edényt adogatni.

Végre megtelik a szekér, beballagunk a kollegiumba, egész uton csak ennyi szavát hallom: - Hát csakugyan?

Bizony, bizony, csakugyan. Kezdem érteni, miért nem szereti ezt az embert az én édesapám, a falu minden gyermekének Huszár nagyapója...

Fölmegyünk a betegszobába, megáll az apa a fia asztala mellett: nézi, nézi, aztán megszólal. Kérdi az ápoló diákoktól:

- Ugy-e, nem hal meg?
- Ó, dehogyan hal, - nyugtatják a diákok.
- Hát - szól a fiához - az anyádat kiküldjem-e?
- Ne, ne, ne!
- Jó, no, nem küldöm.

Következik hosszú hallgatás.

- Hol fáj?

Antal végighuzza tenyerét a homlokától a hasáig. Ez a felelet.

- Megcsemellett, - mondja az öreg a diákoknak.
- Bizonyosan meg.
- Feketekávé hozassak-e?

Antal a fejét rázza. Aztán megszólal:

- Megrakták-e a szekeret?
- Meg.
- Kár beromlani Oláhországba.
- Mért, te?
- Mert visz már a vasut oda edényt eleget.
- Fene egye meg, aki kitalálta!

Szidja a vasutat, mert „azóta” mindig kárral járja Oláhországot. De megy, mégis megy, mert ez az ő - élete: ülni, üldögegni a megrakott szekéren, adni, venni, alkudozni, - nagy csuda, ha ez az ember nem szekéren hal meg.

- No, megyek, - szólal meg hosszú hallgatás után.

Eléráncigál valahonnét a fehér harisnya ellenzője mögül egy kis bőrzacskót, abból kikotorász néhány piculát, a diákoknak ajándékozza, hogy: vegyenek bort rajta s adjanak Antinak is, aztán megfogja a fia kezét:

- No, Isten áldjon, fiam. Hát - ugy-e, jobban léssz?
- Jobban.

Kezel velünk s becsukódik az ajtó utána.

- Ugy-e, - erőlködik a mosoly Bölcs Antal ajakára - szerencsés természete van az apámnak?
- *Erősen* szerencsés, - jegyzi meg egyik diák.
- Sejtése sincs arról, hogy meghalok!
- Ne beszélj bolondot!
- Mondom, hogy meghalok. Ha édesanyám élne s itt volna, ő megérezné... Itt maradna mellettem. De az apám nem érezte meg. Pedig hat fia közül csak engem szeret...

Hiába van két diák Antal mellett, mindig félve nyitok be a betegszobába, ahol Benkő Ádám a szívéhez lőtt. Amikor holtan hevert a szoba padláján, nem mertem megnézni, de most látom, folyton őt látom. Az ő halálát követő éjszakákon borzalmas álmaim voltak, fel-felriadtam, rémülten sikoltoztam: már alig mertem este lefeküdni. S a kollegiumból hazakisértek ezek a borzalmas álmok. Édesanyám kétségbeesetten folyamodott fűhöz-fához, mindenféle falusi orvosságot megpróbált, amivel az ijesztő álmokat elűzni hitte a falusi orvosi tudomány. Még ónat is öntött egy vénasszony s valahogyan úgy ömlött szét az ón, hogy katonafarmát mutatott. Világos, hogy katonától ijedtem meg. Attól, attól. Csakugyan, Benkő Ádám katona volt, amikor a szívéhez lőtt. A „diagnózis” tehát meg volt állapítva. De nem a vénasszony gyógyított meg, ennél egy sokkal vénebb asszony: az *Idő*.

S ime, most, hogy beléptem ebbe a szobába, újra megjelentek a felijesztő álmok. Ott kellett volna lennem Antal mellett, de csak reggel látogattam meg, akkor is félve. És a harmadik reggel felveszik a kollegiumot: meghalt Antal! És nem volt mellette senki, mig vivódott a halállal. Előbb az egyik ápoló-diák hagyta ott: ment a szobájába, egy kicsit ledül. Aztán elálmosodott a másik is. Megnézte Antalt: nyugodtan aludt, amikor éjfél kongatott a toronyóra. Hátha reggelig alszik? Ez is ott hagyta.

Reggel felakadt szemmel találták Antalt, - nem volt, aki lezárja szemét. Nem volt, aki letörülgesse arcáról a halálverejtéket. Csendesén aludt-e el, vagy nagy kinok között, - ki tudja? Most már mindegy. Meghalt.

- Meghót? ez volt az első szava hozzám Antal apjának, akire a város végén várakoztam.

- Meg.

- Igazán?

- Igazán.

Éppen indulóban volt Oláhország felé, amikor a drótüzenetet kapta. Rajta kívül hárman jöttek. A veje, Gál István, végtisztességtételeknél igen alkalmas, ékes szavu ember: ő szokta megköszönni a halott elföldelése után a gyászoló gyülekezetnek a megjelenést; őt élő fia közt a legpiacosabb: István; - és egy összeaszott, csupa csont és bőr anyóka, Rózsi né', Antal nagynénje: ez lesz a *sírató* asszony, őt hozták el a mostoha helyett. Egyenest Szabó Dániel uram házához megyünk: ott van kiterítve Antal. Megállnak a ravatal mellett, a férfiak merőn, némán nézik a halottat, csak a csupa csont és bőr asszony nem bir hivatalos bánatával, kárrogó hangján mindjárt bele fog a síratóba. Hangjának, szavának sem lelke, sem szive. Látszik, hogy Antal nem ennek az asszonynak a szívéről szakadt. Hogy ennek az asszonynak szívéről sohasem is szakadt gyermek. Be másként siratta el Rákhel néni az ő fiát!

- Ó lelkem Antikám, Antikám, jajajaj! De szép valál, de jó valál s mégis meghalál, jajajaj!

- Elég, elég, hallgattatja el az apa. Még nincs itt a gyülekezet.

Megindultság csak a vő komoly, ünnepies arcán látszik, István gyámoltalanul áll egy helyben, - vajjon meddig kell itt állania? Lassan, nehezen gyűlnek, gyülekeznek az apa széles mellében azok a vízcseppek, amelyeknek, ha eljutnak a szem gödrébe s onnan elészivárognak, könnycsepp a nevük. Kezéhátával törülgeti a szemét, tovább nézi, nézi legkedvesebb fiát, fejét csóváltatja, hümmöget. Már gyűlnek, gyülekeznek a szavak is:

- Hát meghaltál. Isten adjon neked nyugodalmat.

Ott hagyjuk a halottas házat, csak a csupa csont és csupa bőr asszony marad a ravatal mellett: hogy mindjárt rákezdje, ha jön valaki: Ó, lelkem Antikám, Antikám, jajajaj!

Ékes szavu, ünnepies arcu Gál István, a temetés rendezője. Ő vásárolja a szemfödelet, a koporsót, selyem sapkát Antal fejére, fehér harisnyát a lábára. Ő megy nagytiszteletű Szylveszter

uramhoz, az első paphoz, hogy megkérje egy könyörgésnek s egy szent beszédnek az elmondására. Nagy az öröme az öreg embernek, amikor hallja, hogy készül a diákbanda is, egész nap próbálja a halotti indulót. Hogy a sir felett egy diák, a kollegium poétája mondja majd a búcsuztatót.

S csakugyan minden úgy folyik le szép rendjében, ahogy előre megmondatott. Temetés után csudálatos beszédessé lesz az apa: nem győzi dicsérni a diákbandát. Hogy az milyen szépen „mozsikált”. Egy hordócska bort rendelt a muzsikáló s a halottvivő diákoknak. Nagy a becsülete a vőnek, aki oly ékes szavakban köszönte meg a gyülekezetnek a megjelenést: a professzor uraknak, hogy a megboldogultat minden szépre s jóra tanították; a diákoknak, akik őt betegségében ápolták; a bándistáknak, akik utolsó útján elkísérték; a halottvivőknek, akik a fáradságot nem sajnálták; s végezetül annak az ékes szózatú diáknak, aki nem sajnálta az éccakai nyugodalmat, s nemcsak megírta búcsuztató versét, el is szavallotta.

Nagy adakozó kedve támad a legkedvesebb fiát vesztett apának: ami ruhája, könyve volt Antalnak, mind szétosztja a diákok között. Gyöngyszem írásu Szabó Dániel urammal, aki nemcsak a csizmáit csinálta remekbe, de remekbe pingálta a betűit is, ajándéklevelet írat. Gál István három napos leánykájának ajándékozta a faluvégi kertjét. Annak az emlékeztetjire ajándékozta ennek a leánykának, hogy Antal halála napján született, meg annak az emlékeztetjire, hogy Gál István az udvarhelyi temetőben becsületet szerzett a familiának. Ami nemes mag ennek az öreg embernek a keblében el volt temetve, a fia temetése életrekelte, kivirágoztatta. Mintha a fiát is csak azért taníttatta volna, hogy ezt a szép temetést megérje. A dolgát jól végző ember meglelégedettségével, neki vidult szívvvel ült fel a szekérre; arca, szeme mind azt mondta: én vagyok az az öreg ember, nevezet szerint Benedek-Benedikti Sámuel, aki fiának az a szép temetése volt.

A búcsu pillanatában csak én voltam szomorú, igazán szomorú.

Ádám után Antal - egyedül maradtam.

KILENCEDIK FEJEZET.

Ebben az író egy falut próbál megeleveníteni,
melyben a lelkek még nem szabadultak fel.

...Most pedig az Aporok ősi fészkébe megyünk. Mennem kell valahová, nincs itthon maradásom. A vidám nyári vasárnapoknak vége. Egyedül maradtam. A hat kisbaconi diákból egy maradt, s ez az egy én vagyok. Erdő, mező fel nem vidit. Kedvetlenül forgatom, gereblyézem a szénát. Anikó nótás ajka elnémult. Gergő még mindig jó pajtásom, de már kissé bátortalan beszél velem. A beszédteméből már első nap kifogyunk... Szeretnék beletemetkezni a könyvekbe, de a könyvtáram oly szegény! Neki fekszem a németnek, a franciának, de ha itt-ott elakadok, nincs, akitől utbaigazítást kérjek.

Édesapám kedvetlenül nézi - kedvetlenségemet. Nézi, de nem kérdi az okát. Ugy látszik, a kérdéssel még várakozik. De az anyai szív nem vár sokáig.

- Mi bánt, fiam?

- Semmi, édesanyám.

Látom édesanyám arcán, hogy még mindig nem tudta kiüzni fejéből: Ő az okozója az én szomorúságomnak. A búsbeteg tej... Jókedvet erőszakolok magamra:

- Semmi bajom, igazán semmi, édesanyám.

De az anyai szív nem nyugszik meg, tűnődik, búcsálódik, keresi a szomorúságom orvosságát. Aztán egyszer, váratlanul, felsóhajt:

- Istenem, Istenem, de rég láttam Ignác bácsit!

Ignác bácsi az édes anyám testvére. A nevében és külsejében szép Uzon templomában volt ő Istennek a szolgálja, de Istennek bölcsessége úgy rendelte, hogy leghivebb szolgálja - ne szolgálja többé. Szépen csengő hangja legyengült s java férfikorában örökre leszállt a szószékről az uzoni pap. Felesége, a büszke nemes Kun Gábor egyetlen leánya - tüzes vérű, erős akaratú, akadályt nem ismerő, nem tűrő leány: merő ellentéte a szelid lelkű, kékszemű papnak. Gögös apja gögjét megtöri s lesz belőle - tiszteletes asszony. Ignác bácsi eladja kisbaconi földjeit, föld helyett földet vesz: nem Uzonban, hanem Torján, az Aporok ősi fészkében. Ide huzódik meg bánatos szívvel, de az isteni végzésben megnyugvással: van két kis leánya, még hátra lehető életét nekik szenteli. Hallom, még csak hallom róla, hogy két esztendeig volt a marburgi, majd a berlini egyetem hallgatója, a német nyelv tökéletes tudásával és sok-sok német könyvvel jött haza. Abban az esztendőben, amikor Kossuth „csengettyű-hangja” végigcsendült az országon: A haza veszélyben!

Mindezt még csak hallom, ezután fogom megismerni a pap bácsit. Egy napi járó Kisbacontól Torja, de ne féljete az uttól, bár országutjának hire-nyoma sincs, ahol mi járunk: rengeteg erdőn viszlek, amely kezdődik Kisbacon határán, s amikor vége szakad: elénk mosolyog Torja. Minden nap hallok valamit Ignác bácsiról, Torjáról (99 kisasszony van benne), s ártatlan hamiskodással édesanyám fölkelti bennem a vágyat: de szeretnék oda menni! Visznek, visznek, hogyne vinnének. Édesapám azért, hogy a papbácsitól sokat tanulok; édesanyám azért: hátha felvidul ott a szívem. Vasárnap virradatkor indulunk: édesapám s anyám hátul ülnek a puha szénaülésben, én elől, a kocsisládán: én vagyok a kocsis. Nem megyünk üres kézzel atyafilátogatóba: egy kalongya selyempuhára héhelt kendert visz édesanyám Mária nénihez, merthogy igen szeretet fonogatni téli estéken; egy kis zsák haricskalisztet a papbácsinak, merthogy igen szereti a turós haricskapuliszkát. Itt-ott mehetnénk országutján is, de közeledik az aratás, rövidítjük az utat, hogy édesapám egy mivesnapnál többet ne veszítsen.

Kimászunk Csikorra tetejére, onnét bekanyarodunk a Macskás-erdőbe, toronyirányba, ut nélkül lejtünk be a Sugó-patakba: a lelkünket is majd kirázza a gidres-gödrös-út, mely többször patak, mint út. Egyszerre magas, meredek hegy ágaskodik elénk: Uzonbérce ez. De nem kell leszállanunk a szekérről, Pistának, Fecskének gyermekjáték a kapaszkodó, már kint is vagyunk egy széles, bokros fensikon: alattunk, mogorva Murgó-hegy aljában bugyborékol az Uzonkai borviz. Mondják, hajdan e borviz tájékán lakott Nagybacon népe, a tatárjárás után huzódott le mai földjére. Hopp! Már ott vagyunk a borviz forrás mellett, iszunk belőle. Mellette egy nagy medence: haragosan bugyborékol benne a szénsav. Ez a nagybaconiak feredője. Vallató-hideg a vize: ritka fejrénp merészkedik bele. De itt vannak a káposztáskádak, a hüléskegető vizet felforralják, kádba öntik s vigan lubickol benne a fejrénp. Téltre majd ezekbe a kádakban sózzák el a káposztát - miért ne? Sátoryszerű kalibák köröskörül, ház még nincs: az ősmagyar élet ez, azzal a különbséggel, hogy nem kanca-, de tehéntejet isznak a nagybaconi „fejr” és „fekete” magyarok.¹² Itt a feredő körül legelésznek a tehenek, azon frissen, zubogósan isszák a tejet. Ha hozzá teszem ehhez, hogy ez a nép még megtartja a negyedik parancsolatot, sőt a hetediket is, csuda-e, hogy itt hosszú életűek az emberek?

Szorul a völgy, meredek lejtőkön ereszkedünk le s mindjárt elénk is mered ennek hasonmása. Háromszor-négyszer ismétlődik lejtő és kapaszkodó, - csak székely ló bírja ezt. Így jutunk újabb fensikra, az erdő egy futamodásnyira megszakad, hogy helyet adjon egy hosszan elnyúló, keskeny falunak. A házak oly egyformák, csupa faház. Az udvarok szűkek, egyforma szűkek. Mindjárt látod, hogy jobbágy volt a falu népe. Messze bent, széles udvar közepén, fák közt rejtődik egy kastély, a Mikes-család kastélya. József császárnak, miként Haller János uram, a korabeli Mikes is odavághatta volna: enyém itt a föld, felette az ég, égen a nap, a hold s a csillagok is! Idegen földről települtek ide e nép ősei, színmagyarokká váltak az idők folyamán. Keskeny szalagocskák tarkállanak a határban: kender-, mák-, bab-, pityóka-szalagocskák. Bizony, szegény lehet ez a nép. Nem messze a kastélytól egy nagy, éktelen nagy, otromba, kormosfedelű épület, úgy hívják: évegcsür. Magyarul: üvegyvár. Borospalackokat, poharakat, ablaktáblákat fujnak itt pokoli hőségben a volt jobbágyok - ráérnek a földmiveléstől. Közvetlenül mellettük, felettük a végtelen erdőség, s egy szál fára sem mondhatják: ez az enyém.

Keresztbe szeljük Bükszádót (ez a falu neve), ismét benne vagyunk az erdőben. Hegy, völgy, lejtő, kaptató. Oldalt, égne meredő hegyek aljában, óriás tál fenekén, elmarad a Szent Anna-tó. Ismerem a regéjét, sóhajtok feléje - no, meglátom még valaha. Mintha a pokol tornácaiba jutottunk volna, fojtó kényszag üti meg az orromat.

- Közeledünk a Búdös-barlanghoz, - mondja édesapám.

Jó messzire van még a barlang, de előreküldi a hirnökét, mérgesen sustéroló, kénsavas vizű medence képében. Négyszögre kivágott medence itt is, ott is, Isten szabad ege alatt. Van itt kénsavas, szénsavas, sós, hammas feredő: válogathatsz benne. Szénsavas, vasas borviz-forrás, faközüben: ihatsz belőle. Ott vagyunk már egy széles fensikon: ide épül majd valamikor az a fürdő, amelynek - Bálványosfürdő lesz a neve. Most még: Búdös. Egyetlenegy ház a fensikon: az erdő őre lakik benne. A többi, mint az uzonkai borviz körül, sátoryszerű kaliba. Ebben tanyáznak a „fürdővendégek”. Nagy, megrakott szekerekkel jönnek ide: a sátrak körül szekértábor. Akárcsak a mohi csata idején. Minden sátor előtt ég a tűz, fő az ebéd, sistereg a hagymás tokány. Mankón járó emberek bicegnek elő innen-onnan, a négyszögre vágott medencék felől. Óvatosan, tapogatózva eregélnek le a kanyargós, meredek ösvényen a szemfájósak: ezek a gyilkosként lehelő Búdös-barlangból jönnek. A könnyfacsaró kénztől várják vissza

¹² A hagyomány szerint fejr (szőke) és fekete magyarok voltak a nagybaconi őslakók. A falut egész hosszában patak szeli ketté, egyik partján a fejr, másik partján a fekete magyarok települtek le.

szemük világát. De nagyobb számmal vannak a makk-egészséges emberek, akik egy hétig, kettőig tanyáznak itt, esznek, isznak, néha-néha meg is fürödnek. Többnyire hétszilvafás tekintetes urak, akik el-elábrándoznak azon, hogy: hej! mit csinálna ebből a helyből az - angol! Még az angol a világ legélelmesebb, legvállalkozóbb, legpénzesebb népe, nem a zsidó. Ez a szegény, magára hagyott nép folyton az angol után sóhajtozik, tőle reméli Tusnádnak, Borszéknek, Előpataknak, Málnásnak, a Szejkének és mind a többi fürdőeknek felvirágoztatását. Husz év előtt még Kossuthot várta, meg Türr Pistát: - Majd hoz Kossuth tisztát, Türr Pista meg puskát! - most az angolt várja. Nos, addig várta, hogy ötven esztendő múltán el is jött s az országnak kétharmadát egy bolond-nagy ollóval levágta...

Fölmegyünk a barlanghoz, hadd lássam a Természet csudáját. Itt is, ott is besüppedt sirkő s erős kénsszag jelenti: mindjárt ott vagyunk. Szándékosan és vigyázatlanságból sok ember halt meg itt. A kén forrva forr, lobog a barlang kénese levegője, falát sárgára festette a kén, de nem egész magasságban. Csak fel kell állni egy nagy darab köre, szabadon vehetünk lélegzetet. Bizsereg, gyöngyödzik a testünk: egyszerre forró verejték lepi el. Becsukott szájjal, erősen befogott orral lehet csak végigszaladni a néhány lépésnyi barlangon: egy szippantás elég, hogy földhöz verjen, megfojtsa a kén. „Büdös, de jó”, rajzolta fel valaki nagy otromba betűkkel a barlang falára, s csakugyan áldják a meggyógyult emberek. Annak is jó, aki könnyen akar az élettől megszabadulni...

A barlang felett még messze magasra emelkedik a sziklahegy: valaha régen vár volt a tetején. Ugyan, melyik magas hegy tetején nem volt vár az én hazámban? Ihol, innét csak egy jó futamodás (kengyelfutónak) a Szent Anna-tó, ennek a helyén is hegy meredt az égnek s hegynek tetején vár. De hegy is, vár is elsülyedt, tó fakadt a helyén s uszott a tóban tizenkét hattyu, az a tizenkét leány, akiket hintaja elé fogott a vár ura: így akarta visszaadni versengő testvéreinek, a бүдөсi vár urának, a látogatást. A tizenkét hattyu kiuszott a tó partjára, megrázkódott, ismét leánnyá változott. A legszebb köztük, Anna, aki megátkozta a kegyetlen várurat, itt maradt örökre. A nép szentté avatta, kápolnát épített emlékezetére. Átellenben a barlanggal, Torja felé, még áll a Bálványosvár egy fala. Ki ne hinné el, hogy tündérek építették ezt a várat, mégpedig tündéróriások? Egy tündér fennállott a hegy tetején, egy meg lent a köves patakban: úgy adogatta fel a követ a hegy tetején állónak: reggel kezdték s este állt a vár. Ide menekült a pogányhitű Apor a fiaival - a keresztény vallás elől... Ide rabolta az egyik Apor-fiu a torjai Mike Ilonát, a keresztény leányt. Itt téríti meg a keresztény hitnek Mike Ilona az urát... Szép, igen szép erről a monda: majd megirom husz esztendő múlva...

Pistát, Fecskét megítatom, befogom, feltelepedünk a szekérre, lassan ereszkedünk le a meredek uton, le a völgybe. Kétoldalt végtelennek tetsző hegylánc szegi a szűkre szorult völgyet, idestova kanyarog benne a patak, százszor is átgázolunk rajta, táncolnak a kerekék a köveken: mintha mennyországban járnánk, amikor futamodásnyi gyepes utat ajándékozik a szeszélyesen kanyargó patak. S mely szeszélyes a hegyláncok kanyarodása is! Minduntalan elénk kanyarodik egy-egy, a láncból szabadulni vágyakodó darabja a hegynek: no, ha elhagytuk ezt, bizonyosan kitágul a völgy. De csalódás ér újra meg újra, vége-hossza nincs az elénk ágaskodó hegyeknek. A Nap már a nyugati hegylánc mögé bukik, amikor kiterül a völgy, szerteszét ágazik a patak, a lovak ösztönszerűen megiramodnak: látják a falut. Alig felerésze látszik s ez a felerész is oly nagy, amilyen nagy falut még nem láttam. Kisül, hogy ez a falu voltaképpen négy egymásba ragadt falu: Volál, Karatna, Fel- és Altorja. De még egyéb furcsaság is kitűnik róla: Háromszék földjének egy darabkája s nem Háromszékhez, hanem Felsőfehérmegyéhez tartozik, amelynek székhelye - Segesvár. Jó, igen jó lovakkal kétnapi ut ide. S van még a szomszédságban néhány ilyen falu s szerteszórtan egyebütt is, kis szegletecskéik a mappán: s ezek együtt Felsőfehérmegyének neveztetnek. Bemegyünk a faluba, sűrűn érik egymást a szűkebb, meg tágasabb kuriák, a nemesi udvarházak, még sűrűbben a zsellérházacskák, volt jobbágyok már nagyobbacska házai, s elvéve módosabb házak:

hatökrös gazdák laknak itt. Sem nem urak, sem nem jobbágyok - katonaembereknek hívják őket. A székelység ama bizonyos harmadik rendje ez, mely a lófőszékely után következik s amely 48 előtt gyalog szolgálta a császárt.

Vasárnap, alkonyodik, csakugy hullámszik a torjai korzón, a fűzfaszegélyezte patak mentén a torjai aranyifjuság. Itthon ragadt gavallérok, vakációzó diákok, mind urfiak, s még nagyobb sereg páváskodó, begyeskedve sétáló kisasszony - ugy látszik, nem tréfált édesanyám, amikor azt mondta: 99 kisasszony van itt. De nekem most csak arra van gondom, hogy büszkén kiszegett fejjel vágtasson végig Pista s Fecske a torjai korzó mellett, csakugy félszemmel sanditok a társaság felé, - vajjon itt van-e már az a kisasszony, akivel én is majd szemtől szembe fogok állani, mint ahogy állott Benkő Ádám az ő Ilona nevű végzetével?

Karatnán van Ignác bácsi háza, édesapám uccáról-uccára igazgat: jobbra hajts, balra hajts. Addig jobbra, addig balra, megérkezünk, régi udvarház elé kanyarodik a szekér, megállunk a tornác előtt. Fonott karosszékben ül egy fehéredő haju, komoly arcu, nyulánk természetű ember, mellette egy javakorabeli, kissé hizásnak indult, villogó szemű asszony. Alattuk, a lépcsőn egy fiatal s egy serdülő leány. Első pillanatban látom, hogy örülnek nekünk. Fiatalosan szalad elénk Ignác bácsi, lesegíti édesanyámat. Megcsókolják egymást, ám ezt megelőzően édesanyám illendően kezét csókol a papbácsinak. (1817-ben született a papbácsi, 1822-ben az édesanyám.) Mári néni, a két leány - mind csókkal fogadják édesanyámat, engem megsimogatnak: hisz Elekecske már nagy fiu! Bizony nagy, már egy-két hónap s tizenöt esztendő lesz Elekecske.

A nagyobbik leány: Márka. Igazán Márka. Szökébe hajló, átlátszó arcu, finom, törekeny teremtés, szelid lelkű, kékszemű, mint az édesapja, félig torjai, félig baconi típus. A kisebbik, Zsuzsa, kevés beszédű, szomorú kedvű, ridegnek tetsző, csak lassan világlik meg, hogy hideg külseje meleg szívet takar. Azt hiszem, egészen kicsi korában sem becézték Zsuzsikának. Barna arc, nagy fekete haj: egészen baconi típus. Az anyja, ha haragszik rá valamiért, nem is szólítja másként: te baconi!

De ez a ház most a békesség, a csendesség háza - ideális papi ház. A háznak uri ház a formája, bár jóval kisebb, mint a Gábor bácsié. Apró-fazsindelyes ház, mindössze három lakószoba benne, aztán konyha, kamara. Két oldalt folyosó veszi körül, a faoszlopokra borszőlő indái kapaszkodnak, oszlopok közt hosszú virágládák: most éppen fehér violák nyílnak bennök. Ez a ház Kun Gábor uram háza volt, de a konyhát, a folyosót a papbácsi ragasztotta hozzá. Eszerint két szobában huzódott meg tekintetes Kun Gábor uram büszkesége, akinek családfáját az a nagy szégyen érte, hogy leánya beleszeretett egy művelt, szelid lelkű ifjuba. Egy papba, aki *csak* „katonaembernek” a fia.

Virágillat a folyosón, virágillat a házban. (Nem mondom: levendula-illat, mert ennek a hitelét, levendula-illatot soha nem szagolt írók igen-igen lejáratak.) S a kert, a kert! Szép, szabályosan vágott, gondozott utak, az utak mentén gyümölcsfák: batul, pónyik, aranypármén. Patak szeli át a nagy gyümölcsöst (minden fáját a papbácsi ülteté), a patakon könnyű kis hid, a karfája zöldre festve: a papbácsi sajátkezű műve. Tul a patakon nagy kerek tó, fehér és vörös liliomok szegik, a közepén karcsú rudon kis nemzeti zászló. A patakból csurog a víz a tóba, onnét vissza: mindig friss a vize. De ez csak az egyik kert. A ház végén virágoskert, virágoskert szélén méhszin. Átellenben egy másik kert: ez is gyümölcsös, a közepén gyümölcs-aszaló, a papbácsi kitalálása - és szaladgál a kertben egy őzike. Most még rémülten szalad előlem, de majd megbarátkozunk. Ugy megbarátkozunk, hogy majd, amikor az őzzé varázsolt árva fiuról írom a mesét, ez az őzike szaladgál a szemem előtt, ezt a kertet látom, áttelepítve ide a másik kert tavát. S mennyi málnabokor a kerítések mentén! Önkéntelen András nagyapám kertjére gondolok. Ő is ily szép sorjába ültette a fákat, mint a fia; ő is málnabokrokat ültetett az - unokáknak, mint a fia, aki bizony az unokákra gondolt szintén, amikor e bokrokat ülteté.

Apa és fia, mindketten a halhatatlanságnak dolgoztak, s jusson bár idegen kézre az édes anyaföld, unokáról-unokára öröklődik a szép sorjába ültetett fáknek, a kerítések tövéből mosolygó málnabokroknek édes-bus emléke: apának és fiának a halhatatlansága. Igaz-e?

*

A papbácsiban nincs egyetlen vonás, a kálvinista papot ezer mértföldről megismertető. Arcának, kezének szinte átlátszó fehérsége, hangjának lágysága, modorának simasága, minden mozdulata a francia regények abbéjára emlékeztetne engem, de még azt sem tudom, mi fán terem az abbé: tudatlan kálvinista diák vagyok. Műveltség dolgában messze felette áll a falusi tekintetes uraknak; azoknak is, akik just hallgattak a marosvásárhelyi akadémián, aztán félig vagy egészen végezetlen az ősi kurián rekedtek, az ősből apránként eladogatva egy-két darabot. Nagy tisztelettel hallgatják szavait a tekintetes urak, ő meg szelid mosolygással néz el a korlátolt, maradi okoskodású fejek fölött. Megütődve hallom, hogy apró urficskák öreg rend cselédek is tegeznek. Hiszen ez egészen más világ, mint a mi világunk, oda át, az erdőn túl, a szabad székel lakta szép Erdővidéken! Ha a tekintetes ur felnéz az egekre s azt jövendőli a felhők járásából, hogy: meglássátok, ma esső lesz, - a tekintetes ur cselédje (vagy napszámosa) alázatosan jegyzi meg: *jól parancsolja* a tekintetes ur, ma csakugyan esső lesz. Akármit mond a tekintetes ur, nem mondja, hanem parancsolja. Volt jobbágy, volt zsellér még mindig bizonytalanul, félve, ijedezve jár az új világban, vajjon nem tér-e vissza a régi világ, a 48 előtt? Huszonöt esztendő röptül el 48 után, de a lelkek még nem szabadultak fel. Sem a nemesi, sem a paraszti lelkek. Most már kezdem érteni az én kicsi falumnak talán egyetlen jobbágyemberét, aki a negyedik faluban lakó méltóságos Ákos urfinak, minden tavasszal ajándékbáránnyt viszen. Méltóságos Ákos urfi családjának néhány darab földje volt a mi határunkon 48 előtt, erre a néhány földre volt jobbágy Pattantyus Vajna Áron. Méltóságos Ákos urfi sok pénzt vesztett kártyán, a mamája az egész vidéket beszaladgálta pénzért: Pattantyus Vajna Árontól is kapott harminc ezüst huszasokat. Méltóságos Ákos urfinál minden tavasszal megjelen a volt jobbágy az ő bárányával s meginstálja alázatosan az urfit: ha megkaphatná a harminc ezüst huszasokat...

Ez ugynevezett történeti tény, ha úgy tetszik: kulturtörténeti adalék annak a bizonyítására: mely lassan, nehezen szabadulnak fel a lelkek.

Ebben a rengeteg nagy faluban két könyvtár van: egy holt s egy eleven. A holt könyvtár az Aporok lakatlan kastélyában látható, egy nagy terem közepén, a földön, óriási halomba összehányva. Ezt az egerek olvassák. A másik, az eleven: a papbácsié. Itt találkozom először Schillerrel és Goethevel; itt válogathatok először kedvem szerint a jó magyar könyvekben s olvashatom végig a Vasárnapi Ujság, a Magyarország és a Nagyvilág bekötött évfolyamait. Itt kezdtem fordítgatni s könyv nélkül is megtanulni Schiller kisebb költeményeit, különösen, amikor megtudtam, hogy Márka is próbálgatja gyenge szárnyait, ő is fordítgat Schillerből, édesapja nagy örömére.

Ennek a rengeteg nagy falunak 99 kisasszonya közt csak két igazán művelt kisasszony van: Márka és Zsuzsa. Lengyelországi német leány, Jozefin kisasszony s a papbácsi együtt oktatják, nevelik a leánykákat. A derék kisasszony ismereteinek hiányosságait bőven pótolja a papbácsi: ő egyformán járatos a tudomány minden ágában. Nem magoltat, hanem magyaráz, az apáknál szokatlan nagy kedvvel és türelemmel. A gazdaság nem köti le idejét: felibe művelik a földjeit, leánykáinak s kertjeinek szenteli életét. Közbe-közbe fur, farag, mint András nagyapó, Márkának is, Zsuzsának is kis szövőszéket farag, amelyen játszva tanulják meg a szövést. Művészi faragványu kalitkákban fütyülnek a kanári madarak: mind e kalitkák a papbácsi remeklései.

Mári néni szerepe a leánynevelésben annyi, mint a többi tekintetes asszonyé: nagy gondja van arra, hogy az ő leányait öltözködésben túl ne szárnyalják a többi kisasszonyok. Majom-

szeretettel veszi körül a két leánykát, különösen Márikát. Csak ezt a két leánykát szereti meg az urát, ez a három lény az ő világa. Már gyűlöli azt a fiatalembert, aki szerelmes a törékeny Márikába, s aki egyszer bizonyosan leszakítja az ő kebléről ezt a gyenge virágszálat s elhervasztja, el...

Jószivű asszony Mária néni, látva-látom, hogy sem tőlem, sem mástól az ételt nem sajnálja, de nem mernék, időn kívül, kenyeret kérni tőle. Nehezen szokom meg az itteni rendes, kimért életet. Pontban reggel 6 órakor tejeskávét, pontban déli 12 órakor ebéd, pontban este 6 órakor uzsonna-vacsora, mely elmaradhatatlanul tejeskávával kezdődik s turóspuliszkával vagy paprikáscsirkével végződik. Ez a rendes, megszabott étkezés a magyarázata (talán Németországból hozta a papbácsi?), hogy a halálnak rég eljegyezett ember, a torjai tekintetes urak nagy álmélkodására, szép öregséget ér, míg a vasgyuró tekintetes urak sorban dülnek ki férfikoruk delén. Alig hiszem, hogy valahol a földkereken, ekkora területen, lenne még annyi özvegyasszony, mint itt. Némelyik kurián kettő is: a nagymama meg a leánya. Alig csoszogó vén asszony és életerős, javakorabeli asszony: mindakettő özvegy. A férfiak közt ritka, amelyik késő öregséget ér. Nagynehez munka nem fogyasztja életüket, nyilván a tétlenség, a borozgatás, a rendetlen élet viszi a temetőbe. Vannak itt méltóságos urak is (Isten tudja, mért cimezik így őket), s ezek is oly kis birtokon urak, hogy csupa-csuda. Néhány jobbmódu tekintetes ur 100-200 holdon úr, a többi 10-20 holdon tengődik, de úr. Kaszanyelét, kapanyelét, ekeszarvát meg nem fogja. Van két sovány ökre vagy két rossz lova, e mellé egy kisbéres, egy-két napszámos, ezek dolgoznak, a tekintetes ur meg nézi. A tekintetes urnak vannak nagy kamaszfiai, - ki járt túl egy-két esztendő a falusi iskolán, ki nem, - ezek sem dolgoznak, lógnak ide, lógnak oda, mivesnapokon is kugliznak, borvizes bort iszogatnak - miből? Mária néni tudja, miből. Az ő éles szeme mindent meglát s szókimondó szája semmit el nem hallgat. Tőle hallogatom, hogy ez a tekintetes úr is eladott egy darabka földet, az is eladott. Ennek árából kapott új ruhát az urfi meg a kisasszony. S én ezeket még messziről, bátortalanul nézem, mert én még háziszóttas ruhában s patkós csizmában járok. Tudom, az én édesapám könnyen járathatna úrfiasan, de magam sem vágyakodom erre. Még nem. Most csak egy a vágyam: olvasni, olvasni és olvasni. Behuzódom az oldalszobába, ott van a papbácsi könyvtára: ez a kis szoba az én mennyországom. A szomszédszoba meg-megtelik vendégekkel, rám-rám nyílik az ajtó, látnak egy pillanatra a vendégek, úrfiak, kisasszonyok, tekintetes urak és tekintetes asszonyok, félszemmel kisandítok, aztán hirtelen visszabújok a könyvbe. Végre is ki kell bújnom az uzsonna-vacsorához. A nagy kerek asztalra van terítve. Törékeny Mária körül két gavallér legyeskedik: csudálatosképpen mindakettő kész ember, de csak az egyik visel hivalt, a másik itthon ragadt úrnak. Egyelőre próbálgatja, hogyan lehet az ember kicsi földön úr, ráér még az a hivatal, ha ez a kicsi föld is kicsúszott alóla. A hivalt viselő gavallér szép szál ember, szélesvállu, eleven tekintetű, jóképű ifju, látszik rajta, hogy Pesten jogászkodott: egészen kipallérozódott. A falusi gavallér zömök, hizásra hajló, cigányképű, mennydörgő hangú - itt a csata már eldőlt. Megfojtanak egymást egy kanál vízben Márikáért, akinek, szegénynek, maholnap csak a nagy, csudálkozó kék szeme marad. Akinek törékeny testét harmadnapos hideglelés sorvasztja - és alig hallhatóan köhécsel. Mária néni két farkasnak nézi a két gavallért, akik marakodnak az ő báránycájá fölött; gyűlölködő pillantást veteget rájuk, különösen az egyikre, hiszen látja, hogyne látná, hogy az ő báránycáját melyik farkas falja fel...

Mária érzi, hogy a halálba megy, de a napról-napra hevesedő ostromnak nem tud ellentállani. A két farkas marakodását nem bírja nézni sokáig. Mária választ. Akármelyiket választja: halált választ. Arra a farkasra esik a választása, aki városba viszi. Abba a városba, hol a szeszgyárak bűzétől - dögleletes a levegő. Oly dögleletes, hogy a helyi humorizálás szerint, ott a bacillus is megdöglik.

Márikát meleg nyárban viszik el a szülei házból, s meleg nyárban hozzák haza, holtraváltan, derekaljakkal, dagadó vánkosokkal kipárnázott kocsin. Márka után még jön egy kocsi: azon egy jól megtermett, nekigömbölyödött dajka ül, karján néhányhetes csecsemő. Márikát lefektetik leánykori ágyába, ahonnét többé fel nem kel. De Márikának elébb még meg kell siratnia kedves kanáriját, a Micit. A dajka kikotyogja: meghalt a Mici, s Márka tágra nyílt nagy szeméből szivárogni kezd az oly sokszor visszafojtott könny. Márka rám néz:

- Temesd el a virágoskertbe.

Kis koporsót faragok Micikének, sirt árok a virágosba, elföldelem Micikét, fejfát állítok neki.

Márikának el kell még siratni a kicsi Ilonkát is. Ő rá a sor csak ezután kerül. Márikának falevelek hullását meg kell várnia, s amilyen engedelmes gyermek vala mindég, meg is várja, meg. Márikát kiviszik a temetőbe, Ilonka mellé fektetik. Aludjál szépen, Márka.

*

A mennyország pokollá változik. Mári néni sir, tombol, átkozódik, ezerszer kiáltja egy nap: Gyilkos! Gyilkos! Gyilkos! Ő tudta, előre tudta, ugy-e, megmondta, hogy az a „farkas” megöli - ugy-e, megölte! Könyörög a papbácsi: csendesülj! Nyugodjunk bele Isten akaratába.

- Nincs Isten! Nincs Isten!

Most még az esztelen harag tagadtatja meg Istent, de telnek, mulnak a napok, s papbácsi rémülten látja, hogy ez az asszony, aki Istennek szolgájáért dacolt az apjával, fittyet hányt az egész nemzetségnek, megtagadja Istent, nem hisz többé benne: Nincs Isten! Nincs! Minden szava egy-egy tördőfés a vallásos, szelid lelkű ember vérző szívének. Mennyivel mélyebb az ő bánata! Oly mély, hogy még könnye is alig van. Az ő szeretete emberi szeretet, nincs ebben semmi állati. Csendes megadással cipeli vállán a keresztet. Csendes megadással ül a poklok tüzeiben. Csendes megadással türi az Istentagadó, nyers, indulatos, csufondároskodó szavakat.

Szeretnék hazaszaladni, de a szent embert itt hagyni képtelen vagyok. Valami titkos varázs huz közelébe minden nyáron. Ő mindig az, akinek első pillanatban láttam. Istent megtagadta Mári néni, a szent embert nem tagadja meg. Ő a bálványképe. Ő érette meg-meglágyul a nyersesége, le-lecsitul a szilajsága. Már-már mintha azon igyekeznék, hogy úgy szeresse Zsuzsát is, mint ahogy Márikát szerette...

Vajjon Istennel mikor békül ki?

TIZEDIK FEJEZET.

Ebben megtudjuk, hogyan lesz a diákból ur,
s többek közt azt is, milyen hasznos dolog a legáció?

A diákból úgy lesz úr, hogy a hatodik osztály egzámeneje nem egzámen, hanem - rigorozum. Magyarul: szigorított egzámen. Aki ezt a szigorított egzáment kiállja, abban a pillanatban úrnak szólítják még a professzorok is. Ahogy kilépnek az auditoriumból a folyosóra, az újdonsült urak első dolga, hogy cigarettára gyujtanak. Mostantól kezdve nem kell törni a fejüket, hol is szippantsanak el egy cigarettát. De nemcsak cigarettára gyujtanak, amint a folyosóra kiözönlének, de gyermekes boldogan kiabálják egymás nevét, tagolva, hosszan elnyujtva, s ami fő, az ur-at hozzá ragasztva, így ni: Be-ne-dek E-lek-úr!

Ó de szépen hangzik, ugy-e? Eddig, ha valaki keresett, belekiáltotta a vén kollegiumba a nevemet, tagolva, elnyujtva, de egyszerűen, úr nélkül. Ezentul hozzátoldják az urat. Eddig, ha feleletre szólitott a professzor ur, fel kellett állanom illedelmesen. Ezentul ülve maradok s úgy felelek. Eddig nem volt jussom, hogy eklézsiát válasszak s „hivatalosan” hirdessem Isten igéjét. Ezentul én is sorra kerülök s kedvem szerint válogathatok az előlem még el nem szedett eklézsiák közt.

Úr lesz a diákszolgából is. Ha arra való, privát tanítványokat kap, mehet legációba, innen is, onnan is, ha nem csurran, cseppen. Szegény Leopold, lám, most ur volna ő is, de az ő érzékeny szive nem birta végig a szolgaságot: szinte szégyellem leírni, hogy Leopold is - nem, nem a kollegium üres szobájában, szülei sirján, lőtt a szívéhez...

Hát, most majd hivatalosan járunk legációba. Akkreditált követei leszünk a vén kollegiumnak. Nyomtatott ajánló levelet kapunk, amely rövid, vallásos elmélkedés s egyben ajánlólevél is: benne a nevünk. Minden eklézsiáról tudjuk, hány olyan család van ott, amelyik az ajánlólevelet elfogadja s azt legalább egy pengő forinttal meg is váltja. Ki-ki annyit vásárol, darabja, gondolom, két krajcár, de ezt a nagy summát majd csak akkor fizetjük, ha a legációból vissza-jöttünk. A legnagyobb summa lehet ötven krajcár, - bizony, nagy ez egy diáknak legáció előtt.

Öreg iskolatársaimmal, ha össze-összetalálkozom s elevenitgetjük a diákélet emlékeit, lelkünk legszivesebben a legáció emlékei körül mulatozik. A kigondolt és valóban megtörtént élményeknek, anekdotáknak kincsháza épül az emlékezés során. S mind megegyezünk abban, hogy az emberekkel való érintkezésnek, a nyilvános szereplésnek nagyszerű előkészítő iskolája a legáció. „Minden háznál más a szokás”, s minden faluban más-más, addig ismeretlen szokásokat találunk. Még nem jár vasut felénk, sem viseletben, sem gondolkodásban nem egyformásodott a nép. Puskalövésnyi távolságra eső faluk népének más a viselete, más a háza, más a beszéde, mások a szokásai, mások az erkölcei.

Vannak eklézsiák, amelyek nincsenek benn a vén kollégium legációs listájában, mivelhogy hivatalosan legátust sohasem kértek. De ha magától ajánlkozik valamelyik diák, akinek nem jutott eklézsia, vagy még nincs is soron: jószívvel látják. Apró gyermek voltam, amikor az első prédikációt elhadartam a kisbaconi templomban, s bizony, nem tudtam bevárni, amíg a sor reám kerül: legényke voltam még, tizennégy-esztendő legényke, s mit gondoltam, mit nem, Virágvasárnapján felpattantam a Fecskére, elgaloppoltam (székelyesen mondva: elkaluppéroztam) a szomszéd faluba, egyenest Pethő Mózes tiszteletes úrhoz. Akkor én már olvagattam táblabíró uraimékról: igazi táblabíró típus volt Pethő tiszteletes. Rózsás, gömbölyű arc, hatalmas, pocakos termet, hosszuszáru pipa, talán csak a nevetős, gyermekszeme nem volt táblabírói. A felesége kedves öreg asszony: inkább „nagyasszony”, mint tiszteletes, ami nem azt jelenti, hogy minden tiszteletet meg nem érdemelt. Egy kicsit kicsillett

legátusnak a táblabíró-tiszteletes, de elfogadott, hogyne fogadott volna, hiszen öt prédikáció elmondása alól szabadítom fel. Ünnepe szombatján már Pista, Fecske röpitnek Magyarhermányba, nyitott kapu vár, édesapám huszárpajtásának, Pethő Mózes bácsinak a kapuja. Igen, Pethő Mózes a pap, Pethő Mózes a - megyebíró. Valamint az én falumban minden harmadik ember Benedek, itt minden harmadik - Pethő. A tiszteletes is, a megyebíró is gyermektelen ember. Kár, mert mindakettő szép szál ember, mindakettőnek rózsapiros az arca, bár mindakettő öreg ember. A megyebíró Pethő Mózesnek már ezüstszinű is a haja. Vidámkedvű öreg ember Pethő Mózes, estére összegyűlnek a házában a jóemberei: báránnyokány a vacsora, karcos bor a csusztatója. Egyszerre megered a nóta, csupa régi magyar nóta, diákos emberek nótái. Nem itt hallom először ezt az igen-igen szomorú nótát:

Kalapom szememre vágom,
Mellette hervad virágom -

de meglep, mert csak diákoktól hallottam eddig. Ezek pedig mind fehérharisnyás, egyszerű székelő emberek. Az egész faluban csak két nadrágos ember van: a pap meg a kántor. Itt úr nincs, mind szabad, fehérharisnyás, az ősi viselethez szívesen ragaszkodó székelők. A falu közvetlenül az erdő aljában húzódik el, hosszan, igen szűk völgyben, kicsiny és sovány a szántóföld határa, annál nagyobb az erdeje. Ez az erdő - mindenkié. Szabad préda. Hiába emeli fel tiltó kezét a törvény, nem bír e néppel sem bíró, sem szolgabíró, sem csendőr. Az erdő, a rengeteg erdő a nép hazája, mindene. Nyers, szilaj, dacos e nép, merő ellentéte az én kicsi falum szelidebb, jámborabb lelkű népének, de - itt következik a csuda: sokkal szorgalmasabb templomjáró, még a beszéde is oly kenetes, mintha folyton a Bibliát olvasná. A szegényebb rend (s ez a nagy többség) kicsi gazdasága mellett mindenféle mesterséget űz. Szere-száma nincs a kádároknak, a fazekasoknak, a kőfaragóknak. Erdővidék minden falujának van jellemző mellékneve: Hermány - kádározó, Kisbacon - kalácsütő. Amott a - szegénység, itt a - jó mód.

Igen, ez a nyers, szilaj, dacos, verekedő nép vallásos, kenetes, szorgalmas templomjáró. A kicsi legátus hírére szorongásig megtelik a templom, de alig kezdek a prédikációba, csintalan legényecskék a karzatról eleresztenek egy verebet, nyilván nem azért, mert megszánták a rabságát, hanem meg akarják zavarni a legátust. A veréb ijedten röpköd ide-oda, bele-beleütődik a falba, a legénykének vihognak, lent a nép háborog, nagy a megbotránkozás. Egy pillanatra megállok, aztán folytatom a prédikációt, a legénykének megnyulik az arcuk: nem sütem bele, s ráadásul otthon, ha nem mindjárt a templom előtt, el is döngetik. Kimegyünk a templomból, a nép megáll, várakozik, én is megállok, akkor előre lép egy öreg ember, kalapját leveszi, forgatja, én is leveszem, s az öreg ember cicomátlan szavakban megköszöni a gyülekezet nevében az „ünnepi szózatot” s végezetül „engedelmet” kér a legénykének helytelenkedéséért. Engedelmet s nem bocsánatot: a székelőnek engedelem a bocsánat. És „meg-engedek”, szent a béke, mire a fejérnépek körülfognak, össze-visszacsókolnak, aranyszáju meg aranylábu csirkémnek neveznek, közben itt-ott a tömegben döngetik a legénykéket. Sokan lelkemre kötik, hogy ünnep után búcsu nélkül nehogy hazamenjek, mert azt igen erősen szégyellenék, s én sorba is járom a házakat az egyházzfival, aki egy üres zsákot szorongat a hóna alatt.

Amilyen szilaj ez a templomjáró nép, oly erőszakos a vendégszeretete is. Minden háznál kell ennem egy-két falatot, megizelintem a mézes pálinkát (haj, Istenem, mi lesz ebből!) - no, még egy falást! Szeresse! Ó, ó, édes Jézusom, de madárétű! - sopánkodnak, olyan szívükből sopánkodnak, hogy ellentállani lehetetlen. Hamarosan megtudom, hogy mire való a zsák. A zsák arra való, hogy: „mindenünk van, csak pénzünk nincs”, pénz helyett hát gabonával kedveskednek, a zsák meg telik, telik, én meg nevetek magamban: mit szól majd az édesapám, ha gabonával állítok haza. De helyel-közzel pénzt is adnak, többnyire egy nagy otromba

rézpénzt, amelynek susták a neve, különben négy krajcárt ér az. Suszter tallérnak csufolják a városi népek. Van ezzel a pénzzel kapcsolatban csufolódó versike is: Azt mondja:

Egy pár ember hat susták.
Mégsem ér egy polturát.

Igy is rengeteg pénz gyűl össze, mert a táblabírópap egy pengő forinttal, a kántor ötven krajcárral pótolja a sustákat és a krajcárkákat, a zsák is megtelik, Pethő bácsi pénzre váltja, jóllehet tele a szuszékja: hazaviszek vagy tíz pengő forintot s első regényemnek a - csiráját.

Felbuzdulok az első sikeren, célba veszem Büdöst: hegyek közül mosolyog a mi falunk felé, egy jó futamodás. Erdő borította hegylánc hajlik a falu fölé, itt már viaskodik a bolti posztó, meg a házi szöttes nadrág a fehér harisnyával. Ez már nem az az áradozó, kenetes beszédű nép. Mintha némi fanyarság ülne az arcán - miért? Jaj annak a falunak, amelyet szájára vesz a csufolódásra hajlamos székely. A bodosiak után kukukk-ot kiabálnak s ha kérded, miért, meg is magyarázzák. Réges-régen perelt Bodos Baróttal egy erdőn s végezetül abban állapodtak meg, hogy mind a két falu népe kimegy az erdőbe, ott megvárják, amíg Barót felől is, Bodos felől is megszólal egy kakuk s amelyik falu kakukja tovább bírja, azé lesz az erdő. A bodosi kakuk birta tovább, de hogyan? Ugy, hogy egy bodosi ember jóelőre fára mászott s amikor észrevette, hogy az ő kakukjok elhallgatott, folytatta a kakukkolást - így lett Bodosé az erdő.

A bodosiakat meglátogatja a püspök, látogatás után kikisérlik a faluból.

- Menjenek vissza, ne fáradjanak tovább, kedves atyámfiai, - mondja a püspök.

- Megkérjük az engedelmet, - így a megyebíró, - de mi minden kedves vendégünket elkisérjük az akasztófaig.

Hát, ez igen-igen rég történhetett. Akkor, amikor Bodos határán is állt az akasztófa. Ha - állt.

Most már kezdem sejteni, hogy mért rögződött a bodosi ember arcára a fanyarság. Folyton, nemzedékről nemzedékre e csufolódást hallani: elkedvetleníti, fanyarítja az arcot. Ez az arc bizalmatlanul fogadja a köszönésedet: vajjon nem következik utána csufolódás?

A Budai család Bodos első családja. Az öreg Budai Károlynak három diák fia, a legnagyobb, József Pesten van, az orvosi egyetemen, s róla most csak annyit szabad elárulnom, hogy az övénel tanulságosabb, érdekesebb pályát nem sok magyar ember futott meg. De köti a kezemet, hogy én e pillanatban csak tizenhat éves kamasz vagyok s nem szabad róla többet tudnom: József orvosnak készül... Majd kitűnik: a bodosi templomban sem azért a néhány pengő forintért mondtam el öt prédikációt. Sokkal többet hoztam el onnét: egy nevet, egy ismeretlen nevet, amelyhez most még csak ennyi fűződik: orvosnak készül. Na, és hoztam egy kedves dalt:

Gyi fel, sárga, a tetőre.
Veled megyek mennyegzőre,
Iha, cin, cinárom,
Szeret a virágom!

Ha megfázok, ha meghülök,
Mellette felmelegülök,
Iha, cin, cinárom.
Szeret a virágom!

*

Hull a hó, hull a hó, ismét itt a karácsony. Nekem apróember koromban sem állítottak karácsonyfát, pedig mi rengeteg karácsonyfa zöldelik a mi erdőnkben! Nem panaszképpen mondom, hiszen az én gyermekkorom a karácsonyfát hiréből sem ismeri. A XIX. század elején gyujtják az első karácsonyfát valamelyik Podmaniczky kastélyában: német volt a házasszonya, hazájából hozta e kedves szokást. A XIX. század vége felé jár az Idő mutatója s nálunk a karácsonyfát még mindig nem ismerik. Zörgő dió, mogyoró, piros alma: a falusi gyermek karácsonyi ajándéka, s ha erre az egyszerű Szentháromságra emlékezem, szememből a könny kicsordul. A sirig kísér ez az édes emlék: Karácsony hajnalán a szabad kemence tüze karikás ágyacsámra világít, nyitogatom a szememet, s egyszerre csak arcomon elkezd gurulni valami, gurul, gurul, legurul meleg kebelemre, oda kapok: alma, alma, piros sólyom alma! És ott áll édesanyám, fölém hajolva, mosolyogva, aztán megcsókol - melyik gyermeknek van ennél édesebb karácsonyi emléke?

De már nagy diák vagyok, a dombházi pap vendégszobájában virradok karácsony reggelére. Ellenállhatatlan vágy hozott e faluba. Megragadtam az első alkalmat, amikor én is válogathatok az eklézsiák közt: Dombházat választottam. Látni akarom azt a falut, ahonnet két kisbaconi diák hozott halálos mérget: szívében az egyik, - gyomrában a másik. Vajjon, mit hozok én? Még szeretem, igen szeretem az életet, meg-megrettent Ádám és Antal bús végzete, de a babonás félelmen győz a kíváncsiság.

Dombház nagy falu. Két temploma van: református az egyik, unitárius a másik. Látszik a népén, hogy Dombháztól már nincs messze Brassó. A jómódu gazdákon (és sok itt a jómódu) brassai posztó-nadrág, testre szabott kurta kacagány. A fejérnépeken selyemszoknya, prémes bundácska, a fejükön selyemkendő. Jól megtermettek a férfiak, egyenes a tartásuk, büszke a járásuk. Itt már nem egy székely huszár-család van, mint az én falumban, de sok. Az öregek arra büszkék, hogy ők „volt nemes székely huszárok”, az ifjabb nemzedék arra, hogy székely huszár familiák ivadékai. Van azonban a falu közepe táján egy nagy nemesi udvar is, mélyen bent, az uccától messzire magas kőház: az oszlopos tornácra vagy tiz garádics vezet. A garádicsok már kissé korhadoznak, de - kinek mi köze hozzá? A nagy kőháztól néhány lépésnyire egy hosszukás faház, van vagy tiz ajtaja, udvarra nyíló; minden ajtó egy-egy szobát jelent: vendégszobák ezek. Az udvar másik felében a gazdasági épületek, nagy csürök, nagy istállók, s érzem a büzérőt: szeszgyár is van itt. Székelyül: pálinkamasina, s csak meg kell fordítani, megvan a termelt folyadék neve: masinapálinka.

Az öreg tiszteletes ur előre kioktat, hogy a nagy kőház gazdája agglegény. Négy konceptust (ez az ajánlólevél neve) kell vinnem e házba: egyet a gazdának, egyet a nagybácsijának, a méltóságos urnak, kettőt a házigazda nénjeinek. Mindakettő öreg kisasszony. Mindakettő megvárja, hogy kezet csókoljak neki. Mind a négy konceptusért a házigazda fizet, sőt ő fizet egy másik méltóságos urért is, aki azonban más telken lakik, az agglegény telkén és házában. A nagy kőházban lakó méltóságos ur is „már végzett”, - oktat ki a tiszteletes - a más telken lakó méltóságos ur is. Szerencsére, a nagy kőházban lakó méltóságos egyedülálló ember, de a másiknak van felesége, négy leánya - s ezeket mind a tekintetes ur élelmezi, ruházza. Igen, a tekintetes urnak nagy birtoka van s mégis csak tekintetes ur. Akinek nincs földje: méltóságos, akinek van: tekintetes. S mert a tekintetes ur tartja a méltóságosokat, nyilvánvaló, ugy-e, hogy a tekintetes ur előbb-utóbb ténsurrá hanyatlik?

Már tudom, mi a lámpaláz: elfog, valahányszor indulnom kell a szószékre; elfog most is, - amint a nagy kőház garádicsán följebb, följebb lépek. Jön velem az egyházfi, szeretném, ha ő is bejönne velem, de kint marad a tornácra. Ő csak a konyhán keresztül léphet a - palotába. Félénken kopogtatok, döngős szabad-ra nyitok be.

A nagy ebédlő közepén áll a házigazda, tagbaszakadt, barnapiros arcu, negyven felé járható ember. A tornácra nyíló ablak mélyedésében, karosszékben ül egy sovány, aszott arcu vén

ember. Hálóköntös, hálósipka, nagy kerek okuláré, hosszuszáru tajtékpipa, kezében egy kolozsvári ujság: a *Kelet*. Illő időtlenül meghajlok és bemutatkozom: van szerencsém bemutatni magamat, én vagyok az ünnepi légátus, a nevem... S átnyujtok egy konceptust az öreg urnak. Láthatóan jól esik neki, hogy őt nézem a ház urának, kegyesen átveszi a konceptust, mindjárt bele is fog az olvasásba. Közbe átnyujtom a házigazdának is, aki barátságosan dörög valamit, azt hiszem, azt, hogy üljek le. De alig ülök le, nyílik az ajtó, gyors léptekben szalad át az ebédlőn egyik öreg kisasszony, nosza, felugrom, elkapom a kezét, de haragosan kirántja, tovább rohan s becsapja maga után az ajtót. No, ez jól sikerült. Ujra nyílik az ajtó, belép a másik öreg kisasszony, az öregebbik, ez már nem szalad, lassan, méltóságosan lépked, közben felpillant a faliórára, de azért megkérdi: Wie viel Uhr ist es?

- Három, - dörgi az agglegény bosszusan.

Igaza volt, mit kérdi, hiszen, ebben a percben nézte meg a faliórán. Kezdem sejteni, előttem akarta fitogtatni a német tudományát. Akár így, akár úgy, ennek az öreg kisasszonynak is elkapom a kezét s mielőtt elránthatná, becsületesen megnyomott csókot cuppantok reá. A keze hátát konyhakötényéhez dörzsöli, a konceptust átveszi - rendben van, ugy-e? S már kezdem ajánlgatni magamat, amikor ismét nyílik az ajtó, bepöndörül egy négyesztendős csudaszép leányka, repülve repül felém, aztán megáll előttem, felnéz rám nagy, okos szemével s kérdi: - Maga a kicsi légátus?

No, lám, alig érkeztem a faluba, már nevet is adtak nekem: a kicsi légátus. Kicsi légátus! A tizenhetedik esztendőt taposom s még mindig kicsi vagyok? Mit feleljek? Azt felelem: Igen, én vagyok a kicsi légátus.

- Ugy-e, azért jött, hogy játsszon velem?

Mit feleljek rá? Azt felelem:

- Azért, szivem, azért.

Hopp, mindjárt elészedi a játékait, egy nagy divánra dobálja, megfogja a kezemet, lekényszerít és - kezdődik a játék. Egészséges kacagásától cseng az ebédlő. Közben kicsal belőlem egy mesét. Alig tudok elszabadulni tőle. Meg kell esküdnöm, hogy holnap ismét eljövök.

- Várjuk ebédre, - dörgi az agglegény. - A légátus egész ünnepen nálam ebédel.

Még sok háznál kell elhebegnem: van szerencsém... én vagyok az ünnepi légátus, a nevem... A nagy kőházból egyenest a „másik méltóságos” úr házához vezet az egyházfi. Ez már jóval kisebb ház. A méltóságos asszony fogad. Sovány, öregedő asszony, feszesen ül a diványon, kezét mereven nyújtja előre, a kézcsókot s az ajánlólevelet kegyesen fogadja. A szomszéd szoba ajtaja kinyílik, de csak annyira, hogy egy leányfej kikukucskál, aztán vihogva huzódik vissza. Következik utána a második, a harmadik, a negyedik leányfej, mind vihogva huzódik vissza; az ajtó becsukódik, hangos kacagássá csendül a vihogás - ez nekem szól. A kicsi légátusnak, a magyarruhás kicsi légátusnak. Én sem gondolok arra, hogy is mernék arra gondolni? - ők sem gondolnak arra - hogy is gondolnának? - hátha találkozunk még az életben valaha, amikor ők igen szomorúak lesznek s én - akkor sem fogok kacagni. A búcsuzás pillanatában nyit be a méltóságos úr, vállán kétcsövű fegyver, szó nélkül akasztja szegre, a feleségét köszönetre sem méltatja, alig fogadja az enyémet: mintha én volnék az oka, hogy ma nem lőtt nyulat.

Tovább megyünk, mendegélünk, az egyházfi tiszteletlenül nyilatkozik méltóságáékról: minek is fárasztják magukhoz őt is meg a légátust is, amikor úgysem ők fizetnek a konceptusért, s amikor még csak egy pohár pálinkával sem kínálják meg őt.

- Tudom, a légátus urat sem kínálták meg.

- Nem.

- No, ugy-e?

Utközben csinos, új kőház tűnik szemembe, bizonyosra veszem, hogy ide is bemegyünk.
Kérdem: Kié ez a ház?

- A tekintetes úrfié.

- Hát ebben ki lakik?

- A *kisasszony*.

- Miféle kisasszony?

- A tekintetes úrfi kisasszonya...

- Úgy...

- Neki építette ezt a házat. Egyesegyedül neki.

- Úgy...

- E miatt lőtte meg magát nemrégiben egy légátus.

- E miatt!

Oh, istenem, hát e miatt lőtt Benkő Ádám a szívéhez! Szeretnék berohanni, a szeme közé vágni valamit. Mit, ugyan, mit? De ide nem megyünk be. A kisasszonyt nem illeti meg a konceptus.

Háborgó lélekkel kerülök a szállásomra, egész éjjel nem tudom lehunyni a szememet. Hajnalban nyom el az álom.

Másnap délben a tiszteletes ur, a tiszteletes asszony meg én együtt megyünk fel a palotába, udvari ebédre. Az öreg tiszteletes ur is, a felesége is oly leverten mendegélnek, mintha vesztőhelyre vinnék. De úgy van megírva a Sors könyvében, hogy minden sátorosünnep első napján a délebedet a „palotán”, nagyúri társaságban kell végigszenvedniök. Amikor belépünk az ebédlőbe, egy szétrugott hangyaboly képe tárul elénk. Káprázik a szemem: ekkora úri társaságot nem láttam még egy csomóban. Messze vidékről jöttek atyafiak, jóbarátok, férfiak, nők, öregek, fiatalok, mind gálában: nem a karácsonyt, Jánosnapját jöttek ünnepelni. János a házigazda neve. Velem, szerencsére, senkisésem törődik, csupán az én játszótársam, Bellácska. Ahogy megpillant, lelkendezve szalad elém: Kicsi légátus! Kicsi légátus! - hurcol a divánhoz, leültet, aztán, hopp! az ölembe ül, gömbölyű kacsójával cirókálja, morókálja arcomat s kihizelgi belőlem a tegnapi mesét. Az öreg tiszteletes idetipeg, odatopog, egyik-másik úr vet egy-két szót neki. Sokkal keservesebb a tiszteletes asszony dolga: mint egy vérvörösre festett bálvány ül egy kis diványon, egymagában. Nyilvánvalóan kegyetlenül szorítja a fűző neki-terült testét, vérvörös arca a rendesnél is dagadtabb. A kisasszonyok rá-rápillantnak, összehihognak - ki mártir, ha ez az asszony nem az? A legöregebbik kisasszony, a ház úrnője, öt percen belül háromszor is megkérdi: Wie viel Uhr ist es? - végre kisül, hogy „schon zwei Uhr” - az asztalfőre vezetteti magát, jobbfelől helyet mutat a tiszteletes asszonynak, balfelől a tiszteletes urnak, amin én igen elcsudálkozom. De hát én tudatlan diák vagyok: honnan tudnám, hogy az egyháznak szól ez a kitüntetés?

Két igen hosszú, igen széles asztalra van terítve: az egyiknél az öregek helyezkednek el, a másiknál a fiatalok. Természetesen, én a fiatalok asztalánál kapok helyet, az asztal végén. De sebj, egy az, hogy „az utolsókból lesznek az elsők”, más az, hogy nekem van a legbájosabb szomszédom: a kis Bellácska. Hiába terítették neki külön, egy kicsi kerek asztalnál, kierősza-kolja, hogy a kicsi légátus mellé ültessék. Két divánpárnát tesznek alája s Bellácska oly

büszkén ül, mintha ő volna a ház úrnője. Háta mögött egy szomoruképű „kisasszony”, de Bellácska azt sem engedi, hogy a kisasszony szeletelje fel a húst: a kicsi légátussal szeletelteti fel.

Az aranyifjuság idő sorrendben helyezkedik el az asztalnál. Van itt „kész” gavallér és „kész” kisasszony, kamasz urfi, serdülő kisasszony. Isten tudja, hányan vannak, kik, mik, csak sejtem, hogy vannak köztük diákok is, de mind más kollégiumba járnak, s így egyik sem vesz tudomást rólam. Balkézre tölem, az asztal hosszában az utolsó, nálam magasabb legény, ügyet sem vet rám: a szomszédjának, egy serdülő leánykának csapja a levét. De három nap - sok nap, megtudtam, hogy a kurizáló diák egy osztállyal alattam jár s ott is - ismétlő. A kisasszony a „másik” méltóságos ur negyedik leánya, a karácsonyi vakációra jött haza Brassóból, ahol van valami különös nevű magánleányintézet: itt tanulnak meg a környékbeli kisasszonyok zongorán klimpirozni s innét hozták azt a tudományt is: Wie viel Uhr ist es? Bennem egy egész sereg Schiller-költemény van elraktározva, rettenetes kiejtéssel, de lelkes arccal szavalom a *Glocke*-t; fordítani próbálom Molière vigjátékait, sikerül is a Les précieuses ridicules-t Nevetséges kedvesek-re magyaritanom, de hát ez *akkor* éppen jól volt így, ugy-e? Az a fontos, ugyebár, hogy én ezek közt most az utolsó vagyok s majd valamikor első leszek?...

Harangoznak vecsernyére, engem hi a kötelesség. Rajtam kívül egy lélek sem mozdul el az asztaltól, egyedül megyek a templomba. Az uri társaság az asztal mellett marad. Az ebéd belenyulik a vacsorába. A templom mégis tele, csak az urak székei tátonganak üresen. Elmondom a mondókámat, künn, a templom előtt, itt is várakozik a nép: az a szokás Dombházán, hogy a legátus rövid beszédben üdvözlje a hiveket, megáldja az ünnepet, s a megyebíró válaszol reá. Ez a szép szokás, - jó szokás, a diáknak ez is jó előkészítő iskola: nem bemagolt beszédet hadar el, hanem rögtönöz. Jól eső érzéssel indulok a szállásom felé: sikerült a rögtönzés, sokkal jobban, mint a Précieuses ridicules magyarítása. De elélem áll egy tisztos öreg székely, fehér harisnyához, régi egyszerű viselethez ragaszkodó, mondja a nevit, hogy Tőkés János. Hogy huszárpajtása volt az édesapámnak, de sőt távoli atyafiságban is van vele.

- Tisztelje meg a házamat, kedves ecsémuram.

Megtiszteltem, hogyne tisztelném, megváltás nekem a meghívása. Mendegélünk kettesben, meg-megállunk itt is, ott is, egy-két szóra, aztán megérkezünk a házához: régi módi, magas fedelű székely ház, galambbúgos kapu. Nagy gazdaság képét mutatja az udvar. Ennek a háznak egyetlen garádicsa sincs, de érzem, hogy szilárdabb a fundamentuma, mint ama nagy kőházé, melynek tornácára tíz garádics vezet, ahol ma éjjel kártya mellett, bor mellett vágtat egy sereg ember arra felé, ahová a két méltóságos ur már rég eljutott... Nagy, tágas szobában régi módi fejkötős öreg asszony fogad. Éppen most gyújtott lámpát; jó nagy függő lámpa ez, bevilágítja a szobát, de ég a tűz a szabad kemencében is: enyhe meleg árad szét a szobában. Az asztalt éppen most teríti egy fiatal asszony, az öreg asszony menyje. Ugy látszik, itt is sok vendég lesz ma, mert hirtelen pillantással a teritékek számát tiznél többre becsülöm.

- János-napot tisztelni jönnek a „cselédeim”, - magyarázza öreg Tőkés János.

- Isten éltesse, János bácsi.

- De már, ha megtisztelte házunkat idejövételével, itt is marasszuk, - mondja az öreg asszony - Ugy-e, itt marad, lelkem? És el kezd kérdezősködni édesanyámról s édesapámról. Ha Brassóba mennek, mindig „benéznek” ide. Ó, ó, olyan régen nem néztek be!

- Ez a legkisebb fiunk felesége, - mutat az öreg ember az asztal körül sürgő-forgó éfi-asszonyra, aki pirulva vet egy pillantást felém.

Látszik, hogy még hat hete sincs a házasságnak.

Bejön a legkisebbik fiu is, a kicsi gazda. Szép szál ember, már halad a világgal: brassai posztónadrág feszül rajta.

- Elláttatok a marhákat? - kérdi az öreg gazda, miközben a fiatallal kezelek.

- El, édes apámuram, el.

Négy fia, négy menyee, két asszony leánya, két veje van öreg Tőkés Jánosnak: mind nagygazdák - székelty értelembe. Mind tisztességtudók, barátságosak; mind ott voltak ma délután a templomban, s mind igen jól esett a szívknek, hogy a legátus vérükből való vér s olyan szépen - szavalt. És ők is, ha Isten megsegéjti, taníttatják a fiaikat, hogy a világtól el ne maradjanak.

Im, ezek öreg Tőkés János „cselédei”. A kisebb cselédeknek, az unokáknak még ágyban a helyük (ugy nő a gyermek), de jönnek vendégek is: öreg komák, öreg sógorok, köztük egy feltűnő szép, daliás, barnapirosarcu, sasorru - csak diszmagyar kellene rá s bátran rápingálhatnák arra a képre, amelyen bolond nagy urak „életüket és vérüket” kínálják fel Mária Teréziának. Sikó István a neve. Tegnap este ülték az ő nevenapját, szívből sajnálja, hogy a legátus ur nem volt ott, mert az édesapjának ő is huszárpajtása volt. De hát az a székelty szokás, hogy nem hívunk vendéget névnapí vacsorára, ám aki megtisztel, „jószívvvel lássuk”.

Igen, igen, ez a szokás, jól tudom én azt, s igen sajnálom, hogy nem voltam ott.

Kitoldják az asztalt, a nagy tulipános ládából hófehér, házi szőtt abrosz kerül elő, a tálásból tángyérok, kések, villák, nincs zavar, ide-oda kapkodás. Asztal mellé telepedünk, a ház gazdája s asszonya ülnek az asztalfőn, engem első helyre erőszakolnak - lám, délben még utolsó voltam, este már első vagyok. Az asszonyok közt a három fiatalabb - fennjáró, ők nem ülnek asztalhoz, nekik - mondják tréfásan - az étel „párájával” kell jóllakniok. Kolbásszal kezdődik a vacsora, kolbász káposztacikával s vége-hossza-nincs sorban kerül az asztalra a sok minden jó, minden, ami csak egy „megtojult élet”-ből¹³ eléállitható. Töltött káposzta, malac-, liba- és réce-pecsenye, kürtös kalács, felvirágzott „tortáta”, - mi kéne még, ha volna?

Felemelkedik a székről Sikó István, hogy felköszöntse öreg Tőkés Jánost. Nem cifrázza, egyszerűen a lemenő naphoz hasonlítja Tőkés János bátyámuramat, aki azonban ne busuljon emiatt, mert igaz-e, atyafiak, hogy a nap lementében is melegíti a földet? Adja az Urísten, hogy Tőkés János bátyámuram még sok számos esztendeig melegítse házát s házanépét. Felemelkedik erre Darkó Áron, „küzsdeg” (magyarul: kistermetű), eleven mozgásu s pergő beszédű ember, akiről kitudódik, hogy verseket csináló, poétás természetű. De nem versben köszönti fel Tőkés János bátyámuramat, egyszerű prózában. Ám ez a próza gyönyörű költemény a szántó-vető emberről, „akinek egyik kezében ekeszerva, másik kezében kard”; akinek minden sóhajtását, mit a mezőn elsőhajt, pacsirtamadár viszi fel az égbe. Fél száz esztendeje szánt-vet Tőkés János bátyámuram, közben hol az ekeszarvát, hol a kardot fogta, de meg is áldá Isten minden javaival, mint kerti violát ékes virágokkal. Ugyan jól mondá Sikó István, hogy a nap lementében is melegíti a földet, örüljön, örvendezzen hát Tőkés János bátyámuram szíve: hosszú étellel áldja meg Isten, akit szeret!

- Vajjon mondanak-e ilyen szép köszöntőket odafenn „a palotán”? - kérdezem magamban. - Nem nem, ilyen egyszerű s ilyen szép gondolatok csak szántó-vető emberek palléroztatlan elméjében fakadnak.

- Szól a banda a palotán, - szólal meg egyik Tőkés fiu.

- A brassai banda huzza, - folytatja a másik.

¹³ A székelty a házát és udvarát együtt *élet*-nek nevezi. Megtojult = megtorlódott, felhalmozódott, vagyis minden jó asztalra került abból, ami egy jó székelty háznál az idők során felhalmozódik.

- Minden János-napra kihozzák s három éjjel, három nap tart a dinom-dánom.
- Egy-két napi dinom-dánom: hótig tartó szánom-bánom, - jegyzi meg Darkó Áron.
- Már adogatja a fődeket a tekintetes ur, - folytatja Sikó.
- Csak adja, *megvellegetjük*, - mondja valamelyik Tőkés fiu.
- A miénk a jövőndő! - kiált lelkesen a poétás Darkó. - Nincs az a sok, ami el ne fogyjon, nincs az a kicsi, ami ne nagyobbodjon.
- Ügyekezettel, - egészíti ki öreg Tőkés János.
- Ügyekezettel, - hagyja helybe Darkó Áron.

Fenn a palotán csakugyan szól a banda, táncol a fiatalság, kártyáznak, isznak az öregek, így virrad rájuk a reggel. Az egész uri társaságból csak a legöregebbik kisasszony jön el a templomba. De ott van az egész Tőkés-familia, ott vannak a vendégei s áhitattal hallgatják szózatokat arról a gyermekről, akiről imigye énekeltek az angyalok:

Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok.
 Jámbor pásztoroknak utat mutassatok!
 Ihol, Betlehemben kinyílt egy szép virág,
 Akinek nyílását várta egész világ.

Márványpalotában őt ne keressétek,
 Istennek szent fiát ottan nem lelnétek.
 Jászol a bölcsője, rongy a takarója,
 Barmok rálehelnek, hidegtől ez ójja.

És ott állanak a jámbor pásztorok a jászol előtt s a szegényes bölcső láttán szivük elszomorodik:

Oh, szép rózsavirág, virágok virága,
 Ki egész világért jöttél a világra!
 Bölcsőd hogyha volna, anyád elringatna,
 Párnád hogyha volna, szépen elaltatna,
 Szépen elaltatna!

De újra felcsendül az angyalok éneke, megsomorodott sziveket vigasztaló ének:

Pásztorok, pásztorok, ne szomorkodjatok,
 E nagy szegénységen inkább vigadjatok.
 Jászol a bölcsője, rongy a takarója,
 Bizony ő léssen a világ megváltója,
 Világ megváltója!

Poétás Darkó Áronnak különösképpen tetszett a versekkel ékesített szentbeszéd, hát a „Wie viel Uhr ist es” öreg kisasszonynak vajjon tetszett-e?

Az ebéd a palotán igen kedvetlenül folyt le. Lankadt volt az egész társaság. Kesernyés arcok, kivéresedett, álmos szemek. Egyik-másik ur komoran meredt maga elé. Nyilván sokat vesztettek éjjel. Csak két ember volt jókedvű, azok is csak ezután lesznek „emberek”: Bellácska meg a kicsi legátus. Az öreg méltóságos próbálta felrázni a szomorú társaságot, de nem sikerült. Pedig olyan lelkéből szidta Kossuthot, mert felszabadította a - jobbágyokat, s szidta Deákot, mert kiegyezett a - királlyal.

Ez a társaság igen szomoru, fájdalmasan szomoru társaság volt. Ez a társaság a mult dicsőségén kérődzik, a jelent nem látja, nem akarja látni, a jövőbe nem néz, csak komoran maga elé mered...

Igen, igen, a jövőbe a Darkó Áronoké, a Sikó Istvánoké, a Tőkés Jánosoké.

*

Repül, repül az Idő, de most nem hónap hullása - virágok fakadása hirdeti az Idő gyors szárnyalását. Virágfakadás... Ugy szeretnék már - szeretni! Már szeretek is egy leányt, akit még nem láttam. Akiról csak annyit tudok, hogy ő volt a diákbál - királynője. Lám, diák vagyok, nagy diák, kifelé áll már a szekere rudja, ma holnap bucsut mondok a vén kollegiumnak, de még mindig falusi vagyok, rettenetesen falusi, bártortalan, szemérmes. Hivnak pajtásaim, járjak tánciskolába, - nem megyek. Egy kis emberke a táncosnő. A neve nem jut eszembe, de nem fontos, ugy-e? Pontosabb, hogy bádogosmester s egyben tánc- és illemtanár. Három fő illemszabályt köt tanítványai lelkére: sugdosódni, rugdosódni, köpdösödni - nem illik. Mind a három illemszabályt meg tudnám tartani, e részről mehetnék bálba, de végre is nem tehetem azt, amit az egyszeri papkisasszony, akit azért visz az anyja bálba, hogy ott megtanuljon - táncolni. De nem tagadom: irigylem pajtásaimat, akik kipirult arccal készülődnek a bálba. Kin magyar nadrág, kin pantalló, - már többségben az utóbbi. A kabát: magyarka a magyar nadrágosokon, „kvekker” a pantallósokon. A kvekker kurta kabát, a szmoking előhírnöke. Frakk még nincs. Itt legalább nincs. De van már köztünk egy olyan gavallér is, aki reggel papírszalagokba csavarintja fürtjeit, bekötött fejjel jár egész nap s este, amikor leleplezi a fejét, általános bámulatot kelt: olyan göndör a haja, hogy az csupa - csuda. Ennek az ifjunak már lakcipője van, s ha már tudnám, mi a szenzáció, mondanám: nagy szenzációt keltett azzal az ujtással, hogy mind a két cipőjére három-három selyemcsokrot illesztett s ugyancsak ilyen csokrokat keményre vasalt ingjének a mellére is: minden gomb fölé egyet. Csak egyet, többet nem. Ez a fiú Apor báró prefektusának a fia volt, tehát bizonytal tudta, mit csinál.

Csak én nem tudtam, mit csináljak, hová legyek, amikor reggel hazajöttek a diákok s mind Ilonáról áradoztak. A neve megdöbentett, mert az a leány is Ilona volt, aki miatt Benkő Ádám a szívéhez lőtt. Hallom, hogy szeme, haja fekete, mint az éjszaka, s olyan kicsi a lába, hogy beleférne dióhéjba is. Én ugyan szőkehajunak, kékszeműnek képzeltem el első és utolsó szerelmemet, de a diákok a bál óta mind a Fekete szem éjszakáját dalolják, Petőfi e bűbajos dalát: képzeletem megtántorodik s a fekete szem éjszakájáról ábrándozom. Mélyen elrejttem titkomat és tervemet: piros pünkösdi ünnepén a bálkirálynő falujában leszek légátus.

Már látom is a falut a hegy tetejéről, amelynek aljában elterül. Messziről látszik a falu képén, hogy jobbágy falu volt. A szomszéd falu már színoláh. Ahová én most megyek, végződik a székel, s kezdődik az oláh meg a szász nép lakta föld. A házak közül kiválik egy dombon ülő nagy kőház: ez a paplak. Fialat, legényember a pap, egymaga lakik ebben a nagy házban, könnyen adhat szállást. Feltűnő szép ember, magas, karcsu alak, finom arc, egész megjelenése városi gavallért mutat, nem papot. Lágyan csengő, behizelgő a hangja, emlékeztet a papbácsiéra. Igen örvend nekem, mert azt hitte, nem kap légátust. Nehéz az ide jutás. Magam is az apostolok szekere jöttem ide. Még nem láttam a leányt, akiért idejöttem, s már füllenttem miatta. „Nem mehetek haza a pünkösdi vakációra, egy az, mert igen rövid, más az, hogy sokat kell tanulnom, mert nehéz, szörnyű nehéz az - érettségi egzámen”. Az első eset, hogy nem édesanyámhoz repülök, de egy leányhoz, akiről még csak annyit tudok, hogy szeme, haja fekete, mint az éjszaka, lábcskája beleférne dióhéjba is. Egy nagy skatulyában helyezem el a változóruhám, így vágok neki az apostolok szekere a fél napi járót. Már pantallós diák vagyok én is, lakcipő a lábamon, ami tudvalevően a hosszú gyaloglásra igen alkalmas. Szóval „megcsinált” gavallér vagyok, mint Háy János. Szerencsére, nem kell házalnom a konceptusokkal, mert csupa egyszerű ember a falu népe, csak a papnak, a kántor-

nak jár konceptus, na meg egy: a bálkirálynő édesapjának, aki azonban a szomszéd faluban lakik. Abban a faluban, ahol kezdődik az oláh meg a szász nép lakta föld. De van még ebben a faluban egy jó nagy darab földje az Aporoknak: ennek a földnek gazdatisztje még nem látott ideálom édesapja.

Nagy hegy választja el a két falut, annak a hegynek tulsó aljában huzódik meg Pálos. Ebben a faluban is van egy dombon ülő nagy kőház: ha nem akarná is, a szorosan egymáshoz bujt házikókat le kell néznie.

Megilletődötten bátortalankodom föl a széles tornácra, kopogtatok be az ajtón: tágas ebédlőbe nyitok be. Fiatalos, barátságos arcu nő fogad: a ház asszonya, s még alig hebegem el a nevemet, betoppan Ő is.

A diákok nem tuloztak. Szeme, haja, fekete, mint az éjszaka. De hol láttam ezt az arcot? Valahol láttam! Hisz, sok fekete haj, fekete szem van a világon, de ezer meg ezer arc között ritkán akad hasonmása egynek.

- Benedek? - kérdi az anya.

- Az.

- Nem kisbaconi?

- Az vagyok.

- No, lám, én is Benedek-leány vagyok! Kisbaconban született az édesapám. Bizonyosan hallotta hírét a nagyborosnyói papnak?

- Ó, hogyne.

- Kislány koromban jártam is egyszer Kisbaconban. Az apám testvérének volt egy szép leánya. Azóta, sem láttam olyan szép leányt. Vajjon kihez ment férjhez?

Mondtam én:

- Az édesapámhoz.

- Ó, ó, milyen csuda! örvendezett a - néni. Hallod, Ilona? Hiszen akkor ti másodunoka-testvérek vagytok!

Ilona megfogta kezemet.

- Szóval: én magának a kuzinja vagyok, ugy-e?

- Az, az. S most már azt is tudom, mért tetszett az arca oly ismerősnek mindjárt az első pillanatban. Szeme, haja az én édesanyámra emlékeztet.

- De a maga édesanyja szebb volt, erősítette a néni, nyilván azért, hogy a kuzin el ne bizza magát.

Nem, nem, ennél a leánynál az édesanyám sem lehetett szebb! S ha most itt volna édesanyám, s kérdeném: Szebb volt-e maga, édesanyám? - tudom, ezt felelné: Ó, ó, mit gondolsz, édes fiam. Mint ahogy tette egykor, kis fiu koromban azzal az olaszteleki nénivel: Nem, nem, ő volt a szebb, nem én!

Szebb, nem szebb, kinyílt a virág, az első szerelem virága. Nem gondolok arra, hogy hiszen egykoruak vagyunk, messze, messze még a part, ahol majd kiköt az én hajócskám; hogy mi nem leszünk, nem lehetünk egymásé, - kinyílt a virág, az első szerelem virága!

Ilona nem lesz enyém: első nap láttam ezt.

Ilona annak a szép fiatal papnak lett a felesége. Ilona városi papné lett.

Ilonának ott igen szomorú volt az élete.

Ott, a városban is ő volt a legszebb, s mégis szomorú, igen szomorú volt az ő élete.

Ilona sokat sírt titokban: ó, miért is oly szép ember az uram!

Ilonát a titokban elsírt könnyek sirba sorvasztották. Ilona megérdemel tőlem egy könnyet.

Az ő éjfékete szemének sugara nyitotta ki szívemben a szerelem első virágát.

A virág elhervadt régen, de fehér hajjal is érzem az illatát.

Aludjál csendesen, Ilona.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Ebben sok mindenről lesz szó, többek közt egy pár csizmáról is,
sőt egy kis kapunak a kilincseről is.

Képzeld, nyájas városi olvasó, hogy falusi gyermek vagy. Patkós csizmában járó falusi gyermek. Telik, mulik az idő, kamaszodol, már verseket is irogatsz; az Önképző-körnek tagja vagy; Molière-ből, Schillerből próbálsz fordítgatni, - s még mindig patkós csizmában dicséred az Urat. Napról-napra hangosabban, kellemetlenebbül kopog a patkó, alig várod a pillanatot, amikor lerughatod lábadról a patkós csizmát s finom zergebőrbe bujtatod.

Ez a pillanat akkor következik be, amikor még a professzor urak is - meguraznak. Járhat-e ur patkós csizmában? Ezt édesapám is belátja s külön tíz pengő forintot ad arra, hogy megcsináltassam a - diáki csizmát. Ez a neve ennek a csizmának. Nosza, meg is rendelem, mértéket vesz lábamról a suszter, az első, igazi mértéket. Idáig az országos vásárokon vettük a csizmát. Bementem a sátor alá, ott egy nagy ládára leültem s addig próbálgattam, csizmát csizma után, amíg egy úgy bevált, mintha rám szabták volna. Most azonban nem is közönséges csizmadia, de igazi suszter, uraknak dolgozó suszter méri meg a lábamat, papírszalaggal. Megméri a lábam hosszát, szélességét két helyen, a bokámat, a lábam szárát s minden mérést papírosra jegyez. És biztat, hogy két hét múlva jöhetek a csizmaért. Pontosan ott vagyok. A csizma még ki sincs szabva. Megyek egy hét múlva. Már belekezdett. Aztán megyek mindennap, s szinte el is készül a csizma a vakáció reggelén, amikor már indulnom kell haza. A szekér óráig vár rám a suszter műhelye előtt, végre megtörténnek az utolsó simítások, kikapom a csizmát a suszter kezéből, fel sem próbálom, szaladok vele.

Szombat estére ér haza a diák s vele a diáki csizma. Édesanyám elgyönyörködik benne. Kész a diáki ruha is: fekete magyar nadrág, zsinóros magyarka, puhakalap hozzá. Édesapám is nehezen tudja eltitkolni az örömét. Különösen a zsebórámnak örvend, mert azt azon az aranyon vásároltam, amelyet kis székely népdalgyűjteményemmel nyertem - pályázaton. Láthatóan büszke arra, hogy pályázaton nyertem. Hogy mások is pályáztak s enyém lett az arany.

Ezt az estét, ezt a boldog estét soha el nem felejttem. És a következő reggelt sem fogom elfelejteni soha. Édesapám még ágyban: a vasárnap reggel az ő heverésző, lustálkodó reggele. De én korán kelek, már rajtam a fekete nadrág, kezemben a diáki csizma, jobblábam már indul is függőlegesen a csizmaszárba; megy, mendegél lefelé, aztán egyszerre csak megáll - megállj-t kiált a csizma szűkre szabott torka. Ujabb meg újabb rohamot indítok a „szoros” ellen, de egy hajszálnyival sem jutok előbbre. Édesapám nézi, nézi erőlködésemet, de még csak annyit mond: No, no... Beleizzadok a sikertelen erőlködésbe, csurog arcomon a verejték, csurog már a tehetetlen düh könnye is, - sirva vágom földhöz a diáki csizmát.

- Az irtalmát, hát nem megy fel!? - ugrott ki az ágyból édesapám. - Ezért fizettem tíz pengő forintot!?

Ritkán láttam édesapámat ilyen nagy erős haragban.

- Hozd be a fejszét! - kiáltott ki a legénynek.

Szerencsére, a legény nincs az udvaron, nem hozta be a fejszét.

- Miszlikbe vágom!

- Ó, csendesüljön, - kérleli édesanyám.

Hát - nehezen ugyan, lecsendesült, én meg lerugom a fekete nadrágot, felhuzom a szőtttest, az édesanyám fonta-szötte nadrágot, rá a patkós csizmát és kimegyek a kertbe, bolyongok a fák közt sokáig, aztán lefekszem a bartamisz körtefa alá és sirok, sirok, keservesen sirok.

Ez igen szomorú vasárnap volt. Könnyezve nevetek ma is, ha rá gondolok.

Hiszen ez csak tragikomédia, de ki gondolná, hogy a diáki csizmából szinte tragédia lett?

Telik, mulik az idő, a diáki csizma lakkcipővé kényesedik, s im *Diák ur*, bármerre lép. *Vaskalapba* ütközik. Diák urnak nyílik, nyiladozik a szeme, nőttön-nő az önérzete, napról-napra nagyobbak látja magát, kicsinyeskedőnek Vaskalapot. Ez alatt a *Vaskalap* alatt a vén kollégium hagyományos szellemét kell értened; azt a szellemet, mely a legszelidebb lélekből is kiváltja az eb ura fakó-t, a „csak azért is dongó”-t. Hol egyik, hol másik, hol valamennyi professzor viseli ezt a vaskalapot, s Vaskalap hol érthetetlenül hosszúra ereszti a gyeplőt, hol váratlanul s még érthetlenebbül rántja vissza. Diák ur néha oly szabadnak érzi magát, mint a madár: kedve szerint szállhat ágról-ágra, egyedül a jó Isten szeme vigyáz reá. Máskor meg mit gondol, mit nem Vaskalap, a madárnak mind a két szárnyát levágja.

Diák ur, mint első eminens, bajtársi kötelességet vél teljesíteni, amikor a köréje gyülekező gyengébbeknek lefordítja a latin, a görög, a német leckét. Vaskalap szigorúan megtiltja ezt: Készüljön kiki a maga erején. Vaskalapnak igaza volna, ha kezdet kezdetétől fogva erre nevelik Diák urékat, de az utolsó állomás felé jut az eszébe. „Csak azért is dongó.” Diák ur dacol Vaskalappal, Diák ur engedetlen: egy fokkal lejjebb szállítja a magaviseletét. Diák ur szörnyű igazságtalanságot lát ebben, s bár lakkcipőben kényeskedik, merő ellentéte lesz annak a diáknak, aki még nem oly régen patkós csizmában kopogott végig a folyosón: kissé elvadul s már keresi az alkalmat, ahol Vaskalapnak kellemetlenkedhetik.

Vaskalap igen bölcs ujitást hoz: halálra itéli a cserépfazekat, melyben kétszáz esztendeje hordják a diákszolgák a levest. Azért itéli halálra, mert a sikos uton gyakran elvágódik szegény diákszolga s az uccán folyik szét az ebéd. Meg azért is, mert sűrű a panasz a főző-asszonyok részéről, hogy hol ennek, hol annak a fazekát furják ki a diákok: ezzel szégyenítve meg azt, aki ehetetlen levest főzött. Vaskalap meg sem kérdezi a diákköztársaságot, tetszik-e, nem-e, minden szoba részére szép zöldmázás kosztoscsészét rendel, duplát, egyiket a levesnek, másikat a husnak: ezzel elvágódhatnak a szolga, nem folyik el az ebéd. És ennek nem is furják ki a fenekét, mert az övék. Vaskalap reformja bölcs és praktikus, de a diákság lázong, tiltakozik az ujitás ellen, mert rá akarják kényszeríteni.

A dolog igen kómikus: az ujitásokért hevülő diákság fellázad az ujitás ellen. Az első ujitás ellen, amely Vaskalaptól ered. A lázadás élén a nemrég patkóscsizmás Diák úr áll, de Vaskalap szétveri a lázadást, egyedül Diák úr szobájával nem bír: ez kifizeti a kosztoscsészét, de tüntetően felakasztja a függőlámpa mellé. Byzánc ez a szoba, a vén kollégium legsötétebb szobája, ahová már eleve azért huzódott meg Diák úr néhány elszánt társával, hogy innen rohanjon ki időnkint Vaskalap ellen, s ha kell, életre-halálra itt védje magát. Vaskalap egy reggel arra ébred, hogy nagy tömeg áll a piac közepén, a csizmadiaszín előtt. Annak a falán otromba nagy kép éktelenkedik: a kosztoscsésze képe, s csipős gúnyirat alatta. A tömeg kacag. Vaskalap dühöng. Nyilvánvaló, hogy a legsötétebb Byzánc műve a kipellengérezés. Sorra vallatják a diákokat, kutatnak, nyomoznak, de nem akad áruló. Nem is akadhat, mert három byzánci csinálta meg titokban: egyik kigondolta, a másik megpingálta, a harmadik, kapunyitás után, hajnali sötétben, kisurrant és felragasztotta.

Diák úrban szertelenül és rendszertelenül dolgozik az ambíció. Kezébe akad egy oláh grammatika, hopp! neki esik, felfalja a grammatikát. Grammatika végén versek vannak, azok közül egyet lefordít: Balada ventului (A szél balladája) a vers címe, Zamfirescu a költője. Nosza, kész a diákcsinny: lefordít egy Lamartine-költeményt is, mind a kettőt borítékba teszi, az

eredetit, meg a fordítást is. Franciának adja be a Szél balladáját is: az önképző titkárának úgy küldi el. Diák úron kívül még csak egy Diák úr foglalkozik a franciával, ez is lefordít egy francia költeményt. Megegyeznek, hogy kölcsönösen kiveszik bírálatra a francia verset, az álfranciára azonban egyik sem vállalkozik. Majd vállalkozik Vaskalap. Persze, hogy vállalkozik. Mi lesz ebből? Diák úrék előre nevetnek, mert tudják, hogy Vaskalap nem is konyít a franciához. Van-e ezen szégyelleni való? Hiszen Vaskalapnak nem szakmája a francia. Egyik Vaskalapnak sem az. Nem elég, ha ki-ki érti a maga dolgát?

A következő héten Diák úr felolvassa a másik Diák úr fordításáról a bírálatot. Persze a fordítást „az eredetivel mindenben megegyezőnek” találja, agyba-főbe dicséri, s Emlékkönyvbe ígterásra ajánlja. Ugyanezt cselekszi Első Diák úr fordításával Másik Diák úr is. Akkor megszólal Vaskalap s mondja: - Nálam is van egy francia fordítás, elolvastam s azt az eredetivel mindenben megegyezőnek találtam...

Erre feláll Diák úr s mondja: - Kérem, az a vers oláhból van fordítva.

Vaskalap mindenféle színeket vált, féktelen dühében földig gyalázza Diák urat, aki az oláh nyelv tanulására vetemedett. Mennyivel hasznosabb dolgot művelne Diák úr, ha például az angol nyelvre fordítaná üres idejét!

Hiszen csak ez kell Diák urnak, hopp! angol grammatikát szerez, felfalja, annak is a végén versek vannak, egyet nagyhirtelen lefordít s nyolc hét múlva azt is beadja...

Ne, ne tovább! Diák úr arca ma is szégyenpirba borul, ha ezekre a kinos jelenetekre gondol. Diák úr kegyetlen volt, amilyen kegyetlen csak egy diák lehet. De Diák úr csak félig bűnös, a bűn másik fele Vaskalap urat terheli. Diák urat Vaskalap egészen szabadjára hagyta az ő privátstudiumaiban. Vaskalap neki soha írányt nem mutatott, tanácsot nem adott. Vaskalap nem arra figyelmeztette Diák urat, hogy okosabban cselekednék, ha több idegen nyelv helyett egész erejével egyre adná magát. Sohasem emlékeztette a bölcs latin mondásra: Ex omni aliquid, nihil bene. Neki csak egy tanácsa volt, az is a harag tanácsa: mért foglalkozik az oláh nyelvvel s mért nem az - angollal. Vaskalapnak meg kellett volna dicsérnie Diák urat, hogy a szomszédságában lakó nép nyelve iránt érdeklődik. Diák úr azóta tán megismertette volna az ő népét az oláh nép irodalmával s viszont - hajh! talán ma békességben, barátságban élne székely és oláh, s fehérhaju Diák úr lelkét nem emésztené a hontalanság.

Egy téli estén nagy robajjal nyílik ki Byzánc ajtaja. Mint az örült, „ki letépte láncát”, képéből kikelt rohan be Gálffy Náci s erős, öblös hangja belemennydörög a sötét Byzándba: *Meghalt Deák Ferenc!*

Mind Kossuthért rajongunk, de kuruckodó lelkünk alázatosan hajlik meg a *haza bölcsének* nagysága előtt s megindultan száll a ravatal felé, amelyre Erzsébet királyné sajátkezüleg tette le a koszorút. Nincs türelmünk bevárni a hivatalos emlékünnepet s a következő szombat estén, amikor próba-istentiszteletre gyűl össze a diákság, Diák úr, aki épp soron van, az első imádságot a *haza bölcsének* szenteli. Vaskalap rosszalóan csóválja fejét, istentisztelet után meg is dorgálja Diák urat, mert elébök vágott.

Egy Manasszes nevű kalandor telehazudja az országot, hogy ő Szibériából került haza, mégpedig ónbányából s ott együtt sinylődött Petőfivel. Röviden: Petőfi él! A vén kollégium falait majd szétveti a diákok megmérhetetlen öröme. Sirva-nevetve borulnak egymás nyakába, régi ellenségek kibékülnek - világos, hogy a megáradt öröm kicsap medréből. Többen kirohannak az uccára, belekiabálják az aludni készülődő városba: Petőfi él! - aztán az uccáról betévednek a kocsmába, bortól és boldogságtól tántorogva csöngetnek be a kapun. Vaskalap nyugodt lelkiismerettel behunyhatná a szemét ez egyszer, de nem hunyja be: szédes elé idézi Diák urat és társait s kemény dorgatórium kíséretében pénzbírságot szab ki rájuk.

Ó de jószívvel fizetnének ezer annyit, ha - volna, s ha Petőfi csakugyan élne!

Diák urnak már sok van a róváson, s édesapjának erről sejtelve sincs. Ő tovább szántja az édes anyaföldet, csendesen danolgatja, amint az eke után lépdegél, a világosi nótát, ahol a magyarnak „egy nagy mély sir ásatott” - s közben azon tűnődik, vajjon ki tudja-e majd izzadni az édes anyaföld azt a tengerpénzt, amire már tátogatja száját a nagyétű Pest, ez a Mahomet-nagyváros. A föld, az édes anyaföld öreg szerelmese csupa jó híreket hall a fiáról. Német pályázaton, francia pályázaton neki ítélik a professzor urak a 25 pengőforintos díjakat. Kitünő tanulásaért minden esztendőben 25 pengőforintokat hoz haza - van-e boldogabb ember, mint az én édesapám? Az ő ősz feje fölött oly tiszta-derült az ég. A kisbaconi határról nem látja, nem láthatja az Udvarhely fölé boruló eget: ezen az égen a fellegeket. De látja Diák úr, szorongva látja, mint gyűlnek, gyülekeznek, tornyosodnak az ő feje fölé.

Diák urat nagy kitüntetés éri. Beüzen egy öreg urinő a kollegiumba: látogassa meg. Diák ur nem tudja elgondolni, hogy mit akarhat tőle az az urinő: izgatottan siet hozzá. Az öreg urinő a nőegyesület elnöke. A nőegyesület minden hétfőn kötőke-estét rendez. Igen, kötőke-estét. A nők összegyűlnek a városháza nagytermében, s míg „kötőkéznek”, ének, zene, szavallat, felolvasás gyönyörködteti őket.

- Szeretném, - mondja az öreg urinő, - ha egyszer egy diák is felolvasna... Vállalkoznék-e rá?

Diák ur vállalkozik, hogyne vállalkoznék. Vaskalap ugyan épp a mult heti diákbál után adott ki szigorú rendeletet, hogy ebben az esztendőben nyilvános mulatságon senkinek sem szabad megjelennie (a diákbál ugyanis „nagy botrányba fult”), de Diák ur okoskodik: a kötőke nem mulatság, hanem - munka. Nosza, nekiül, megénekli a diáki csizma komiko-tragédiáját, ama bizonyos diáki csizmaét, melynek ő a szomorú hőse. Diák ur humorosan próbálja megrajzolni, mely nagy fordulat az a diák életében, amikor lerugja a patkóst s felhuzza, azaz szeretné felhuzni a finom zergebőr-csizmát. Diák ur igen meg van elégedve művével, szalad Vaskalap-hoz: engedelmet kér, hogy tíz óráig távolmaradhasson. Vaskalap figyelmezteti Diák urat a szigorú rendeletre s az engedelmet megtagadja. Diák ur „kifejti”, hogy a kötőke nem mulatság, hanem - munka, még pedig kettős munka: testi és szellemi. Vaskalap kikergeti Diák urat, s Diák ur csak azért is elmegy a kötőkére. Pajtásai összegyűlnek a Byzáncba, öltöztetik, csinosítják, akár egy menyasszonyt. Diák urnak nincs kvekkerje, hármát-négyet rápróbálnak, egy aztán úgy talál, hogy ha órá szabta volna, most ezt mondaná a szabó; egészséggel viselje. Fekete pantallója sincs még - akad az is. Így indul hódító útjára Diák ur: viszi a hiuság, meg az „eb ura fakó”. Nagy csapat diák kíséri a városháza kapujáig, ott három diák „csak azért is” megváltja a bilétát, a többi lázadozva tér vissza.

Diák urnak káprázik a szeme, amikor belép a fényesen világított terembe. Most először lát együtt, egy bokrétában, temérdek sok szép asszonyt, szépleányt - csuda-e, hogy káprázik a szeme. Már ismer néhányat - messziről. Ihol, a nevetős szemű Kénosyné, a város legszebb asszonya. Most van teljes virágzásban a halk, finom beszédű Szabadyné. Amott tündöklük Jánossyné, oldalán a kis Nelly: egy sereg diák titkos ideálja. Itt vannak a ragyogó fehérarcu Kovács-leányok és itt vannak nagytiszteletű Kis uram barnapiros arcú szép leányai. Bejöttek a hodgyai tiszteletes leányai is, a Zágoni-leányok: Biri, az ördögös Biri s Juliska, a vidék csalogánya. És itt van a nagygalambfalvi tiszteletes leánya is: Kelemen Róza. Oly szép, hogy festő nem festhet szebbet.

Sor kerül Diák urra és sikerül megnevetetnie a diszes uri társaságot, bár nem marad titokban Diák ur előtt, hogy egy finnyásabb izlésű urihölgy, aki a *Fővárosi Lapok*-nak és *Emilia Családi Kör*-ének hű olvasója, el-elfintorította az orrát. Nem csuda: ő ott csupa finom történeteket olvasott, a patkós csizma pedig valóban durva matéria. Diák ur meg van elégedve a sikerrel: két nagy virágbokrétát dobna feléje, az egyik fejbe találja - kívánható-e ennél fényesebb siker?

Egy hét sem telik belé, Diák urat „sedes” elé citálják. A „sedes” a vén kollegium törvénytárséja. Diák ur igen rosszat sejtve lép a sedes elé. A professzor urak komoran ülnek az asztal körül.

Nagytiszteletű Kis uram elnököl.

- Maga - maga, fiam - dacolt - dacolt.

Igy beszélt mindig nehéz lélekzetű, nekem különben kedves emlékezetű Kis uram. Minden szóra pontot tett. Néha kétfőre. Ha nagy volt a haragja, három szóig emelkedett, aztán - pont.

- Maga - maga - maga, fiam, felolvasott. Maga - maga - botrányt okozott.

- Én?

- Maga - maga - maga.

- Mivel?

- Maga, maga, patkós, igen, patkós csizmáról olvasott...

- ?

A szédesben ül két fiatal tanár. Látom, hogy ezek összemosolyognak. Nyilván azon mosolyognak: hiszen patkóscsizmás diák volt valaha Kis uram is.

- Maga, maga - szégyent hozott - a kollegiumra. Ha legalább - - nem fejezte be. Azt akarta mondani: ha legalább finom témát választott volna... - Ezt, ezt, - folytatta hosszabb pihenő után - megírjuk. Megírjuk az apjának. Ajánlva küldjük. Ugy. Magát, magát, ha még egyszer - igen, igen, egyszer, kimarad, magát - magát - fiam - kicsapjuk. Ezt - ezt - megírjuk. Maga - maga - elmehet.

Forgott velem a világ. Kiszédültem a szobából.

Mint ahogy a halálraitéltnek egy röpké pillanatban végigvágat a lelke mindazon, ami volt, sőt bekandit a jövőbe is: úgy vágatott össze-vissza az én lelkem is. E még rövid életpályának rengeteg apró-cseprő, már-már feledésbe merült epizódja elevenül meg s egyszerre csak megállapodik egynél. Még csak most ébred a tudatára igazán, hogy mely nagy méltatlanság esett meg rajta.

Igen, igen, állapítom meg, négy éve történt. A 14-ik esztendő tapostam. Folytak a félévi vizsgák. Minden osztály vizsgája egy egész nap. Negyedik gimnazista vagyok. Az én vizsgám után még négy osztály vizsgája következik. Eszerint lesz négynapos vakációm. Két napi járó föld hazáig meg vissza. Mindössze hát két napig lehetek otthon. És ha csak egy napig! Még mindig gyermek vagyok, anyás gyermek. Nosza, jérünk haza! Már alkonyodik, amikor a vizsgáról kijövünk. Három erdővidéki fiú hozzám szegődik. Az osztályfőnökkel egy szobában lakunk. Látja a készülődésünket. Egy karéj kenyér s egy darabka szalonna az utraivalónk. Künn csikorog a hideg. Február elején vagyunk. Egy szóval sem mondja az osztályfőnökünk: maradjatok itt. Azt sem kérdi: jött-e valaki értünk. Kocsin megyünk-e vagy gyalog? Sem Isten, sem ember nem törődik velünk. Felső kabát nélkül, kurta zekében, kezünkben somfabot: így vág neki négy kamaszodó gyermek a havas éjszakának. Csikorog a hó a talpunk alatt, fagyos szél kerekedik. Hónunk alá kapjuk a somfabotot, félkezünk a zsebben, félkezünk a kebelünkön, a zeke alatt didereg. Még csak a kápolna mellett járunk, a boldogfalvi hegy aljában, a szél már fel-felkap egy-egy maréknyi havat, szemünk közé vágja, de mi nem fordulunk vissza. Mi már Jókai-regényeket olvastunk, sokat, sokat; mi már nem ismerünk lehetetlent: kevélyen dacolunk széllel, hideggel, megyünk, megyünk, hegyre föl, völgybe le. Kint vagyunk a patakfalvi hegytetőn, övig gázolunk a hófúvásban, aztán bevergődünk az utszéli kocsmába. Fejérharisnyás, öreg székelő ember a korcsmáros. Egymagában ül a szabad

tüzelő előtt, piszkálja a tüzet s nagyot bámul, amikor belép négy gyermek. Ha nagyobbak volnánk, garabonciás diáknak nézne, de gyermekek vagyunk, így hát csudálkozik, pedig a székelőnek a csudálkozás nem természete. Szó nélkül tölt négy pohár szilvóriumot, megisszuk. Mégegyszer tölt s biztat, hogy hajtsuk le bátran, majd megfizeti az Isten. Váltig maraszt éjszakára, de mi köszönjük a jóságát s megyünk tovább. Falut falu után hagyunk el s egy lélekkel sem találkozunk. S nagy a szerencsénk: éhes farkascorda utunkat nem állja. Még Réka királyné erdejében sem. A Rika-erdőn túl, a Bikás-tetőn virrad ránk a reggel. Délre otthon vagyunk.

Kérte-e valaki számon tölem ezt az utat? háborog a lelkem. Senki! Senki! S ime, most nemcsak számon kéri két órai távollétemet, keményen meg is büntetnek. Egy patkós csizma miatt. Ha legalább - lakkcipő lett volna!

A folyosón nagy sereg diák várakozik reám. Közlöm velük az ítéletet. Szörnyű botránykozással fogadják. Aztán egyszerre csak hozzám simul egy bársony nadrágos, szőke haju, kékszemű fiú, karját karomra ölti, félrevon a diákseregtől s mondja:

- Én magát rég szeretem. Fogadjon el barátjának. Jöjjön, sétáljunk ki a rétre. Ott majd ki-eszelünk valamit. Elfogad?

- Itt a kezem. Barátod vagyok.

Tizenötéves, nyurga fiú, a város legszebb öreg asszonyának a fia, a város legszebb ifjú asszonyának az öccse. A neve: Sebesi Jób.

Csudálatos, a diákpálya vége felé csendül hozzám az első igazi meleg hang. A városi és falusi gyermek szíve összeölelkezik.

Már olvadozik a hó, a Küküllő partján rügyedzik a fűzfa: kart karba öltve megyünk át a városon, ki a rétre. Idelátszik az az út, amely Bethlenfalva felé vezet. Arrafelé futamodtam meg tíz év előtt: hazáig akart szaladni az apró emberke, aki néhány nappal elébb szakadt le az édes anyai kebelről. Az az út egészen más irányba visz, vajjon nem volna-e jobb, ha most csakugyan arrafelé vágok neki a világnak?

- Ha édesapám megkapja azt a levelet, - gondolkozom hangosan - bizonyos, hogy azonnal szekérre ül s hazavisz - parasztnak. Az a levél megrendíti a bennem való hitet. Ne feledd, hogy az én édesapám csak hat hétig volt diák!

- Hát nem kapja meg azt a levelet! - tüzel Jób. - El fogom lopni!

- Jób!

Kalandosnál kalandosabb terveket eszel ki az eleven fantáziájú gyerek. Oly félelmetesen kész *mindenre*, hogy végre is halomra kell döntenem a terveit - a magam tervével.

- Azt a levelet nem fogja megkapni az édesapám. Irok a postamesternek. Irok Gábor bácsinak. Mindakettő meg fog érteni engem.

Megértett mindakettő. Az a kegyetlen levél sohasem jutott édesapám kezébe. Isten, ugy-e, megbocsátja Gergely Ferenc postamester bácsinak, hogy egyszer, egyetlenegyszer más kezébe juttatott egy levelet? Bocsássa meg a professzoraimnak is, hogy ezt a kegyetlen levelet megírták... Én hamar megbocsátottam, mert ez a levél szerezte nekem ifjukorom leghívebb barátját, a népköltés kincseinek gyűjtésében lelkes társamat.

De gyerünk, gyerünk, repülve repülnek a napok, virág borít erdőt, mezőt, be kell szaladnom, hegyet, völgyet, minden zugot, hová tíz esztendő édes emléke köt. Velem tart a búcsujárásban Jób, együtt búcsúzódunk, s közben együtt szőjjük a szivárványos terveket, rajzolgatjuk a dicsőséges, a diadalmas jövőndőt. Megmásszuk Budvár sziklás oldalát, tetejéről hosszan

elmerengünk a méltóságosan hömpölygő Küküllőn, melynek „minden habja ha tintalé volna”, úgy sem irhatnám le, ami a búcsuzás óráiban emlékezésem táblájára rajzolódik. Leszállunk a völgybe, leheveredünk a virágba borult vén vadkörtefa alá, amely fanyar vackorával annyi-szor csillapítja le a kis diák szomjuságát, néha éhségét is... Rimek csendülnek a lelkemben, formálódik a vers, melyben elbúcsuzom tőled, vén körtefa. Ez a vers öregkoromban vetődik papirosra, de gyanakodva mondja ez is, az is, hogy ezt csak ifjúkoromban írhattam... Valóban, akkor született, akkor csendült meg a hangja - mért ne írám ide?

Elszállott az idő fölöttem,
Vén körtefa, búcsuzni jöttem.
Virágodat tán sose látom,
Isten veled, öreg barátom.
Legjobb barátom!

Mi titka volt ifju szivemnek,
Te reád bízam, rejtve benned.
Fészkelni rád hiába járnak,
Nem mondtad el szarkamadárnak -
Csacska madárnak.

Könyvem ha omlott, letörülted,
Fájdalmaim elszenderültek;
S csak rám hajolt virágos ágad,
Eltűntek mind a bűnös vágyak - -
A bűnös vágyak.

Istent dicsérni hozzád jártam.
Legszebb művét benned csudáltam.
Hol az ember, aki tenálad,
Vén körtefa, szebbet formálhat?!
Nincs szebb tenálad!

Isten veled, ütött az óra,
Hajolj reám még búcsuzóra!
S amivel Isten úgy megáldott:
Még egyszer hullasd rám virágod.
Fehér virágod.

*

És sorra kerülnek mind: Csicsér, az erdőborította hegy, melynek tetején a szerelmes Csicsér vára állt; a kápolna, ahová plántálta ifju képzeletünk e bús dalt:

Csendes völgy ölében kit fed
E sötét kápolna itt?
Mért szemed kisírva, lányka,
Mért oly búsak arcaid?

Igen-igen érzélgős dal, de így irásközben úgy melegíti öreg szivemet.

Búcsuzom a vén kollégium nagy kertjétől, mely mellett szűk mederbe szorítva rohan el a Küküllő. Hogy megszépül nagytiszteletű Mogyorósi Szőke József verse, amely munkára buzdít, mondván: Nem kell dolgot nem akarni, ha német, magyar embör! Széppé teszi a verset a kert: minden virágában egy erős magyar lelkű ember szive illatozik.

Elég, elég, már fájni kezd az emlékezés.

Bizonyos, hogy a vén körtefa virágját sohasem látom. Budvárát sem, a Csicsert sem. A kápolnát sem. A Küküllőt sem. Azt a szép kertet sem. Azt a várost sem, melyet tündérvárosnak rajzolt meg a gyermeki képzelet, s most, hogy soha többet nem láthatom - ismét tündérvárossá varázsolódik.

*

Kilenc diák ül a terített asztal körül s egy fiatal tanár. Hetven gyermek indult el tiz év előtt, s ebből a kilenc diákból is az indulásnál csak öt volt jelen. Hová széledt, hová tűnt el a többi? Ki tudna számot adni róla? Kilencen vagyunk. Mienk az egész világ. Fenéig élvezzük a teljes, a tökéletes szabadságot. Aztán éjfél felé nagy virágos kedvvel felkerekedünk, csatangolunk az uccán - és egyszerre megállunk egy kis kapu előtt. A mélyen fekvő házból felém vigyorog a piros lámpa, kezem már a kis kapu kilincsén, de hirtelen lehanyatlik róla. A diákok kacagva löknek félre, betódulnak a kis kapun, én meg félresompolygok észrevétlen.

Oh, Istenem, mi történt ezzel a házzal! Tiz év előtt ebben aludtam-álmodtam át az első éjszakát. Itt mesélt édesapámnak egy öreg csizmadiamester az ő Angliában tanuló fiáról. Hová lett ez az öreg ember? Meghalt? Hová, merre oszlott-foszlott szét népe ennek a háznak, melynek födele alatt született a *Nemzeti nevelés* írója?

Nem, nem, nekem e háznak küszöbét átlépni nem szabad!

...Ennekelőtte tiz esztendővel egy szüz-tiszta gyermek szakadt le az édesanyai kebelről. Azon szüz-tisztán lépi át holnap a szülei ház küszöbét.

- Csókoljon meg, édesanyám!

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Ebben egy székely fiu igen megütődik azon,
hogy az „ország szive” nem magyar.

...Most pedig, türelmes íróasztalom, minekelőtte világhódító utjára indul a székely fiu, engedd, hogy kövesse meg az édes anyaföldet. Te, ki mindennapos tanuja vagy a hontalanná lett öreg ember sorvasztó kinjainak; az édes anyaföld után való halálos vágyakodásnak; te, aki aggódva nézed, mint akad el az öreg ember tolla minduntalan: mint száll sóhajtás után sóhajtás Kelet felé, mindig Kelet felé: hinnéd-e, hogy ez az öreg ember valaha könnyü, oly könnyü szivvel vált meg e földtől? Sorvasztó kin, halálos vágyakodás, megtört sziv, meg-alázott lélek: mi megkövetést kívánsz még, édes anyaföldem?

Hiszen ha hátára vehetné ez a világhódító utjára induló fiu a szülei házat; a virágos, a gyümölcsös kertet; az erdőt, a mezőt. Ha szépen letehetné annak a nagy városnak a szélén a házat, a kertet. Ha ott, a nagy város szélén is hallhatná erdő zugását, vadgalamb szólását - ki volna boldogabb?

Édesapám megcsinálja az „osztályt”. Négy gyermeke van, három kiszállott, - kiszállani készül a negyedik is.

- Egyik ujjam olyan, mint a másik; egyik gyermekem olyan, mint a másik, mondja ő - s négy egyenlő részre osztja földjeit. Az osztály ellen egyikünk sem emel szót. Mind a négy részből megtart magának egy-egy részecskét. Szabad eladogatnom a földjeimet, ha nem elegendő a pénz, mit édesapám ad. Szabad, de csak Gábor bácsinak.

- Meghalnék bánatomban, mondja édesapám, ha idegent látnék szántani a földemen.

Meghalna bánatában! Meghalna, meg. Az ő szerelme a föld iránt nem felszines szerelem, mélyes-mélyen a gyökere. Ezer esztendeje gyökeredzik a szerelemnek ez a fája, - kinek volna lelke kiszaggatni e fa gyökerét?

Az én szerelmem még felszines szerelem. Szinte kéjelgek a gondolatban, hogy a földet - tudományra váltom. Megilletődve búcsuzkodom erdőtől, mezőtől; meg-megsajditja szivemet édesanyám szüntelen kesergése; de a nagy ismeretlen város csábítóan mosolyog felém a messzeségből, lelkem szüntelen ott kalandozik: az övé vagyok már. Milyen kicsiny ez az én világom! Gyermekek vagyok még, nem látom: ebben a kicsiny világban benne van az egész nagy világ. Mely könnyen mondok le az első darab földről! A másodikról, a harmadikról. Minek nekem a föld?

Édesanyám úgy elsirat, mintha temetőbe vinnének. Vigasztalom: - Ne sirjon, édesanyám. Lássa, István nagyapám kétszer járta meg Pestet, amikor a franciára ment - s visszajött. A papbácsi is járt Pesten, sőt azon is tul. Nagynémetországban, - ő is visszajött. Visszajövök én is.

- Lám, lám, mondja édesapám, - mekkorát változott a világ. A nagyapád ennekelőtte hetven esztendővel lóháton járta meg Franciaországot; a pap bácsid ennekelőtte harminc esztendővel szekéren ment Kolozsvárig, delizsáncon Pestig; te meg véges-végig vasuton még...

Véges-végig. Valóban, már vágtat a gőzparipa Brassótól Budapestig. Székely falut alig érint egyet-kettőt, de a székely megszokhatta ezer s annyi esztendő során, hogy ő csak védje a keleti határt, majd valamikor aztán ő is kap egy szép csendesen mendegélő körvasutat, amelyen kerenghet körbe-karikába enmaga körül. Valóban, már vágtat a vasut. „A madár repült csak eddig, most az ember is repül”. Repülhet a csiki székely fiu is, ha a pesti egyetemre

igyekezik, ám előbb két álló nap döcöghet szekéren, rettenetes erdei utakon, akkor aztán neki is fűtyöl a gőzös.

Az én kicsi falum kiváltságos falu. Tiszta időben ide hallik a ló nélkül szaladó vaskocsik dübörgése. A nagybaconi cserépvetők már hordják is a cserepet a vasutra s regélik, hogy nagy dicsőség érte a székely cserepet: viszik Pestig, még azon is egy sánta arasszal tul. Felelevenül az 1835-iki zsinat emléke, amikor Bodola püspök a nagybaconi templom szószékéről hirdette V. Ferdinánd dicsőségét, akinek uralkodása alatt „béjött” a ló nélkül szaladó kocsi. Keresztes Sámuel székely huszár hitetlenül csóválta fejét, sőt Istent is káromolta mondván: Olyan Isten nincs, hogy azt megcsinálja. Ime, megcsinálta - Isten segedelmével - az ember.

Két erdővidéki ifju ül a gőzparipára, csudálatosan a két legkisebb faluból. A „kerékfuró” Bodosból az egyik, a „kenyérsütő” Kisbaconból a másik. A bodosi ifju: Budai József, aki - orvosnak készül. Mit mondok? Készült. Mindjárt a kezdet kezdetén megiszonyodik a hullától, bucsut mond az orvosi pályának, bemegy a vámházba: ez a pályatévészett székely fiuk menedéke. Székely ember az igazgató, s megtelik a vámház székely fiukkal. De meghal az öreg Budai, a hajótörött fiu hazamerészkedik, igen szép birtokát eladja az öccsének 900 pengő forintért. Kiszámította, hogy három esztendőre ennyi éppen elegendő neki. Minden hónapra esik 25 pengő forint. Három esztendő alatt kitanulja a tanárságot - igen, tanár lesz belőle. A Körösi Csoma Sándorok fajtájából való ez az ifju. Jóformán üres zsebbel s egy pálcával indul ősmagyar hazát kereső útjára Körösi Csoma Sándor, - így indul második útjára Budai József is. Háziszóttos ruhájához hü maradt. Oly igénytelen, mint egy remete. A magyar költőkről nem beszélve, Sekszpirt csakhogy végig nem szavalja. Nyári vakációkon vadcsemetéket szemez nemesre, s nemcsak az ősi kert fáit nemesíti meg (ami már nem is az övé), de sorra járja a falu kertjeit, s tetszik, nem tetszik a gazdának, ahol vadcsemetét talál, megnevesíti. Apostoli lelkességgel tüzezi a „fapipás” székelyt a méhészkedésre; szilaj haragra lobban, ha megértésre nem talál: ő, aki máskülönben oly szemérmetes, könnyen elpiruló, mint egy leány. Hogy ismeri az állat- és a növényvilágot! Hát a köveket! Szabó Józsefnek, a híres geológusnak, ő a legkiválóbb tanítványa, majd asszisztense, s hiszed, nem hiszed, a háziszóttos ruhához, a nyakkendőtlenséghez mindvégig hü marad.

Amikor ketten a gőzparipára ülünk, elfogyott már két esztendő s azzal 600 pengő forint. Sem több, sem kevesebb. Még egy esztendő s József - kész tanár. Igen, együtt ülünk a gőzparipára. Vászon kézitáskája mellett hoz egy kis zsákocskát: mindenféle kövek, kavicsok benne. Én is viszek egy vászon kézitáskát s ebben egy csomó nép-balladát, dalt, mesét. Délben ülünk fel s másnap késő este dohog be vonatunk a nyugati pályaudvar üvegfüdele alá. Tündéri fényben ragyogónak képzeltem el az ország szívet - im, az első csalódás. Gyengén világított, rosszul kövezett, zezzug utcákon botorkálunk, - József tudja, hová, merre. Becsönget egy ódon, lesüppedt, földszintes ház kapuján; itt lakott tavaly. De a szobácska már másé: tovább botorkálunk, s éjfélután sárgára meszelt öreg házba csöngetünk be. A Széna-téren vagyunk, mely később veszi föl a hittérítő Kálvin nevét. A sárgára meszelt ház egyemeletes: két mérges oroszlán vicsoritja ránk a fogát. Ez a *Két oroszlán* szálló. Két jámbor székely fiu itt alussza át az első éjszakát.

Reggel nyakunkba vesszük a várost. Lakást keresünk. Egy kis szobácskát, mely messze sincs az egyetemtől s olcsó is. Uccából ki, uccába be, végre a Sip uccában kikötünk. Ott, a 10-ik szám alatt egy kis szoba kiadó. Javakorabeli, barátságos képű zsidóasszony fogad. Előszoba nincs, egyenest a konyhába lépünk. A konyhától balra egy kis udvari szoba: ebben lakik a fia. Orvosnövendék a fiu: Schächter Miksa a neve. A konyhától jobbra egy tágas, kétaablakos szoba, uccára néző. Nemcsak az uccára néz, de a zsinagógára is. Ebben a szobában laknak Schächter Miksa szülei. Mellette egy kis oldalszoba, egyablakos. Két ágy, talpalatnyi közelségben. Egy kis asztal, egy kis divány, egy ruhaszekrény - ez a butorzat. Kicsiny kis szoba, de

uccára néz ez is s egy hónapra tíz pengő forint. Ennyit kértek, alku nélkül megadjuk. Közben hazajön a Miksa gyerek. Eleven, okos szemű fiu, beszédében, modorában semmi zsidós. De ezt én csak később állapítottam meg róla, mert most még a faji vonás is ismeretlen előttem. Hatéves koromban láttam az első zsidót. Fiatal legény volt s az én kis falumban nyitott boltot a boldogtalan. Ez volt falunkban az első bolt. Alig-alig vásárolt e boltban a nép. Nem amiatt, mert a boltos zsidó. Az én kis falumhoz közel Barót, ennek a hetivásárjaira viszik be az eladni való egy-két véka gabonát; itt veszik meg a gyertyát, a borsot, a pántlikát, a fejkendőt s miegyebet. Itt találkoznak a vidékbeli atyafiakkal, jóismerősökkel. Itt tudják meg egymástól: hány hét a világ. Minek nekünk bolt?

Egyszer csak hirül hozzák édesanyámnak, hogy a bótos éhezik. Száraz kenyéren tengődik, s hol van, hol nincs az is. Attól kezdve minden délben küld az éhező zsidónak egy fazék levest. Én is viszek neki több ízben. A bolt hamarosan bezárul, a zsidó fiu eltűnik. Isten tudja, hová.

Tizenkét év multán ismerem meg a második zsidó fiut: Schächter Miksát. Orvosnövendék, de nagy szeretettel foglalkozik a magyar históriával, s első éves korában lefőzi a filozoptereket: a mohácsi vészről irt dolgozatával. Az egyetemi pályadíjat ő nyeri meg.

Jókai, diák korában, a *Zsidó fiu* című művével versenyez az Akadémia koszorujáért. Ország-szerte játszik a *Zsidó honvéd* című népszínművet. Már a vén kollégiumban legendás hire van egy zsidó ifjunak, aki süket, gyámoltalan, életterlen, s akinek mennydörgős vezércikkeit csakúgy falja a diákság. Mezei Ernő a neve.

Kikeresztelkedett zsidó ritka, mint a fehér holló. Schächter Miksa szülei orthodoxok, már virradat előtt fent vannak, hangosan imádkoznak s velük Miksa is. Miksa vallásos zsidó s kuruc magyar.

Az egyetemen csak lassanként különböztetem meg az idegen nevű fiukat. Sok zsidó fiuról sokáig azt hiszem: szepességi szász. A névmagyarosítás még nem divat. A filozófián kevés a zsidó fiu, az orvosi meg a jogi egyetemen évről-évre növekedik a számuk, de még kisebbségben vannak. Német a nevük, de magyarságukhoz nem férhet kétség. Ez a nemzedék - magyar lelkű. Sem az országban, sem az egyetemen zsidó kérdés. Ennek a nemzedéknek az apja, a nagyapja, a magyar szabadságért harcolt 48-ban, s 49-ben „Világostól hozza a nagy bánatot”, akár az én édesapám.

Greguss Ágostonnak, az esztétika tanárának legkedvesebb tanítványa, Hahn Adolf: vörösképű, vöröshaju fiu. Minden hét keddjén, délután, két ingyenes órát szentel nekünk Greguss. Magasabb fajtájú önképzőkör ez: novellát, verset, irodalmi és esztétikai dolgozatokat olvasunk fel s azon melegében agyonbíráljuk egymást. Itt tűnik fel egy halovány arcú, szőkehaju, cingár fiucska okos és kemény kritikáival: a tizenhét éves, koraérett, székely eredetű Ambrus Zoltán ez. Itt tűnik fel tömörnyelvű Macaulay-fordításával a tatárképű Engel Dávid. Ma Engel, később Angyal: a legjelesebb s legmagyarabb historikusaink egyike.

A budai hegyek közt van egy villa: ebben lakik Greguss Ágost, ez a finom lelkű ember, hozzá mindenben méltó életépárjával. Vele sétál át öt-hat tanítványa minden héten - vacsorára. Ezt az öt-hat kitüntettet Hahn Adolf válogatja össze. Csendes, halk beszédű fiu, tekintély köztünk. Sűrűn jelennek meg tőle könyvkritikák, irodalmi tanulmányok a nagy lapokban. Kevés az író, kevés a könyv, jelentéktelen könyveknek is tárcát szentel a sajtó. Ennek a Hahn (később Havas) Adolfnak a munkája (nagy lelkismeretességgel végzett munkája) Petőfi összes műveinek jegyzetes kiadása.

Greguss Ágost háza több a háznál: enyhe, meleg fészek. Gyermeke nincs. Egy növendék-leány, nevelt leánya, eleveníti az enyhe fészket, s hetenkint a tanítványok teszik elevenebbé. Irodalmi kérdéseket vitatunk meg, s a székely Mihály József, meg a szász Hoffmann Frigyes a

legügyesebb vitatkozók. Már első este meghat figyelmével a házigazda. Savanyuvizes üveget tesz elé, mosolyogva mondja: - ihol, székelj poéta, - borviz!

Az volt, az, borviz. Borszéki borviz. A borvizek királya.

Poéta?

Igen, igen, verseket firkálok. Humoros verseket az Üstökös-nek. A vén kollégiumban ér a „hihetetlen” nagy dicsőség, hogy egyszerre két versemet adja ki az Üstökös. A Jókai Üstökös-e. Ime, Jókai olvasta a versemet s ki is adta! De csak Pestre kell jönnöm, s gyorsan ér a második csalódás: Jókai neve ott ragyog az ujság élén, de sejtelve sincs róla, mi van abban. De hát csak irom, irom tovább a humoros verseket Üstökösnek, Bolond Istóknak: édesanyám nem ismerne rám. Lám, de jókedvű az ő búsbeteg tejen nevelt fia!

*

Szerencse, hogy nincs hájjal kenve a vén egyetem: megenném egy falásig, étvágyam oly mohó. Ha össze nem ütköznének az órák, mind beírnám indexembe a nyelv és irodalom körébe tartozó tárgyakat. Három oldalt így is tele írok.

Gyulai Pál elé tartom először az indexemet. Bessenyeitől a két Kisfaludyig bezáróan „méltatja” e kor költőit s külön ingyenes órát szentel Petőfinek. Éles, szurós szeme megakad egyhangu nevemen.

- No, barátom, a maga neve sem való versbe.

Igy kezdődik az ismeretség.

- Versbe nem, de vers alá talán jó lesz, - hebegem bátortalanul.

- No, majd meglátjuk.

Szaladok Heinrich Gusztávhoz. Kérde: *Hogy hívnak?* Szörnyen megsértődik az „egyetemi hallgató” úr, hogyne sértődne, amikor őt már két esztendeje illeti meg az urazás. De zsebre-vágom a sértést. S mert a magyar ember esze tudvalevően igen *gyorsan vált*, hetek múltán rájövök, hogy nem volt az sértés, csak a kitűnő német tanár - magyartalansága.

Lótok-futok, sorba írják be nevüket a francia és angol nyelvmesterek, az oláh nyelv rendkívüli tanára, sőt hely jut a magyar nyelvnek meg az összehasonlító nyelvészetnek is...

Folytatom a vén kollégiumban megkezdett utat: ex omni aliquid, nihil bene. Na, ennek előre-láthatóan rossz vége lesz.

*

Az 1877-ik esztendő őszén pillantom meg Pestet és Budát. Nagy város falusi fiúnak, de én nagyobb, jóval nagyobb; szebbnek, jóval szebbnek képzelem. Az Andrássy-utnak még Sugár-ut a neve s még ócskaruhás bódék éktelenkednek az elején. Nem tudom, tervelik-e a nagy körutat: a helyén zeg-zug uccák, kevés emeletes, sok földszintes ház. Az uccák neve felemás: magyar és német. Több, sokkal több a német, mint a magyar cégtábla. Kétkerekű taligák nyikorognak, rajtuk hordó, a hordóban Dunavíz. A taliga mellett sváb paraszt mendégél s be-bekiált a kapukon: Donauvassz! Seholsem hallod: Dunavíz!

A magyar szó az uccán, vendéglőben, kávéházban, ha nem is oly ritka, mint Kisfaludy Károly idejében (Hej, maholnap a magyar szó - ritka, mint a fehér holló!), bizony, gyéren csendül feléd. Ezen igen megütődik a székelő fiú.

A hosszú Sugár-uton talán még csak egy kávéház. Székely diákpajtásaimmal bemegyünk, asztal mellé telepedünk. Feketét rendelünk és ujságot. A pincér csupa német ujságot rak elénk.

- Hozzon magyar ujságot!

- Nincs!

Négy „nagy-lepedős” magyar napilap van (Pesti Napló, Hon, Ellenőr, Egyetértés), szépirodalmi napilap (Fővárosi Lapok), az egyetlen szépirodalmi napilap a föld kerekén; élclapunk is kettő: az Üstökös, a Borsszem Jankó; vannak képes lapjaink (Vasárnapi Ujság, Magyarország és a Nagyvilág) s ezekből egyetlen egy sincs. Dühösen hagyjuk ott a kávéházat, háborog a lelkünk: hát ez a város az ország szíve?!

A kocsma is, talán az egy *Kis pipa* kivételével, csupa német. Valamennyinek a falán ott lóg egy izléstelen, durva hangú, magyargyalázó bécsi élclap: a Kikeriki. Néhány belvárosi kávéházban huzódik meg a maroknyi magyarság. Írók és vidéki tekintetes urak. Az íróknak külön szobácskájuk van a Kis pipában, külön asztaluk a Kammonban, a Koronában, a Pilvaxban. Sóvárogya nézek a külön szoba, a külön asztalok felé: vajjon lesz-e valaha helyem itt?

Mi ad magyar szint az ország szívének? Még a kultura templomai sem mind magyarok. A Nemzeti Színház üres, a gyapju-utcai német színház csordulásig teli. De van már egy második színháza: megnyílt a Népszínház. Blaháné csudát művel, a sváb és zsidó fülekbe és szívekbe belecsilingeli a magyar szót. Ő az ország szívének legsikeresebb s legolcsóbb magyar nyelv-mestere. Az ő magyárosító munkája az államnak egy krajcárjába sem kerül.

Rácsos kert közepén Budapest legszebb épülete: a Nemzeti muzeum. Kik látogatják? A diákok. S vasárnaponként a - magyar és sváb parasztok. A tudós Akadémiának hatalmas palotája szőke Duna partján. Minden héten felolvasnak a tudós urak. Néhány akadémikus a közönség. Ide csalogatja a magyar uriosztályt s a diákságot a Kisfaludy-társaság, de kényelmesen elfér a kisteremben az ájtatos hallgatóság. - Még kis diák Pekár Gyula, akiért az asszonyok majdan megostromolják az előszoba üvegajtáját. Sőt be is törnek.

Nem, nem, a magyar szóért, a magyar novelláért, a magyar költeményért, a magyar tudományért egyetlen egy üveges ajtót sem tör be a magyar.

A magyar irodalomból csak egyetlen ember él: Jókai. Ha ugyan egyedül abból. Két ujságnak is szerkesztője - névszerint, honatya is. Bizony kisül, hogy ő is jófelerészben egyébből él. Mikszáth Kálmán még valahol Szegeden szegénylegénykedik. Költők, írók színejava vagy ujságíró, vagy tisztviselő. Aki sem ez, sem az, tengődik, mint a Toldi lova, vagy ha jobban tetszik: a Thököly kuruca. Időnként a Kis pipa gazdája, az öreg Karikás, dupla auflágot tétet a költő csuspájzára s - egy adagot sem fizettél. Így él a költő, aki csak - költő. S mert minden költő félig-meddig bolond, a nemzet bolondja, - nem szünnék meg énekelni annak a nemzetnek; amely rájuk sem hederít.

Mindezt látja a székely fiu, de azért sóvárogya néz a Kis pipa külön szobája, a kávéházak külön asztalai felé, - vajjon lesz-e valaha helye itt?

*

Hetek mulnak, hónapok mulnak, de csak messziről vagyok bátor: szárnypróbálgatásaimat az ujságoknak postán küldözgetem. A szerkesztőségek küszöbét átlépni nem merem. Emlékszel, nyájas olvasó, arra az esztendőre, „amikor az öregek megfiatalodtak?” 1867 volt az az esztendő. Még csak tiz esztendő múlt el azóta, 1877-et irunk, várnod kell még legalább husz esztendőt, amikor a fiatalok öregnek születnek. Amikor a csóré száju gyerek bátran lejt be a szerkesztőség ajtaján s úgy nyújtja át a kéziratát, mintha egyenesen az Olympus tetejéről, szárnyas lovon röppent volna be. Az az ifjuság, az én ifjuságom, gyámoltalan, szemérmetes, félve kopogtat az ajtón, ha ugyan odáig merészkedik. Hideg téli estén százszor sétál el egy ódon ház előtt, melynek födele alatt három ujságot szerkesztenek öreg és öregedő urak; százszor tekint fel az ablakokra, melyek mögött a „beérkezettek” szántják a papirost; százszor áll

meg a kapu előtt, tapogatja meg a keblén melengetett gyermeket, s végül is kifagyva, dideregve somfordál haza; lábujjhegyen tapogat át egy szobán, melyben csendesen alszik, álmodik egy öreg pár ember arról az időről, amikor doktor ur lesz a Miksa gyerek s megaranyozza életük alkonyát...

Vajjon mit álmodnak az én szüleim, messze, messze, a kis faluban? Álmodnak-e a gyámoltalan fiu vergődéseiről?

Elé-elészedem drága kincsemet: a népballadákat, a dalokat, a meséket, újra meg újra olvasom s újra meg újra megfogadom: holnap - lesz ami lesz, viszem a kincsemet Gyulai Pálhoz. Már két kötet népköltési gyűjteményt adott ki a Kisfaludy-társaság: Gyulai az egyik szerkesztője. Arany László a másik. „Legyen a mienk a harmadik! Vidd el már az öreghez!” - bátorít Jób messziről. Végre is - egy életem, egy halálom - hónom alá csapom a kincset, felbátorkodom a félelmetes emberhez. A Sándor-uccában a ház, amelyben az írók rettegett kritikusa lakik. Emeletes ház, tágas udvara s kis kertje van. Két szárnya van a kert felé, első emeleti bal-szárnyán komor, vén ember remetéskedik: Szendrey Ignác, Petőfi és Gyulai apósa. Ezé a vén emberé a ház. Az emelet jobbszárnyán, kertre néző kis szobában szerkeszti Gyulai a *Budapesti Szemlét*, meg az *Olcsó Könyvtár*-t. Innen szórja a villámokat Jókai felé. Itt furja-faragja, csiszolja a Romhányi-t, melyen annyit rágódnak az élclapok s egyben, úgy látszik, igazuk van: töredék marad a nagyszabásúnak indult költemény. Töredék, szép töredék, szebb, sokkal szebb, „bár soha be nem fejeződött volna” sok-sok költeménynél.

Gyulai írószobája kicsiny, egyszerű és - rendetlen. A szűkre szabott asztalkán Szemlék és Olcsó könyvtárfüzetek, kefelevonatok, kéziratok, ismertetésre beküldött könyvek össze-vissza dobálva, egymás hegyén-hátán. Alig egy-két tenyérnyi üres hely az asztalkán, ezen az üres helyen e pillanatban Olcsó könyvtár ívet korrigál. Van tanítványa temérdek, aki ezt az unalmas, fárasztó munkát készséggel elvégezné, de ő csak magában bizik, a maga szemében, a maga lelkiismeretességében. Igaza van. Ő még ama régi, ódon szerkesztők közül való, akik olvasatlan, fésületlen kéziratot a nyomdába le nem adnak. Komolyan veszi a *felelősséget*. Amin az ő neve van, annak minden soráért, szaváért, betűjéért ő felel, nem más. Az ő Szemléjében, az ő Olcsó könyvtár-ában a rövid i - rövid, a hosszú í - hosszú.

Bár az Olcsó könyvtár korrigálásában zavarom meg s ráadásul vastag kéziratcsomót szorongatok, szívesen, nyájasan fogad a félelmetes kis ember. Ilyen kis növésű ember még csak egy van az egyetemen (s talán ebben a Mahomet-nagyvárosban is): Szabó József, a geológia tudós professzora, de aligha tévedek: a filozófiai fakultáson e két kis ember a - legnagyobb.

- Nos, mi jót hozott, barátom?

- Székely népdalokat, balladákat, meséket.

- Aztán ismeri-e a Vadrózsák-at?

- Gyermekkorom óta.

- Hát a Kisfaludy-társaság kiadványait?

- Azokat is.

- Az Erdélyi János gyűjteményét is?

- Azt is. Ezek még sehol sem jelentek meg.

- No, no. Meglátjuk.

- Összenéztem a gyűjteményemet az összes népköltési gyűjteményekkel. Csak itt-ott találtam egyiknek-másiknak a változatára.

- No, no, meglátjuk.

Átveszi a kéziratcsomót, forgatja, lapozgatja, meg-megáll, olvasgatja, aztán egyszerre csak ráüt egyre s kissé süketes, méla hangon olvasni kezdi *A fogoly katoná-t*.

Leszállott a páva
Tengernek partjára,
Tengernek partjáról
Nagy török császárnak
Dali udvarába.
Onnét szálla páva,
Kényes páva madár
Tömlöc ablakára:
Ottan fudogálá
Szomoru énekit
Szomoru rabságban
Egy székelly katona.
„Hej, páva, hej, páva!
Császárné pávája!
Ha én páva volnék,
Jó reggel felkelnék,
Folyóvizre mennék,
Folyóvizet innám,
Szárnyim csattogatnám,
Tollamat hullatnám.
Fényes tollaimat
Szép leány felszedné,
Bokrétába kötné,
Az ő édesinek
Kalapjába tenné.”

Igy indul a népballada. Ablakában ül a császár szép leánya, hallja a székelly katona szomoru énekét, szalad az istrázsához, kinyitatta a tömléc ajtaját, fogoly katonáról levéteti a nehéz vasat, két gyenge karjával átöleli, palotába felveszeti.

„Enyém vagy te mostan,
Szép fogoly katona!”
„Van nekem szeretőm,
Császár szép leánya!”

Ajtón hallgatózik a nagy török császár, berugja az ajtót, székelly katonának fejét véteti, tengerbe dobhatja, leányát meg toronyba zárhatja. Onnét siratozza császár szép leánya szép fogoly katonát; onnét fúdogálja szomorú éneket: Hej, páva, hej, páva! Éjjel sem alhatik, nappal sem nyughatik a nagy török császár, folyton e dalt hallja: hej, páva, hej, páva! Kihozatja a toronyból, tűzbe vetteti, de tűz meg nem égeti császár szép leányát, gyöngye violáját.

„Egyszerre vigyétek,
Tengerbe vessétek
Beste-lélek lányát.
Székelly katonához!”
Egyszeribe vitték,
Tengerbe vetették.
Tenger befogadta,

Szépen eltakarta,
Székely katonával
Egy helyre habarta
Császár szép leányát,
Gyöngé violáját.

- Szép, szép, igen szép. Ez is szép, - lapozgat tovább - ez is. Ez sem rossz ez az - Ugron János. Maga persze Ugron Gábort tartja a legnagyobb magyarnak? - szegezi mellemnek a váratlan kérdést. - Véresszáju, népbolondító az, barátom. Van benne őserő, de tudatlan. A székelyeket persze megbolondította. Hogyne! Szépen - szaval. Hol mennydörög, hol rikoltoz. Ez kell a magyarnak. Lásza, Orbán Balázs - az külön ember. Az is bolondítja magukat, de legalább irt egy könyvet. Olvasta-e a Székelyföld leírását?

- Ó, hogyne.

- Micsoda beszéd ez: ó, hogyne? Ez már Pesten ragadt magára. A magyar ember így felel: Olvastam. No, lásza, az az Orbán Balázs a Székelyföld minden faluját bejárta; minden hegyét megmászta; minden váromladékát felkutatta. Amit látott, hallott, feljegyezte: ahogy tőle telt, megírta; szegény ember létire kinyomatta - ez becsülendő benne. Sokszor elveti a sulykot; irni nem tud; sok a könyvében a fellengző, üres frázis, de munkája - becsületes munka. Ő is gyűjtött meséket, el is hozta nekem, mindjárt elékeresem. Maga újra írhatná - -

Nyomban lekuporodott a könyvszekrény aljába, kettős ajtaját kétfelé tárta. Szent Isten! Mi tenger kézirat van itt eltemetve! Turkált, morgott a „félelmetes” ember, s ha lehet, még retetesebben össze-visszadobálta a fakulni kezdő kéziratcsomókat. Hümmögött, nyöszörgött, s hümmögésnek, nyöszörgésnek vége: nem találja Orbán Balázs meséit.

- No, majd máskor! - s becsapja az ajtót.

Megrémit a gondolat, hogy az én „kincsem” is ide kerül. Látja arcomon az ijedelmet, mosolyogva nyugtat meg:

- Ezt az asztalra teszem. Nézze meg jól: ide teszem.

Megnéztem.

- Vasárnap jöjjön el 10 órakor. Végigolvassuk a gyűjteményt. Aztán itt marad ebédre. Isten áldja. Korrekturát kell csinálnom.

Már ott is ül az asztalkánál, duruzsolva olvassa az Olcsó Könyvtár legujabb füzetét.

Boldogan sietek a sip-uccába s éjjel-nappal az elkövetkezendő vasárnapról álmodom. Be jó volna, ha most hirtelen itt teremnének azok az udvarhelyi diákok, akik a kötőke-estére felöltöztettek. A puritán Budai József kinevet, amint hosszan elálldogálok a tükör előtt, újra meg újra csokorba kötöm a nyakkendőm. Ő már ebédelt Szabó professzornál, s bár e nagy alkalomra sem kötött nyakkendőt, - igen jó étvággal evett, - mondja ő.

Már ott vagyok a kis dolgozószobában. Hol Gyulai, hol én olvasom a balladákat, egy-két gyengét kidob, aztán újra végiglapozgatja, hármát-négyet kiválaszt.

- Ezeket bemutatom a Kisfaludy-Társaságban.

Szivem hangosan dobog. Nem akarok hinni a fülemnek.

Következnek a szerelmi dalok. Van ebből vagy kétszáz. Sokat kirostál, de marad elég. Egyik-másik annyira tetszik, hogy kétszer olvassuk: először én, azután ő. Süketes, méléző hangján busábbá lesz a busongó dal:

Én csak hirül hallok keseredett szűvel,
Hogy az én édesem mással jáccadozik.
Ékesen, kegyesen ölelgeti nyakát,
Kláris ajakával csókolja ajakát.
Oda sem mehetek, nem is üzenhetek,
Arról azt gondolja, hogy én mást szeretek.
De ha azt gondolja, hamisan gondolja,
Hamis gondolatja el is kárhoztatja.
Csendesen folyó víz télben megaluszik,
De az én bús szívem soha meg nem nyugszik.
Én csak olyan vagyok, mint szélvészben madár,
Kit a záporosó elvadászott immár.

Nyilik az ajtó, belép egy serdülő fiu. Gyulai egyetlen fia. Kreolarcu, mosolygós szemü, formás testü gyerek. Kálmán a neve.

- Apa, kérem, tálalva van.

Özvegyszer Gyulai Pál: egyetlen fiának s két serdült leányának él („a három árva”), becézi, kényezteteti őket, mindenképpen pótolni akarja az anyát. Kálmánt tulon-tul is kényezteteti, rontja. Rajta-rajta kapják, hogy ölébe ülteti a nagy kamaszt. S hallják, gyakran hallják: Van-e pénzed, Kálmán? Természetesen, egy a felelet mindig: - Nincs. S a puritán apa, a szőrszálhasogató, a más szemében a szálkát is megfelelő kritikus - tömi pénzzel a Kálmán gyereket, nem látja, hogy enfia vesztén munkál...

A lányokat már ismertem - látásból. Margit az egyik, Aranka a másik. Margit hires szépség. Kreolarc, fekete szem, ébenfekete haj. Az aranyifjuság körülzsongja a bálokon. Három bálványozott Margitja van ezidőszerint Pestnek, mind a három ragyogó szépség: legszebb, legragyogóbb Gyulai Margit. Aranka betegeskedő, borongó, otthon ülő leány. Nem szép, de meg-megszépíti fájdalmas arca, bús szeme.

Az ebéd egyszerű, polgári ebéd. Leves, pecsenye, almásrétes, sajt, gyümölcs.

Margit, a világszép Margit, ebéd alatt gyakran köhécsel, az apja aggódalmasan tekintget reá. Margit, a világszép Margit, el van jegyezve a Halálnak. De a Halál másodiknak marad az ő fagyos csókjával: Margit, a világszép asszony, alig izleli meg a gyönyörűséget, sirba hervad, mint a papbácsi Márikája. Szép, igen szép versekben siratta el világszép Margitot az édesapja!

...A feketét a dolgozósobában isszuk meg. Ujra munkába fogunk, egész délután olvassuk a gyűjteményt s mire végére jutunk a nótának, mesének, ránk esteledik. Nyilik az ajtó, szobalány jelenti most, nem a Kálmán gyerek, hogy kész a vacsora. Hiába szabadkozom, vacsorára is ott kell maradnom. De már csak négyen ülünk az asztalnál. Kálmánról kisül, hogy ebéd után elment sétálni s azóta - sétál. Feltűnik nekem, hogy Petőfi és Gyulai apósa ebédről is, vacsoráról is elmarad. Közvetetlen mellette a meleg családi fészek, s nem kívánczik belé? Magában ebédel, magában vacsorázik, nyilván még mindig dohog arra a parasztfiura, „perel” vele, aki elrabolta tőle az ő leányát. Aki a világirodalom legszebb dalait írta, mind Juliához és Juliáról, de végre is - paraszt volt és parasztul viselkedett...

- Értékes gyűjtemény, - mondja vacsora után Gyulai, - de amig sajtó alá kerül, még sokkal pótolhatja. Kriza hagyatékában is vannak balladák, nóták, mesék, ezeket is bele vesszük. Az Orbán Balázs meséit is. Most pedig hazamegy, lefekszik, lefekszem én is. Tyhü! - nézi meg az óráját, - már elmúlt 10 óra. Várjon, barátom, várjon.

Kikotorász a mellényzsebéből egy piculát s hiába tiltakozom, markomba erőszakolja.

- Van pénzem, tanár ur.

- Jó, jó. De miattam csukták a kaput magára!

Jaj, Istenem, ha ezt látja világszép Margit, föld alá sülyedek szégyeltemben. De világszép Margit nem látja, ő már alszik puha ágyában, ő már álmodik a királyfiról, aki eljön érte s elviszi messze, messze, ahonnan - nincs visszatérés.

*

Közeledik a nyár, a székely fiu készülődik haza felé. A professzor urak sorra írják alá az indexet: nyüzsög benne a „jelesül”, a „kitünően kollokvált”, az „igen szorgalmas”, de az összehasonlító nyelvészet után - csak név: Budenz József. Valahol a budai hegyek közt kajtatatom fel a világhíres nyelvtudóst, rám néz, fejét csóválja, hümmög s végre kedvetlenül veti oda a nevét. Már első óráján alig tudja elfojtani nevetését a nevetlen székely fiu. Minden harmadik-negyedik szava: „hád én”. A második órán már összeszámolom a „hád én”-jeit: 227 gyült egybe. Maga irta és litografálta jegyzeteket oszt ki tanítványai közt a derék ember, összegyül egy nagy csomó nálam is, csupa szó és szó - a lelket nem találom. Az első padban ülnek hü tanítványai, ezek áhitattal lesik ajkáról a vogul, osztják, mordvin, cseremis szavakat. Többnyire zsidó fiuk. Már kezd kiformalódní bennem a fajt fajtól megkülönböztető vonás. Szegény fiuk, jóval szegényebbek, mint én, de jobban is türik az éhséget, mint én. Ők szívósak, kitartók, én s az én fajtám - nem az. Mind gyérebber járok el a tudós professzor előadásaira, aztán egyszerre úgy elmaradok, hogy idegenül néz rám, amikor az indexet elébe teszem.

Némi szorongás fog el - mi lesz a vége ennek? De ilyenkor legyint a magyar: sohasem volt úgy, hogy valahogy ne lett volna. Igen, igen, valahogy lesz - toldja meg a székely ember, - de jól nem... Hiszen ha *csak* az irodalomtörténetből kellene diplomát szereznem! De össze van bogozva vele a nyelvtudomány. Egy kissé meg kellene ismerkedni a finn, a vogul, az osztják, a cseremis atyafiakkal is. Tisztelem az atyafiságot, de csak messziről. Oh, az irodalomtörténet - az más.

Gyulai rám bizza előadásának jegyzetes kiadását. Fel kell olvasnom minden ívet kiadás előtt.

- A maga stilusa egyszerű, világos. Annak a másíknak cikornyás, zavaros.

„Az a másik” szépen pénzelt a jegyzetekből - én ráfizetek. Tíz krajcár egy litografált ívnek az ára, ez is, az is adós marad.

- Osztán mikor fizeti vissza? - kérdezte az egyszeri székely a másik egyszeri székelytől, amikor a kölcsönpénzt leolvasta. - Hát amikor pénz lesz, akkor *karácsony* lesz, - mondta a másik egyszeri székely. Értsd: amikor pénze lesz, akkor neki *karácsonya* lesz. Ez a karácsony, természetesen, sohasem következik el. Az én adósaim karácsonya sem.

Kezdem sejteni, hogy sohasem lesz professzor belőlem, de ha az nem, hát mi? Szerelmes verseimnek csak a címei jelennek meg képes ujságok szerkesztői üzeneteiben, ott is a „nem közölhetők” sorában. Még elég korán belátom, hogy nem lesz belőlem sem Petőfi, sem Arany, már pedig: vagy - vagy. Átcsapok a prózára: egy egész esztendő eredménye egy kised tanulmány a népballadáról - Emilia Családi köré-ben.

Mikszáth neve kezd feltűnedezni, „rajzolja” a palócait s az ő utánczóit tollán egyszerre egy új, „se hus, se hal” műfaj lopószik be az irodalomba: a rajz. Boldog, boldogtalan a népet rajzolja, ki-ki a maga népét. Voltaképpen fotográfiák ezek. Lélek nélkül való fotográfiák. E fotográfiáknak egy hódmezővásárhelyi zsidó fiu, Iritz Dávid a legszorgalmasabb mesterembere. Irányi Dezső név alatt fotográfálja a vásárhelyi parasztokat s egyik lefotografált paraszt ostorral kergeti végig Vásárhely piacán. Nyilván ő az első „üldözött” zsidó. Magam is fotográfálni

kezek, le is fotografálom egy volt tanáromat, de mire megjelenik a fotográfia egy képes ujságban, már tisztában vagyok azzal, hogy ez nem irodalom. Ma is szégyenkezve gondolkodok rá: mily csunya polémia sarjadt ki e fotografiából.

Két esztendő - sok idő, talán három esztendőig is elhuzhatom, amíg szint kell vallanom: nem leszek tanár. De vajon lesz-e erőm a színvállásra? Elhessegetem a kellemetlen bogarat - mi minden történhetik addig! Már viszek haza annyi dicsőséget, hogy egy nyáron eléllhetek ebből. Egy csomó humoros vers - nyomtatásban. Egy cikkecske a - Családi kör-ben. Néhány nagy lepedős ujság, amelyekben megvan örökítve, hogy Gyulai Pál a Kisfaludy-társaságban bemutatott négy székelv népballadát. Hátha még azt is megírták volna az ujságok, hogy az öreg Szász Károly mindegyre „felsikoltott”, mint Kazinczy Ferenc, ha új talentumot fedezett fel: szép! szép! Ó de szép! A fogoly katona hallása közben szinte elolvadt a jó öreg. Én meg állok, állok kipirult, diadalmas arccal, hátul, a padsorok mögött s mosolygok befelé: Hátha tudnád, amit én...

Gyerünk tovább!

*

Budai Józsefnek elfogyott a három esztendeje, harmadik esztendővel a harmadik háromszáz pengő forintja. Sem háza, sem földje, de van diplomája. Nekem van házam is, földem is, de nincs s félős, nem is lesz diplomám. De József is füstre teheti a diplomáját: nem tudja, mit kezdjen vele. „Tiszta kitűnő” József diplomája. Mondják, az első kitűnő diploma a természetrajzi szakon. Szabó professzor asszisztense a bosnyák ellen harcol, József helyettesíti: ha valaki, ő kaphatna tanári széket. Szabó professzor fel is ajánlja készséggel a támogatását, de József, a leányosan szemérmes József, megesküszik az „istenekre”, hogy amíg Tisza Kálmán lesz Magyarország miniszterelnöke, állami iskolában nem lesz tanár. Neki az Állam és Tisza Kálmán egy személy. József, a leányosan szemérmes József, feneketlen gyűlölettel szavalja Bartók Lajos versét, melynek ez a refrénje: Akinek kutyája van, szólítsa Tiszának. Az Államot, vagyis Tisza Kálmánt nem hajlandó szolgálni; a református kollégiumokban nincs neki való üresedés. Nincs, mert alig kezdünk a tanártermelésbe, már el is jutunk a tultermeléshez, öregedő, diplomás filozófusok kurtanadrágos fiucskákat sétáltatnak a Duna partján; sokan a postához, a vasúthoz, a vámhivatalhoz menekülnek - hát József hová menekül? József Pest közelében, egy uraság gyümölcsösébe menekül, diáikcsemeték helyett facsemetéket nemesít. Fizetése egész esztendőre nyolcvan pengő forint, teljes ellátás (talán egy pár csizma is): József nagyobb ur a királynál. Ám az uraságot meglátogatja egy barátja, a kertészt, a házi szöttek ruhást, a nyakkendőtlent - nem mutatja be: József, a leányosan szemérmes József bucsut mond az uraságnak, a kertnek. Indul hazafelé.

Közben József a gyümölcstenyésztésről, a méhészetéről igen sok okos cikket ír. A méhészetnek már egyesülete is van, az egyesületnek szakközlőnye is. Kriesch müegyetemi tanár a szerkesztője, a méhészet fanatikusa, aki a szerkesztői üzenetekben így lelkesíti a magyart:

Méhészetnek rendületlenül
Légy hive, ó magyar!

A lelkes ember nagyrabecsüli Józsefet, felszólítja: vállalja el az egyesület titkárságát, 600 pengő forint a fizetés, s emellett a hivatal mellett kertészkedhetik is valahol Pest közelében. József vállalja, de megtudja, hogy az egyesület néhány száz pengő forint segélyt kap az Államtól - nem, nem, soha, amíg Tisza Kálmán lesz Magyarország miniszterelnöke!

Most, ha regényes korrajzot írnék, költött históriákkal, anekdotákkal tarkítottat, félbeszakítanám József pályafutásának rajzát: a következő kötetre hagynám e pálya folytatását és alkonyát. Ravaszul megvárakoztatnám az olvasót, mint ahogy ezt minden magához való eszű

író cselekszi. De ez a könyv sem nem regény, sem nem regényes korrajz. Mindössze annyi a hamisság a címében, hogy nemcsak egy népnek, nemcsak egy embernek a története, de többé is, köztük a Budai Józsefé is. Nem várakoztatom a nyájas olvasót, - hátha kezemből kihull a toll? Fittyet hányva hát minden irodalmi szabálynak, egy lélekzetre teregetem elé József életét és pályáját, röviden, igen röviden.

József nyakába veszi a nagyvilágot, megy, mendegél s egyszerre csak egy kis faluba ér. Magyar és oláh lakta erdélyi falucska ez. Iskola is van benne, mégpedig községi, de tanítója nincs. József megpályázza s bár nincs tanítói, csak tanári diplomája, megválasztják. Meg. Éppen jókor, neki való időben történik ez: követválasztás esztendejében. József boldog, van az ellenzéknek is jelöltje. Nosza, fanatizálja a népet, szidja Tisza Kálmánt, de nem sokáig, mert a vármegye főispánja Bánffy Dezső. Ez az ember nem ismer tréfát: csendőrszuronyok közt zsuppoltatja Józsefet haza, a falujába, ahol neki már sem háza, sem földje, de van édes-anya, aki keblére ölelje a „tékozló” fiut. Azt a tékozló fiut, aki már sok-sok ezer fát ültetett, oltott, szemzett, új gyümölcsfajtákat teremtett; s aki, lám, mégis tékozló, mert házát, földjét eltanulta s a vég? Csendőrök hozzák haza az özvegy anyához: itt a fiad!

Mi a haza? kérdi a költő. - A legjobb anya, feleli ugyanő. Mért legjobb anya? Mert mindent ad. Szeressük hát! Azért szeressük, mert mindent ad? És ha, szegény, nem tudna mindent, sőt semmit sem adni, ne szeressük? A haza más néven: állam. S mi az állam? Fejős tehén. Az a fejőstehén, amelyet senki sem szeret etetni, de mindenki siet megfejni. Igen, a haza csakugyan a legjobb anya. És én ezzel a legjobb anyával egy szintre állítom a „tékozló” fiu anyját. Az igazi a valóságos tékozló fiuét is.

Meggyalázva kerül haza Budai József, s az édesanyának nincs hozzá egy zokszava. A kopaszodó fejű fiut kisgyermekként dédelgeti, vigasztalja; könnyeit visszafojtja, csak titokban siratozza szerencsétlen fiát. Öreg asszony, öreg fiu együtt ültet, palántát, kapálgat az ősi kertben; együtt hallgatják a szorgalmas méhek zümmögését; együtt fogják be a kirajzó méh-családot; együtt nemesítik a vadcsemetéket, ültetik más földbe a „gyökneseket”.

De szép, de bájos idilli élet ez!

Hiába került haza József csendőrszuronyok közt, a nép megérzi benne a nagy embert. Azt az embert, aki szüntelen a halhatatlanságnak dolgozik. Már nem csufolják Bodost; már nem kukukkolnak a bodosi ember után. Már nem csufolják a hosszúra nőtt pityókával, amely a szomszéd földjébe nyulik át: no, most, kié a pityóka? Csudálkozva hallják, látják, hogy a legfinomabb almák, körték, szilvák a bodosi kertekben teremnek. Ezeknek a fáját mind Budai József oltá! Ez a csuda-ember folyton újabb meg újabb fajták teremtésén töri a fejét s nem hiába töri. Összepárosítja a batulalmát az aranypárménál s lesz a párosításból új alma: batul a formája, aranypármén a színe s gyümölcszedéstől új gyümölcszedésig eláll. Mikor aztán beültet minden talpalatnyi földet, ami csak beültethető; amikor már csak a vén emberek kopasz feje beültetlen s csak a száraz fuszujkakaró beoltatlan, József ismét nyakába veszi a világot. Tizesztendő múltán kincses Kolozsváron bukkan fel puritán alakja - háziszőtt ruhában, nyakkendő nélkül: professzor a községi leányiskolában. Községiben, amely az államtól nem kap segílyt. És esküszik az „istenekre”, hogy kivándorol Amerikába, ha tíz esztendőn belül nem Apponyi lesz a - miniszterelnök. Az 1890-ik esztendőt írjuk akkor: Tisza Kálmán uralmának utolsó esztendejét.

Apponyiból nem lesz miniszterelnök sem tíz, sem husz, sem harminc esztendőn belül, József pedig nem mehet Amerikába, mert képtelen itthagyni a hazát, az édes anyaföldet, az édes anyaföldön a legjobb anyát, aki minden nyáron szivrepesve várja a „tékozló” fiut. József ma vén ember, a miskolci református kollegiumban nemesíti a gyermek- s a miskolci szőlőskertekben a vadcsemetéket. Innen küldi haza, az édes anyaföldre boldognak, boldogtalannak a gyöknes szilva-, meggy-, cseresznyecsemetéket; innen készülődik haza - teleültetni zöld-

erdő-zugásos, vadgalamb-szólásos szép Erdővidéket s aztán - pihenni a bodosi temetőben. És József nem mehet haza fát ültetni, nem mehet haza meghalni: József, a faültető, a halhatatlanságnak dolgozó József szertenéz és nem leli honját a hazában... Epedve néz ő is Kelet felé, mindég csak Kelet felé, a bodosi hegyek, a bodosi kertek felé - szegény öreg barátom, hová jutottunk, mire jutottunk!

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Ebben egy igazi tékozló fiúról lesz szó, aki meghalni készül,
mivelhogy töredelmes vallomásra képtelen.

Vágtat a gyorsvonat. Kelet felé vágtat a csillagos téli éjszakában. Igen bús képű ifju didereg egyedül, szorosan magára huzza a honi zekét. Vastag, szürke kigyó hever lomhán a lába alatt: pléhcső az, amelyet a pesti pályaudvaron forró meleg vízzel töltöttek meg s Szolnokon már hideg, szinte oly hideg, mint az emberek, akiktől ez a búskepű ifju menekül. Haza, haza, az édes anyaföld kebelére - meghalni, meghalni!

Másodosztályu szakaszban ül a búskepű ifju, életében először s véli: utolszor. Ha a kocsi-szakaszoknak falai nem volnának, akár sétálhatna is fel s alá, emberi lénybe nem ütödnék. Hét esztendő kell még várnunk, amikor majd zsufoltan lihegnek a vonatok. Még talán nem is mer álmodni arról a nagyratörő felsőmagyarországi ifju, hogy ő belőle miniszter lesz, a vasutak minisztere; hogy ő fogja megakadályozni halni készülő ifjaknak egyedül való utazását. Pesttől Brassóig a harmadosztályu jegy 22 pengő forint, a másodosztályu jegy 32, az első osztályu 40. De jön, már közeledik a vasember, aki a 22 pengő forintot négyre szállítja, a harminckettőt nyolcra, a 40-et tizenötöre - ez az ember nem fogja tűrni, hogy üresen száguldjon a vonat; nem fogja tűrni, hogy halni készülő ifjak kényelmesen gondolhassák végig haszontalan életüket s zavartalan csinálják meg a végszámadást: ebből a „dilemmából” pedig csak egy a menekvés - a halál.

Mely megdöbbenő komolyan mondja a búskepű ifjú: ebből a dilemmából nincs menekvés! Először is megállapítja, hogy ő kedvet voltaképpen egyetlen pályára sem érzett. Hogy ő a tanári pályát csak azért választá, mert a révbe jutásnak legrövidebb utja ez. S ha már ezt választá, miért nem hagyta mindjárt faképnél a vogul, osztják, a mordvin, a cseremisiz atyafiságot. Ha például a históriát választja... most zsebében volna a diploma, nem foglalkoznék a halál gondolatával, nem csalt volna meg két öreg embert, mint ahogy azt Benkő Ádám cselekedte! Az irodalom... Igen, igen, már nyomják a könyvet, de siker ez? Ezt a könyvet *csak gyűjtötte, nem irta*. Hát, hadd nyomják! A humoros versikék? Egy-két „rajz”? Hat hónapja hever egy nagy napilap fiókjában egy kézirat, amelytől sokat várt. Ahhoz való bátorsága sem volt, hogy személyesen adja át. Az élhetetlen, a gyáva fiu megkéri egy barátját: Nézd, neked jó embered a „Sándor bácsi”. Vidd el hozzá s kérd meg: sétáljon át az egyetemi könyvtárból az Athenaeumhoz: ott valamelyik nagylepedős ujságnak adja oda. Sándor bácsi viszi, hogyne vinné s hozza is a jó hirt: jön, jön, jönni fog! És hat hónapon át minden nap megvesz az élhetetlen ifju egy nagylepedős ujságot, s minden nap csalódottan ejti el. És nincs mersze felmenni a szerkesztőségbe: Kérem, szerkesztő ur, Szilágyi Sándor volt szíves átadni egy tárcámat. Azt mondta: közölni fogják...

- Nem vagy életrevaló, gyáva vagy, fiatal barátom, - halj meg! - mondja ki magára a halálos ítéletet a búskepű ifjú. Sem tanár, sem író, semmi sem vagy, halj meg!

- De voltaképpen mit is kezdenék a tanári diplomával? - kérdezi az ifjú.

A multkoriban tanuja volt a Sugár-uton, amint egy öregedő diplomást megrugdosott a - tanítványa. Budai József néptanító; Kont Ignác Párisba ment katedráért s kapott is. Elment, mert itt nem kapott. Egy az, hogy „kevés a főka”, más az, hogy Kont Ignác zsidó, a hitétől nem tud megválni, az agg Trefort pedig zsidót nem nevez ki. Vajjon álmodhatja-e a halni készülő ifjú, hogy tizenöt esztendő mulva ez a Kont Ignác még az ő könyvéről is fog írni - francia folyóiratokban! Éppen arról a könyvről, amelyet a halni készülő ifjú a magyar népről

irt, a föld népéről, annak sok s nagy szenvedéseiről, küzdelmeiről, s arról a nagy esztendőről, amikor emberré, szabad emberré lett a jobbágy!

- Voltaképpen, - elmélkedik az ifju, - ha már szertefoszlottak a szép álmok, vissza kellene térnem az édes anyaföldhöz. Meg kellene fognom az ekeszarvát. Igen, kissé elkényesedtem s tavaly nyáron már megcselekedtem, hogy cérna keztyűt huztam a kezemre, úgy gereblyéztem a szénát. Édesapám rám-rámnézett, fejét csóválta, hümmögött, de nem szólt. Se baj, majd munkához durvul a kezem! Igen, igen, de előbb töredelmes vallomást kell tennem... Hogyan is kezdeném? Így: édesapám, én... Az ifjú itt elakad. Elég szépen végiggondolja a drámai jelenetet, talán meg is tudná írni, de elmondani?! Soha, soha! Egyébként nem kell mindjárt vallomást tennem. Van még néhány hónapom, nyárra ígértem a diplomát, addig még sok minden történhetik...

A vonat pedig vágat, vágat, viszi az ifjút: még mindig egyedül didereg. Kihült már az a szürke kigyó is, amelyet a kolozsvári állomáson fektettek a lába elé. Már az utolsó alaguton is átszáguldott. Már látja azt a dombon ülő tornácos kőházat, ahol kinyílt az első szerelem virága. Kirepült a madár a fészekből. Vajjon boldog-e? Isten áldjon, Ilona! Megyek meghalni! Hallod? Megyek haza, meghalni!

Délben áll meg a robogó vonat az utolsó állomáson. Ágostonfalva a neve. Oláh falu. Már piroslik benne egy-két cserépfödeles ház. Vasutas emberek háza. A többi ház még mindig zsupfödeles. Egy földél alatt tel el ember és állat. Csudálatos, csak át kell mennünk az Olt hidján, cserépfödeles házak mosolyognak felénk minden faluból. Jobbra Köpec, balra Barót: mind a kettő már több a falunál, kezd formálódni városias képe. Olt két partja mentén a szántóföld, a rét - ugyanaz. S im, az egyik part mentén még mindig egy földél alatt, zsupföldél alatt ember és állat. A másik part mentén cserépfödeles kőházak, csürök, istállók. Ki érti ezt?

Gábor bácsi vár az állomáson. Három falu jegyzője - lám, ő szerzett diplomát, pedig édesapám azért nem taníttatta tovább, mert kicsit nehezen tanult. Ő most a falu legnagyobb gazdája, szánt-vet s a mellett három falu dolgát végezi. Ő méltó unokája András nagyapónak, nem hiába épült a háza is András nagyapó házának a helyén. Ő sem tart hivatalos órát, amint András nagyapó sem tartott: éjjel-nappal nyitva háza az ügyes-bajos embereknek. Szereti a nép, nemcsak azért, mert véréből való vér, hanem főképpen azért, mert a maga vérét nem tagadja meg, írásaiért egy piculát sem fogad el. Ő három esztendő alatt végezte a szentgyörgyi „normát”, én nekem meg tizenöt esztendő kellett arra, hogy nagy Senki váljon belőlem.

Sikos a hó, szalad a szán, de a Pista nélkül, más társsal röpül a Fecske.

- Eladták a Pistát?

- El.

- Miért?

- Egyszer elragadta a legényt, s emiatt édesapám eladta.

- Oh, Istenem! Szegény Pista! Be sajnálom! Tíz esztendeig vitt Udvarhelyre meg vissza!

Nevetve beszéli Gábor bácsi, hogy a legény felbőgte a falut, amikor a Pistát új gazdája elvezette. Ott akarta hagyni az „öreget”. Hogy ha elragadta, őt ragadta el, nem mást. Aki fél a Pistától, ne üljön utána.

És így tovább.

Kicsordul a könny a tékozló fiú szeméből. Nem a hideg, a fájdalom csordítja ki. Ha nem szégyellené, sirva fakadna. Alig-alig tudja visszafojtani.

- Száz forintot adtak érte, - mondja Gábor bácsi. - Pedig öreg volt már.

- Én meg a világ minden kincseért sem adtam volna, - mondja a tékozló fiu.

- Megvolt-e a vizsga? - tereli a beszédet másra Gábor bácsi.

- Az egyik, - füllent a tékozló fiu.

- Hát a másik mért nem?

Felelhetett volna így:

- Azért, mert én még mindig bolond poéta vagyok, aki a világ minden kincseért sem adtam volna el a Pistát.

De ez a felelet csak most, írásközből, jut eszébe. Akkor így felelt:

- Mert két vizsgát kell kiállanom. A másokra májusban kerül a sor.

Barót között szalad a szán, a tékozló fiu tekintete a postaház ablakára röppen s elfogja egy nyájas arcú öreg ember mosolyát. Gergely Ferenc bácsi ez az öreg ember. Felköszön a tékozló fiu, szeretettel integet le az öreg ember. A tékozló fiu egy röpke pillanatban leolvassa az öreg ember gondolatát: Ez a fiu most viszi a diplomát. Mégis csak jól cselekedtem, hogy azt a levelet nem az apjának adtam ki...

S ennek az embernek egyszer majd, talán nem is sok idő múltán, háborogni fog a lelkiismerete: hát ezért a fiuért szegtem meg hivatalos eskümet!?

Ihol, már Bibarcfalva közt repül a szán. Kapu előtt álldogál az öreg esperes. Melegen süt a déli nap, csurog az eresz alja, az enyhe melegben sütkérezik az öreg, hosszuszáru pipa a szájában: egyike azoknak az öregeknek, akik a Rika-erdőben „megfiatalodtak” volt... Ez az öreg ember tanuja volt az első lépésnek s most örvendezve állítja meg a szánát. Hohó! Isten hozta, öcsém. A Mikó-kollégiumban üres egy állás, pályázza meg.

Nem is kérdi: megvan-e a diploma, oly jó híre van a tékozló fiúnak.

- Köszönöm, köszönöm, pályázni fogok!

A Mikó-kollégiumban... Ama Mikó Imre kollégiumában, akiről a tékozló fiu ódát írt, ódát, mely az udvarhelyi önképzőkör Emlékkönyvébe „dicsérettel” íratott be.

- Hogyne, hogyne, pályázni fogok a halálra, de, hajh! én rólam nem írnak ódát!

Elhagyják Bibarcfalvát, önkéntelen jobbra pillant a fiu: Budai József faluja szinte összeolvad a hegyekkel, alig látszik a hótól. No, kis falu, nemsokára hazajön faültető fiad. Amint kitavasodik, kortések lármájától lesz visszhangos hegy, völgy - s a te fiadat csendőrök hozzák haza...

- Van-e már jelöltjük? - kérdi váratlan a tékozló fiu.

- Van. A főispán fia.

- Megválasztják?

- Meg. *Rá kell szavaznunk.*

- Természetes, - mondja gunyosan a tékozló fiu.

Már ismeri a főispán-fiu programját. Elmondta a Szikszay-ban, vacsorázás közben. Rövid, de velős program. „Atyafiak! Én is számár vagyok, ti is szamarak vagytok - válasszatok meg!”

- Eh, ördög bánja a főispán-fiu programját. Mit bánom én: ki viseli majd az én népemnek a képét!

Feléje csillog hegy tetejéről a nagybaconi templom bádorfödeles tornya, csillogtatja a lemenő nap - bizonyos, hogy az a torony semmit sem sejt a tékozló fiu lelkének vergődésiről, nem hallja szive hangos dobogását, amikor egy másik tornyot pillant meg: a kisbaconi templomét. Épp most kondul meg a nagyharang. Még mindig a vén Mihály András kongatja, aki tiz év előtt széket tett az ő lába alá, amelyről vékony hangon hadarta el Istent dicsérő könyörgését. Mind azt mondja a nagyharang: je-re ha-za, je-re ha-za, - mintha bizony hívás nélkül is nem azt cselekedné. No, majd mást mondotok kettesben, ha egyszerre két kötelet rángat vén Mihály András. Mind azt fogjátok mondani: Vidd el, dugd el, temetőbe temesd el!

Ilyen bolond gondolatokkal foglalkozik a tékozló fiu, ezekkel érkezik meg falujába. Még áll András nagyapó gyümölcsöskertje a falu alsó végén, a havas koronájú öreg fák komoran merednek rá: hát, *ezért* ültetett minket a te nagyapád!? Szép új kőház fehérlik a patak partján: Gergő háza ez. Már nem Gergő, de Gergely. Benkő Gergely gazduram.

- Lám, ilyen szép kőháza volna most nekem, talán szebb is, ha nem szavalom időnek előtte a Megfagyott gyermek-et. Talán éppen ezen a farsangon vinnék asszonyt a házhoz. Nem, ezen a farsangon nem vihetnék, hisz hátra van még egy sorozás...

- Ej, de szép kőház ez is. Ugy-e, a Benedek Szabó Gáboré?

- Az. Ősszel jön haza katonaságból, de az apja már felépítette a házat.

(- Ez is iskolatárs, ez is boldog ember, boldog az egész világ, csak én vagyok boldogtalan.)

Hát ez mi? A fűrészes-utca sarkán régi kőház, a gyámoltalan Benkő Laji háza, azé a Benkő Lajié, aki hajdanában-danában oly szégyenletesen bukott el a kántori pályázaton. A ház elejébe ajtó vágva, ajtó felett fekete tábla, rajta fehér betűkkel:

Kohn József kereskedése.

- Mikor jött ide?

- Az ősszel.

- Milyen ember?

- Derék ember, csak egy hibája van: ha házaához jön, száraz kenyérnél egyebet el nem fogad...

Ez a székel ember, ez. Neki csak az nem tetszik a zsidóban, hogy kenyérnél egyébvel nem kínálhatja meg.

Ha kíváncsi vagy, nyájas olvasó, megsughatom: az 1881-ik esztendőben járunk.

Átsuhanunk a nagy hidon, hirtelen kanyarodás: nyitva már a galambugos kapu, István nagyapó kapuja, ki kétszer járta meg Pestet a franciára mentében s - hazajött. Sebbel, de hazajött. Hiszen én is sebbel, de hazajöttem; ugy-e, hazajöttem, édesanyám?

- Ó édes fiam, de szintelen vagy! Hol hagyta az arcod pirosságát?

- Pesten, édesanyám, Pesten.

- Megfáztál, ugy-e?

- Nem, édesanyám, nem.

- Éhes vagy, ugy-e?

- Nem, édesanyám, nem.

- Erre, erre, a kicsi „házba”, itt nyugodalmasabban tanulhatsz.
- Mi nem háborgatunk, - mondja édesapám. - Sokat kell-e még tanulnod?
- Nem, már nem sokat...

Uccára néz a kicsi „ház” (ház a székelőnek a szoba is), két ablakkal néz az uccára, egy kicsi ablakkal a veteményes kertbe: a tyukleső ablak ez. A nyitott tüzelőben vigan lobognak a hosszú bükkfahasábok: enyhe meleg árad szét a szobában, zsibbasztó, bizsergető melegség. Ha itt maradhatnék örökre, mindörökre! - nyillalik át a tékozló fiú szívében. Valaha régen feketére festett asztal a szoba közepén, felette függő lámpa: diákkori lámpa. Az ablaknak támaszkodik egy kis asztal: a diákkori asztal. Egy kis heverődivány, háznál szőtt a takarója. Egy alacsony lábu ágy. Ha akarom: ágy, ha akarom: divány. Két-három szék, köztük egy össze-vissza faragcsált: a diákkori szék.

Kirakosgatja a könyveit az asztalkára, sorba állítja a neki való kedvesebbeket, a többi a ruhapadba dobálja: - vajjon látom-e többet? De valamit a táskában hagy: Ezt akkor veszem ki és zárom az asztalfióba, ha egyedül leszek...

Pattog, duruzsol, dorombol a tűz s egyszerre, mit gondol, mit nem, a tékozló fiú lehúzza a cipőjét, a harisnyáját, a diáki szék a tűzhely elé állítja, leül a székre, lábát fölteszi a padkára s úgy melengeti, piritgatja talpát. Igen tetszik neki a gondolat, hogy: „gyermek vagyok, gyermek lettem újra”, s nem látja meg magán, hogy valójában is az: gyermek, gyermek, ezerszer is gyermek, haszontalan, rossz gyermek.

Az öregek örvendeznek, hogy „újra gyermek lett”, gyönyörködnek a talpát piritgató nagy legényben. Édesanyja könyezve elevenítgeti fel, amikor a kicsi kis legényke ráült a kemencepadkára s lábacsáját úgy piritgatá.

- Ó de megnőttél, édes fiam!

Benne van e sóhajlásban: de szeretném, ha még pendelyes gyermek volnál. Ölembe vennélek, két karommal keblemhez ölelnélek, csókolnálak.

A tékozló fiú is elsóhajlja magában: „Bár maradtam volna mindég gyermek!”

Átmennek a „nagyházba”, a virágoskertre nyilóba: ott vacsoráznak. Az ablakon átféhrlik a tél. A virágoskert mélyen alszik a hó alatt. Ablak alatt, a fal tövében, alszik a mályva elszáradt torzsa is. Nemsokára itt a kikelet, elolvad a hó, mályva gyökeréből új élet hajt ki s majd a meleg nyárban mályvavirágok hajolnak be a nyitott ablakon. De ő ezeket a behajló virágokat már nem fogja látni...

- Egyél, fiam, egyél. Most is oly kicsiétű vagy, mint gyermekkorodban.

Pizskálgat a vacsorában, nem tud a lelke megszabadulni a mályvavirágoktól, amelyek majd behajolnak az ablakon.

- Ó Istenem, min gondolkozol? Neked valami nagy bánatod van, fiam!

- Dehogyan van, édesanyám, - riad fel. - Tudja, min gondolkodom? Azon gondolkodom, hogy milyen utálatos az a nagy város s hogy milyen kedves, milyen szép ez a mi kicsi falunk.

Mondja a tékozló fiú édesanyja és könnybe borul szeme:

- Azt mondta Ignácska is mindég; mindenütt jó, de legjobb otthon!

- No, ugy-e? - kap Ignácska mondásán. (Aki szörnyű halálnak halálával, ha meg nem hal, most bizonyosan pap s talán ő is követné a példáját. - Lám, lám, a papunk épp elkészülődik innen, pap lehetnék itthon...) - Bizony igaza volt Ignác bácsinak (még nem merem Ignácskának mondani): mindenütt jó, de legjobb otthon. Sokszor eltűnődöm azon, nem jobb lett volna-e, ha

itthon maradok, a kollegiumba nem megyek; azon a sok pénzen, mit rám költöttek, földre földet vett volna édesapám...

Idáig hallgatott a tékozló fiu édesapja, most megszólal:

- Ezen én is sokszor eltűnődtem, de mi haszna most a tünődésnek. A kis malac is így rítt, amikor künn a határon meglepte az esső: Hogyha én ezt tudtam volna, köpenyeget vettem volna! Nagy kedved volt a tanulásra, kedvedet nem szegtem - igaz-e? Azt hiszed, nem sirt a szívem, amikor a földjeidet eladogatni kezdted? Pedig a bátyád szánt rajta. Hát csakugyan megbántad? - s gyanakodva szegezi tekintetét a fiura.

- Ne-em, nem bántam. Aztán mi haszna volna, ha megbántam is. De - de - elnézem itt magukat. Felnevelték a gyermekeiket, ki erre, ki arra elrepült...

- Gábor itthon maradt.

- De nem lakik magukkal. Senkisé is lesz maguk mellett, ha egészen leöregednek. Betegség ha ágyba fekteti, ki ápolja? Én oly messze leszek maguktól!

- Fiam, - mondta most igen komolyan az édesapám - amikor én téged Udvarhelyre vittelek, tudtam, mit csinálok. Tudtam, hogy ezt a gyermekemet a világnak nevelem, nem magamnak.

- Én is tudtam! - sir bele a tékozló fiu édesanyja.

- A mi öregségünk, a mi betegségünk ne búsítson, fiam. A szántó-vető ember, amikor elérkezik az ideje, lefekszik s fekszik, ameddig Isten úgy rendeli, aztán vagy felkel vagy sem. Értem én az én egyszerű elmémmel is a te gondolatodat. A tanulás megfinomította a testedet is, a lelkedet is. Bársonnyá finomult rajtad a zeke. De maradtál volna csak itthon, a gazdaság volna minden gondod, s fekhethénk betegen, meg-megkérdeznéd: hogy van, édesapám? Hogy van, édesanyám? - s mennél a dolgod után.

- Édesanyám öt esztendeig ápolta az édesanyját. Maga is sokat emelgette, édesapám. Emlékszem, világosan emlékszem erre.

- Jó, jó, - zavarodott meg a tékozló fiu édesapja. - No, eridj, feküdj le.

- Eridj, eridj, - biztatja édesanyja is. - Miattunk ne búsítsd a szivedet.

A tékozló fiu átmegy a kicsi szobába, reménytelenül dül le az ágyra: vége, vége, vége! Mondhatom-e meg ezeknek az egyszerű embereknek az igaz valóságot?! S ha meg merném is mondani: világcsufjára maradhatok-e itthon? Eléje mered a gyámoltalan Benkő Laji szomorú példája. Haza szorul az ősi házba, az ősi földre. Szép gazdaság marad rá. De gyenge arra, hogy megfogja az ekeszarvát, a kasza nyelét; egész falu kacagja, amint az ökör mellett mendegél, mint egy béresfiu, s az ekeszarvát a cseléd fogja: ez a gazda, ő a béres, ökörhajtó kisbéres. - Én ugyan megfognám az ekeszarvát is, a kasza nyelét is, de már trágyás szekéren - piha! - mégsem szeretnék ülni. Szeretem az erdőt, de már mégsem szeretnék téli hajnalon kibujni a meleg ágyból: befogni a lovat, az ökröt; felmenni az erdőbe; ott egy bükkóriást levágni, szánra fektetni, - aztán: fogom a gyeplőt, gyi! gázolok a hóban, míg a bükkóriást hegy oldalából kivontatják a lovak, ki az utra. Hiszen, ha ott lehetne kezdeni, hogy már künn áll a szán az uton, ott felülök s csak fognom kell a gyeplőt!

Eszébe jut a gazdaságnak sok nehéz, durva, kellemetlen munkája: - Vajjon hozzá tudok-e durvulni majd?

Hajnal felé nyomja el az álmot, az édes hajnali álmot. Későn ébred, rá süt a tüzhely lobogó lángja: - Vajjon ki tett tüzet? Édesanyám vagy a cselédleány? Bizonyosan az édesanyám... Ő hozza be tálcán a kávé nagy, talpas pohárban. A tálcán egy ujság is.

- Ágyban iszod-e meg a kávé, édes fiam? Erősen megfáradtál, ugy-e, a hosszú uton?

- Nem, nem, fölkelek. Tegye az asztalra, édesanyám. Hát ez miféle ujság?

- Gábornak küldik egy hónap óta. Ingyen küldik neki is, a birónak is.

Átadja az ujságot. Az *Ellenőr*. Lángba borul a tékozló fiu arca:

- Ez az a bizonyos ujság, amelynél hat hónapja hever a tárcám! - Haraggal löki félre. - Hiszen értem, értem, hogy mért küldik ingyen jegyzőnek is, birónak is. Követválasztás lesz a nyáron! Micsoda pazarlás! Mintha bizony e nélkül nem választanák meg a főispán fiát!

Gyorsan felöltözködik, megissza a kávé, aztán mégsem állja meg: felveszi az ellökött ujságot, a vonal alá röppen a tekintete: az ő tárcája még mindig ott hever a szerkesztő asztalában, vagy tán nem is hever már ott, rég a papirkosárba került; papirkosárból a hentes boltjába; hentes boltjából szegény diákok asztalára, szalonnától, töpörtyütől zsirosan...

- Igy is jó, - mondja magában. S ha megjelent volna, mielőtt eljövök? Változtat-e az én lelkem nyomoruságán? Ujabb tárcát irok s az is elhever újabb hat hónapig.

„Még egy választás - olvassa a vezércikkben - egy táborban lesz a nemzet, a szabadelvűpárt táborában.” - Ott lesz, ott, a főispán fia feltétlenül ott lesz. Hát én hol leszek?

Egyedül van a szobában, de azért óvatosan körülnéz. A táska fenekéről kihalássza a hatlövetű pisztolyt, meg a kis skatulyát, amelyben fűrészpör közt 25 golyó. Hirtelen beteszi a diákasztal fiókjába, a kulcsot ráfordítja, zsebredugja. Éppen jókor, mert belép az édesapja. Jókedvet mutatva mondja:

- Ejnye, ejnye, hát ilyen későn kelnek fel Pesten a - gazdák?

- Fel tudok én kelni hajnalban is, édesapám. Majd meglátja holnap!

- No-no. Hiszen csak tréfálok. Akkor kelsz, fiam, amikor jól esik.

- Láss, láss, édesapám, ha gazda volnék, maga még most is heverne az ágyban. Már fenn volnék az erdőn, már le is vágtam volna egy bükkfát. Nem volna jó?

- Jó, jó, de minek beszélsz hiábavalóságot? Ha itthon maradtál volna, én akkor sem heverésznék az ágyban. Hajnalban kipattan a szemem s künn talál a virradat. Én erre születtem, te másra születtél: Isten rendelte ezt így! Ezt a sok könyvet mind meg kell még tanulnod? - mutat a tékozló fiu legkedvesebb könyveire?

- Fejemben vannak már, csak lapozgatok bennük.

- S mégis nyárig várakoznod kell?

- Ez a rend. Előbb vizsgáznom nem lehet.

- No, jó, nyugszik meg s hívja a tékozló fiut, hogy nézze meg a gazdaságot.

Örömmel látja, hogy egy pajta még teli. Két ökör, két ló, két tinó, három tehén, öt-hat növénydékborju.

- A pásztor ember - mondja a föld öreg szerelmese - egy kecskén kezdi s egy kecskén végzi. Ahogy kezdettem, úgy végzem én is. A bátyádnak már jóval több van; a leánytestvéreidnek is. Ez az igazság. Az éfiaké a jövő, öregeké a kuckó. Ha mi marad ebből, neked marad, ámbátor sok ökrömet ette meg Pest...

- Igaz, igaz. Pestnek nagy a gyomra. Sokat eszik.

Szeretné mondani: Ezzel a gazdasággal meg merném kezdeni az életet, - de belátja, hiábavaló a ravaszkodása, hiába való a harc az életért, - meg kell halni, meg!

*

Telnek, mulnak a napok, a tékozló fiu mennél kevesebbet mutatja magát a faluban. Várja a tavaszt, különösen a feltámadás ünnepének a virradatát: a tékozló fiu még mindig azt hiszi magáról, hogy ő poéta; hogy ha kissé kedvez neki a szerencse, talán - - . Igen, azt hiszi, hogy ő poéta s de szép lesz, de poétikus lesz husvét hajnalán, amikor dereng az ég, amikor éppen kapaszkodik az öreg nap a hegyek hátán, akkor nyomja szívéhez a pisztolyt: Isten veled, élet! Valósággal kéjeleg a tékozló fiu a gondolat nagyszerűségében, bár meg-megzavarja a lélekrendítő jelenet, amelynek napfölkelte után színhelye lesz a kis szoba, amikor oda belép egy öreg asszony - nem, ezt végig gondolni képtelen. Behunyja a szemét, mint ahogy behunyja mindannyiszor, ha olyasmi villan meg a fejében, amire gondolni nem szeret. Már leveleket fogalmaz magában, a szüleinek, a testvéreinek, legjobb barátjának, Jóbnak, akitől folyton jönnek a levelek; minden levél szidja a nyomdát, amely csigamódjára dolgozik. Esztendő múlva ha könyv lesz a - könyvből. - Szegény Jób! Értem a türelmetlenségedet, te még ifju vagy, de én már öreg vagyok, engem nem izgat a könyv. Engem most az izgat: megírom-e szüleimnek az igaz valóságot, vagy valami hihető hazugságot eszeljek ki... Igen tetszik neki ez a mondat: Halálos betegség sorvasztja testemet, lelkemet, nem bírom tovább az élet terhét - bocsássák meg bűnömet, édes jó szüleim!

Estéknént két-három évvel fiatalabb ifju látogat el hozzá. Ez is félbenmaradt ifju, mint ő, azzal a különbséggel, hogy ennek a tékozló fiu félbenmaradtságáról halovány sejtelve sincs. Néhány osztályt járt a fiu, hirtelen letört, most Gábor bácsinak irogat, mivelhogy az írása szép. Szabó Náci neve az ifjunak, fia annak a Szabó Józsefnek, akiről fel van jegyezve a könyv elején, hogy kiscgazda létére négy fia közül háromnak épített kőházat. A negyedik. Náci, nem kap kőházat, mert ő is „megcsalta” az apját, mint ahogy „megcsalta” Benkő Ádám s mint ahogy - megcsaltam én. Megcsaltam, meg, idézőjel nélkül, valósággal meg!

Kellemesen telnek az esték a barátságos meleg szobában. Sokáig fenmaradnak, a forró meleg hamuban pityókát sütnek, diákkori emlékeket elevenítnek fel, nagyokat kacagnak s a tékozló fiu már most abban is kéjeleg, hogy mily könnyen hagyja itt az életet, amelynek „terhét nem bírja” tovább. Néha-néha elszólja magát, de a másik tékozló mintha nem venné észre, vagy tán színleli, hogy nem? Elő-előveszi pisztolyát, mutatja, hogy golyó van mind a hat csövében, nevetve nyomja szívéhez.

- Látod, - mondja, - Benkő Ádámnak csak kétcsövű pisztolya volt s egy lövéssel eltalálta a szívet. Azt írta Anikónak: „Fájt a szívem, hozzálöttem.” Ha egyszer a szívem igazán fájna, én is hozzálöttem.

Náci ijedten rántja félre a pisztolyt.

- Ó te bolond, - kacag a tékozló fiu, - hisz az én szívem nem fáj. Egy leányt szerettem még eddig; két esztendeje, hogy férjhez ment s lásd, élek. Diákszerelem volt, - jegyzi meg kicsinylően a tékozló fiu.

Nini, hogy repülnek a napok, a hetek. Még lobog a tűz a tűzhelyen egész nap, de már itt a kikelet, egyszerre csak itt a husvét - siess, fiu, siess, bucsuzkodjál szép csendesén a kicsi falutól, az erdőtől, a mezőtől, gyermekkorod kedvesemlékü helyeitől. Hiába adod a hidegvérű gavallért, érzelmős fiu vagy te, a hegyes-völgyes, erdős ország hamisítatlan fia. Nem vetted észre, hogy mások a te néped nótái, mint a végtelen síkságon élő magyar testvérek?

Az érzelmős fiu, hazajöttében, messziről látta Benkő Gergely szép kőházát, most elindul, hogy gyermekkori pajtását saját fészkében lássa. Valóban, szép ház, kívülről hasonlatos a Gábor bácsiéhoz. Áll még az ősi ház is, de megütődve hallja, hogy juhok bégnek a virágoskertre nyíló szobában, hol egykor Benkő Ádám hangja csengett, szavalván Petőfi verseit... Néhány garádics vezet a kőoszlopos tornácra, kopogtat az ajtón, senki sem felel. A kilincset megnyomja, nem nyílik az ajtó. Megy a konyha felé, benyit: együtt a család. Az öregek s a

fiatalok. Két ágy a tágas konyhában, mindjárt megérti, miért bégnek juhok az ősi házban. Ez a két ágy az öregeké. Nagy az öröme Gergelynek, a fiatalasszonynak is, aki különben anyai ágon Benedek-sarjadék. Örvendeznek az öregek is, de első pillanatban látja a tékozló fiu, hogy öreg Benkő Dániel Ádámot látja benne, mintha gyanakodva nézné, vizsgálná. Vagy csak a bűnös, a tékozló fiu látja így? Bemennek a szomszéd szobába, de mielőtt leülne, a házat bejárja. Két nagy szoba, egy oldalszoba, szinte uri képe van. Valósággal kirí belőle Benkő Dániel, aki hű maradt az ősi viselethez. A tékozló fiu nem győzi dicsérni a háznak külsejét, belsejét s nem bírja visszafojtani a sóhajtást: Ilyen házam lehetne most nekem is!

- Különb házban lakol te Pesten, - mondja Gergely, aki hol magáz, hol tegez.

- De nem az enyém.

- Majd lesz neked is, vigasztalja Gergely.

- Drága lehet ott a ház, - szólal meg az öreg s úgy érzi a tékozló fiu (vajjon jól érzi-e?) a szurós szeme részegeződik.

- Bizony drága, keresztapám uram. A tanári fizetésből éppen csak hogy megél az ember.

- Pótolod a földdel, - mondja Gergely.

- Egyszer a föld is elfogy, - jegyzi meg az öreg, s bár ezuttal félrenéz, mégis mintha tüvel szurkálnák a tékozló fiu arcát: sajogva sajog.

- A föld elfogy, de a tudomány megmarad, - bölcsekedik Gergely.

- Jobb, ha mind a kettő megmarad, - tapint az igazságra a föld öreg szerelmese.

Közben az asszonyok eltűnnek a konyhába. Behallik a kolbász sistersége, ajtó hasadékan átsűrődik az illata: ez a kolbász a tékozló fiu tiszteletére sisterség. Az udvarra néző ablak előtt elvillanni lát egy cselédleányt: két kezében két kupa bor. A tékozló fiu tiszteletére hozódik a bor. Bizonyosan a Benkő Jakab pincéjéből: minden ősszel eljár a szüretre. Bejön kipirult arccal a szép éfiasszony, asztalt terít, aztán kifordul, behoz egy nagy tál kolbászt (még sisterség a zsirjában), a tékozló fiu, bár nem éhes, meg sem próbálja a szabadkozást.

- Ime, - mondja magában a tékozló fiu - így szeretnék élni én is, együtt az én öreg szüleimmel. Az én szüleim azonban nem a konyhán lagnának. Övék lenne a legszebb szoba.

A tékozló fiu igen dicséri a kolbászt is, a bort is, bár kolbász is, bor is majd elakad a torkán. Pedig a kolbász is pompás, a bor is pompás, de a tékozló fiu szüntelen a halálra, a kikerülhetetlen halálra gondol. Egy-egy kérdésre szórakozottan felelget. Kérdi az öreg a harmadik (vagy az ötödik?) pohárnál: megvót-e az egzámen?

- Meglesz, felel a tékozló fiu. Azaz: az egyik megvót, a másik májusban vagy júniusban lesz...

Az öreg ember erre semmit sem szól, a pohárba mered, de a tékozló fiu mégis arcán érzi a szurós tekintetet. Rémulten olvassa le az öreg ember arcáról a gondolatot: *ez is megcsalta az apját.*

A tékozló fiunak, hiába marasztalják, nincs maradása. Azt határozza az uton hazafelé, hogy nem bucsuzkodik senkitől, még a testvéreitől sem, csak az ő kedves emlékü helyeitől. Ezek nem vizsgálódnak, nem gyanakodnak, ezek nem firtatják: megvót-e az egzámen. Egyszerűen örülnek (bizonyosan örülnek), hogy újra látják Elekecskét, aki, lám, de nagy legénnyé serdült, amióta nem látták.

És a tékozló fiu e naptól kezdve erdőn, mezőn csatangol. A kertjük végén kezdi, ahol a Macskás-patak csörgedez.

Itt sirdogált egyszer, régen, négyesztendős korában. Édesanyja keményen megpirongatta s a kisfiu elhatározta, hogy elbujdosik, még pedig - Móduvába. Móduva Moldova volna, ide bujdosott hajdan sok székel, aki nem lelé honját a hazában. Erről sokat hallott a kisfiu: ő is Móduvába bujdosik. Kivett a tálból négy főtt pityókát, kendőbe csongojította, egy orvos-ságos üveget megtöltött vízzel - így indult Móduvába. El is jutott Macskás-patakig, ott leült a patak partjára, sirt, sirdogált, aztán megéhezett, megette a négy pityókát, fenékgig üritette az orvosságos üveget és szép csendeszen haza mendegélt.

- No, Macskás-patak, Isten veled. Most egész komolyan elbujdosom.

Móduváról eszébe jut a tékozló fiunak, hogy tavaly nyáron, Torjára utaztában, a nagybaconi erdőn találkozott két zsidó fiuval: Munkácsi Bernát volt az egyik, Kunos Ignác a másik. A tékozló fiu kocsin utazott, a két zsidó fiu az apostolok szekerén jött Moldovából, ahol a csángó nyelvjárást tanulmányozák...

- Lám, lám, mondja a tékozló fiu, ha velük tartok, most nem kellene elbujdosnom Móduvánál messzebb, sokkal messzebb...

Megy, mendegél a tékozló fiu, a Macskás-erdőnek tart, hol először bukkan ki száraz levelek alól a gyócsé, tudományos nevén a kikeleti hóvirág, utána a „kakas élü”, tudományos nevén a vörös *nyakagyar*. Sokszor kijárt ide kisfiu korában, kalapja karimáját tele tüzdelte gyócsé-bokrétával. És gyakran kijárt az erdő mellé tavasz nyíltán egy deli szép legénnyel, a juhok pásztorával. Édesanyja fehér cipót, szalonnát, turót tett egy kicsi tarisznyába, azt a kisfiu a nyakába akasztotta, kezében egy botocska, jaj de büszkén lépdegélt a juhnyáj után! Szentül hitte, hogy Baló János nála nélkül nem tudná megőrizni a juhokat. S mely keservesen sirt, amikor egy báránka eltűnt! De kisült, hogy tréfáskedvű Baló János madzaggal egy bokorhoz kötötte. Volt otthon nevetés!

Ahol ni, most is juhokat őriz Baló János. Ugy szeretne hozzá menni a tékozló fiu, de hátha ez is megkérdezi: no, kicsi gazdám, megvót-e az egzámen? Talán a juhok is mind azt bégetnék: be-e, be-e, megvót-e? Be-e, be-e, meg vót-e?

A borvizkuthoz is elmegy a tékozló fiu, iszik is a vizéből, de mintha megromlott volna. Szüntelen a kisbaconi diákokat látja, akik közül három már rég por és hamuvá lett s im, készülődik a negyedik is. - Átok van ezen a falun?

A tékozló fiu nem birja tovább a búcsuzkodást. Beül a kicsi házba, csak az udvarra jár ki. Még egy hónap választja el a Feltámadás ünnepétől, s már megirta a bucsuleveleket, azokat százszor is elolvassa, igen szépeknek, igen érzékenyeknek találja s el is érzékenyül rajtok. Közben különös nagy figyelemmel kíséri az *Ellenőrt*, melyet minden reggel behoz a kávéstálcán az édesanyja. Így hozza be majd husvét reggelén is... A tékozló fiu behunyja szemét, a következőket végiggondolni nem meri.

Náci állandó esti vendég. Talán sejt ez a fiu valamit? És ha sejt is, a tékozló fiut nagy, erős szándékának végrehajtásában megakadályozni tudja-e? Náci éjféltkor rendszerint elbucsuzik, ő pedig a halálát virradóra tüzte ki. Husvét virradóra. A tékozló fiu egyik eszével szeretné ugyan megvárni az ünnepet, urvacsorát venni, aztán husvét hétfőjén meghallgatni a piros-tojásért kántáló fiukat - vajjon az ő gyermekkorabeli rigmusokat hadarják-e most is. A másik eszével erősen ragaszkodik husvét első napjának virradatához - így lesz költői, igazán költői a halála. Így irta meg Jóbnak is a levelében: husvét ünnepének virradatán lövök a szivemhez. Ezen ő már nem másit: maga előtt szégyellené ezt. Sok minden egyébért kellene szégyenkeznie, át is villan agyán sok-sok szégyelleni való, de csökönyösen behunyja a szemét: így hessegeti el a kellemetlenkedő gondolatokat.

Náci pontosan eljön Husvét szombatján este is. Nyugtalanul várja a tékozló fiu, mert reggel egy levelet bizott rá, Jóbnak szóló ajánlott levelet. Fontos, igen fontos, hogy ez a levél postára adassék, mert különben megtántorodhatnék az utolsó pillanatban. Jön Náci, hozza a feladó-vevényt. Tehát - vége. Megtántorodásnak, visszafordulásnak helye nincs. De hátra van még a meghalásnál is súlyosabb feladat: hogyan bucsuzzék el a szüleitől, úgy hogy azok semmit észre ne vegyenek. Szeretné hosszan, sokáig ölelni, csókolni az édes jó anyát, aki őt legjobban szerette összes gyermekei között; szeretné megcsókolni édesapja munkás kezét, mely félszáz esztendő óta hinti a buzát az édes anyaföldbe; annak az édes jó apának a kezét, aki összes gyermekei közül reá áldozott a legtöbbet és - mint a Mátyás király parasztja, sárba dobott minden krajcárt, amit ennek a tékozló fiunak adott. Talán belopódzik éjjel, amikor első álmukat alusszák s csókot lehel rájuk. De ha fölébrednének? Mit mondjon? Már zavarosabb a feje, semhogy a feleletet megtalálná.

Nyilik az ajtó, belép az édesanyja.

- Jere, fiam, vacsorázni.

Mondja a tékozló fiu:

- Ma nem vacsorázok, édesanyám. Fáj a fejem.

- Fáj? Hiszen azért bejöhetsz. Jere be, édes fiam!

- Ó, édesanyám, én mennék - én mennék jó szívvvel, de - - csomagolnom is kell - igen, én holnap Pestre megyek.

- Hová?! - néz rémülten tékozló fiára az anya.

- Pestre, édesanyám. Pestre.

- Hisz eddig mind azt mondtad, hogy pünkösdt is itthon innapolod!

- Mondtam, mondtam, de mást határoztam. Nem tudok tanulni itthon. Azt hittem, tudok. Csalódtam.

A tékozló fiu hangja mind remegőbb, remegőbb, torkát fojtogatja a sirás, nem bírja visszafojtani, zokogva öleli, csókolja édesanyját, s most, hogy sikerült a bucsuzás, összeszedi magát, könnyeit letörli s megígéri, hogy mégis csak itthon tölti az ünnepet.

- No, ne sirjon, édesanyám. Megyek, magukkal vacsorázom.

Hívják Nácit is, de Náci már vacsorázott, ott marad a kicsi szobában.

A tékozló fiu apja már az asztalnál ül, az Ellenőrt olvassa amellet a kicsi álló lámpa mellett. S most nagyszerű ötlete támad a fiunak, hirtelen édesapjához siet, elkapja a kezét s megcsókolja, különös heveséggel csókolja meg. Az apai csudálkozva néz rá, de a fiu nevet:

- Tudja, mért csókoltam kezét, édesapám? Amint beléptem, azt hittem egy pillanatra, hogy most érkeztem haza husvéti vakációra.

Nevet az apa is, nevet az anya is, jókedvre derülnek mind a hárman.

- Hej de szerelnék még egyszer gyermek lenni, - mondja a tékozló fiu - s végigkántálni a falut piros tojásért. Emlékszem, egyszer annyi tojás gyült össze, hogy nem fért a tarisznyámba, tele voltak a zsebjeim is, csakugy potyogtak ki a piros tojások.

- Próbáld meg most is, enyeleg az apa. De el tudnád-e mondani a husvéti rigmusodat?

- Ó, akár hármat is egyvégtiben. Kis fiu koromban ezt mondtam:

Ez háznak kis kertjében
Van egy rózsató,
Rózsás-kertben nevelje
A jó teremő.

Vizet öntök a tövére,
Szálljon áldás a fejére!
Az Istentől ezt kérem,
Piros tojás a bérem.

- Ó Istenem! - sóhajt fel boldogan az anya.
- Hát nagyobb korodban melyiket szavaltad? - enyeleg tovább az apa.
- Nagyobb koromban? Ezt ni:

Kedves bátyámuram, ez ház családfője,
Kedves nénémasszony, ennek kedves nője,
Szomoru nap vala ezelőtt harmadnap:
Nagy kinok közt halt meg a legnagyobb főpap.
De már kiszabadult a halálfogságból,
Feltámadott s kijött az gyászkoporsóból.
Egy kedves leánkát ide szalasztottunk,
Akinek mi mindég a nyomában voltunk;
Nyájasan akarunk mi ő vele banni,
Őtet egy pár tojás meg fogja váltani.
Még pedig pirosra meglégyen az festve,
Úgy a vizöntéstől meg is léssen mentve.

- Szóról-szóra így van, egy szót sem hibázott. No, éfileány,- - incselkedik az apa, - hol a piros tojás?

Itt van, hozza már az édesanya nagy boldogan, s egy pár piros tojást dug a tékozló fiu zsebébe.

Mintha lakodalomba menne, oly vidáman bucsuzik szüleitől a tékozló fiu. Az ajtóból másodszor is jóccakát kíván, s hogy a másik tékozló fiu se fogjon gyanut, vidáman nyit be a kis szobába, ahol ez régi ujságokban lapozgat. Éjfélkor bucsuzik Náci, s a tékozló fiu egyenest az asztalnak tart, kissé megütődik, hogy a fiókot elfeledte bezárni, de hisz ott a pisztoly, ott a golyós skatulya is; kiveszi a pisztolyt, leteszi az ágy feje mellé, a székre. Szépen levetkőzik, lefekszik, a pisztolyt felveszi, a szívéhez nyomja, aztán ismét leteszi a székre. Ez a főpróba. A közeledő dráma főpróbája.

Behunyja a szemét, de nem azért, mert el akar aludni. Azért hunyja be, amiért már annyiszor hunyta be világos nappal is, hogy ne lássa a kellemetlenkedő gondolatokat, az orcapiritó emlékeket. De mennél erősebben behunyja a szemét, annál gyorsabb iramban száguldanak össze-vissza azok a kellemetlen, orcapiritó gondolatok, a becsukott szemre nem jön álom. Minek is jöjjön, hiszen mindjárt virrad. Akkor majd megkezdődik az alvás. A soha véget nem érő.

- Holnap reggel bejön az édesanyám. Hozza, tálcán a kávét, a friss kalácsot s az - ujságot.
- Holnap két öreg ember nem megy Istennek házába, Urvacsorát venni.
- Holnap egyik öreg ember azt kiabálja: Megcsalt! Megcsalt! A másik öreg ember magát átkozza: az ő búsbeteg teje lett fia halálának okozója.

- Holnap kevesen mennek Istennek házába, az egész falu idecsődül. Nagy lesz a megháborodás. Az az, nem felháborodás.

- Holnap Benkő Dániel keresztapám uram legyinteni fog a kezével: *Tudtam, hogy így lesz.* És diadalmaskodni fog Balandi Józsiné: *Ugy-e, megmondtam, hogy sohasem lesz pap belőle!*

- Vizbevető hétfőn nem temetnek, mert akkor még nem telik le a 48 óra. Ünnepe harmadnapján temetnek, talán délelőtt, talán délután.

- Az én koporsómat nem kíséri diákbánda, mint a Boda Elekét, a Benkő Ádámét, a Benedek Antalét. De talán az én első tanítóm elénekel... Talán a pap is mond egy könyörgést. Az a pap, aki a tizéves fiút a katedrába feleresztette...

- Vajjon nem verik-e félre a harangot, mint jégverés közeledtén, amíg a temetőbe kivisznek?

- Oh! Virrad! Virrad! Virrad!

A tékozló fiu megragadja a pisztolyt, a szívéhez nyomja, meghuzza a ravaszt, éles csattanás csütörtököt mond a pisztoly. Mi ez?! Ujra meghuzza a ravaszt, dühösen huzza meg, - éles csattanás ismét: másodszor is csütörtököt mond a pisztoly. Magánkívül ugrik ki az ágyból, reszketve szalad az ablakhoz: mind a hat cső üres.

- Ez a Náci műve, - hebeg a tékozló fiu s keble majd kiszakad, úgy ver a szíve. Kirántja a fiókot, az lezuhan a földre, felkapja a golyós skatulyát, turkál a fűrészpörban: egyetlenegy golyó sincs benne. Most már világos: Náci gyanút fogott. Náci ellopta mind a 25 golyót. A levéllel, a halált jelentő levéllel pedig vágat a gyorsvonalat, talán már ott is a levél Pesten, talán már siratja is Jób legjobb barátját - s ő él! Micsoda szégyen! Azt fogja hinni, gyáva volt, meghátrált az utolsó pillanatban!

Elernyedten, tehetetlenül hanyatlik az ágyba, arcra borulva zokogja el nagy lelki nyomorúságát, aztán mint a sokáig síró gyermeket, őt is a sírás elaltatja. Harangszóra ébred föl: az öreg harang templomba hívó szavára. A tűz már leszakadt, alig pislákol... Révedezve néz körül, simogatja a homlokát: hogy is volt? Mi is történt vele? Az asztalon ott hevernek a halált-jelentő levelek, a pisztoly - - hol a pisztoly? A párnája alatt találja meg. Rémülten tünteti el a bűnjeleket: a pisztolyt fiókba zárja, a leveleket tűzbe dobja s mint aki jól végezte dolgát, visszafekszik az ágyba.

Éppen jókor, mert nyílik az ajtó (ki tudja, hányadikszor?), jön az anya, hozza a kávé, a friss kalácsot, a tálcán az Ellenőrt.

- Sokáig aludtál, édes fiam. Nem jössz templomba? Nem veszel Urvacsorát?

- De - de - veszek, hogyne vennék, édesanyám.

- Oh Istenem, de örvendek. Kelj fel hát, mindjárt másodikat harangoznak.

Gyorsan felkel a tékozló fiu, öltözködik, a reggeli mellé ül s pesti szokás szerint, egyidőben olvasni és reggelizni kezd. Természetesen, futó pillantást vet a vonal alá s halljatok csudát! Ott táncol a rovat alatt a neve, tulajdon az ő neve!

- Hát nincs feltámadás!? - ujjong a tékozló s egyben igen naiv fiu. - Lám, tiz hónapos alvás után feltámadt az ő elméjének szülöttje! Hol van, Halál, a te diadalmad? Hol van, koporsó, a te fullánkod? Üdvözlégy, Élet, szép ifju Élet! Igen, igen, ezt én gondoltam ki, ezt én irtam, itt a nevem! De szép az élet, ó de szép! Nem, nem, feltámadtunk, többé nem halunk meg! Mienk az Élet, a dicsőséges Jövendő!

Ime, ez a gyermek. Még hat órája sincs: a Halálban volt minden reménysége, s már öleli, csókolja az Életet, az ő szerelmesét! Vidám szívvvel megy a templomba s már azon sem ütközik meg, hogy szaporodnak a kalapos lányok, a krinolin asszonyok; megfeketedett sok

fehér harisnya; sőt örvendetes tudomásul veszi, hogy *itt is* halad a világ. Lefelé? Fölfelé? Azt majd ezután állapítja meg. Vajjon látja-e meg a fiu arcán valaki, hogy ez a fiu virradatkor meghalni akart? Nem, nem látja, honnan láthatná, amikor arca, szeme úgy ragyog? Náci fent van a karzaton, Benkő tanítóbácsi mellett, arca oly ártatlan, mint a ma született gyermeké. Szépen csengő hangja végigcsendül Isten házában: Ez husvét ünnepében... Még mindig cseng Vajna Rózsi éles hangja is, még mindig ugyanazon az arcon csüng a tekintete; ő még mindig leány és - úgy tetszik - hü lesz mindhaláláig. A vén Balázs bariton hangja oly kedvesen reszket bele a hívők énekébe, nemkülönben Gál János keresztapámuramé is. Ennek a fiúnak most minden szép, minden gyönyörű és - megindító.

Áhitattal veszi szájába Jézus megtöretett testét és issza meg Jézus kiontott véréét. Áhitattal néz az ég felé: Hiszek benned, Uram, hiszek!

*

A tékozló fiu vidám szívvél készülődik az „utálatos” Pestre, amely már nem is oly utálatos. A tékozló fiu azonban nem akarja megbúsítani édesanyját, aki ünnep után felkészíti a szövőszéket s azon egy rend ruhára valót sző a fiának. A tékozló fiu ismét igazi székelő fiu akar lenni, aki nem szégyel járni az aszfalton édesanyja szötte-fonta ruhában. Ezt veszi föl, amikor indul az utnak, a nagy utnak, amelynek vége táján ragyogni lát egy csillagot, a betlehemi csillaghoz hasonlatos. Hiszi, szentül hiszi, hogy az ő dolgába Isten beleavatkozott, személy szerint beleavatkozott. Hát - Isten nevében előre!

Még egy meleg pillantást vet a vasuti kocsi ablakából erdőzugásos, vadgalambszólásos, szép Erdővidék felé, az édes anyaföld felé: ez a pillantás egy szent fogadalom.

- Tied a szívem, tied a lelkem, tied mindenem, édes anyaföldem!

(Vége az első kötetnek.)